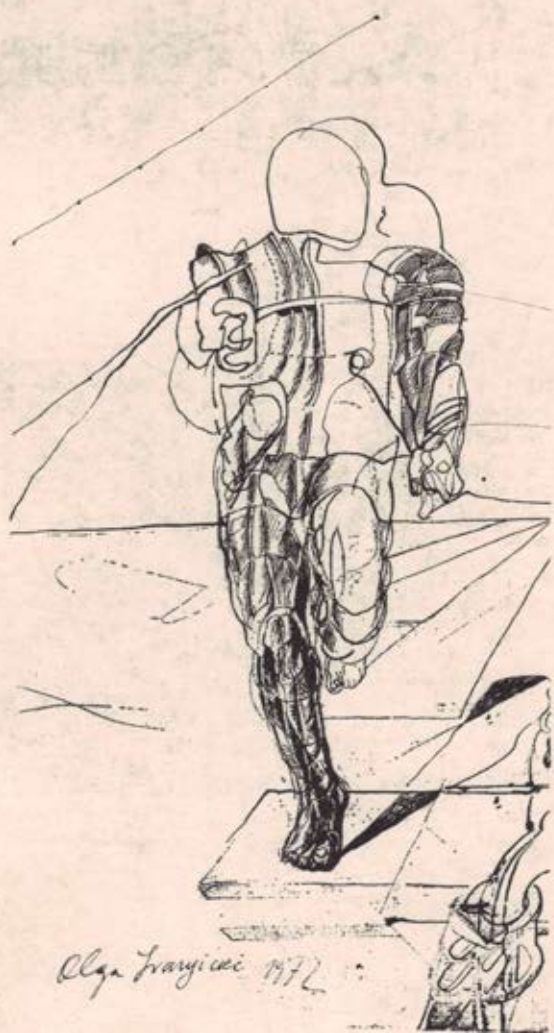
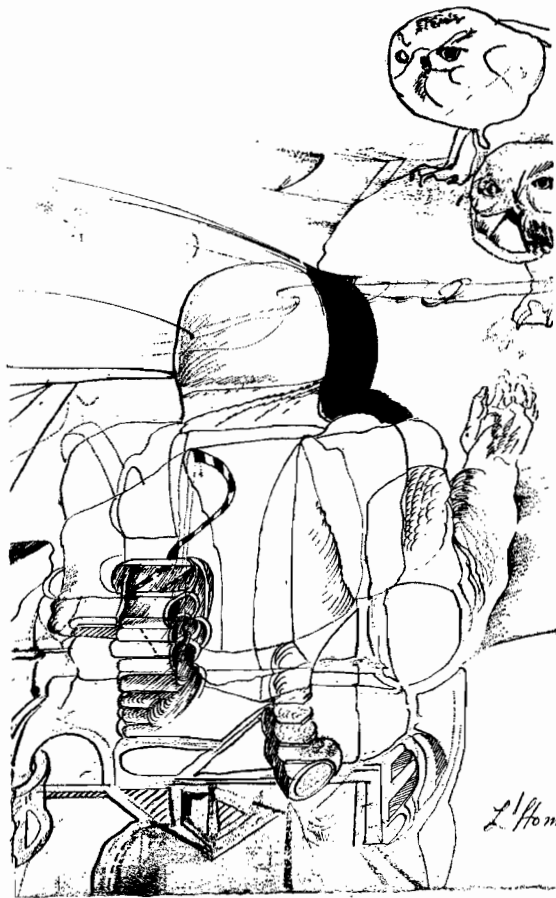
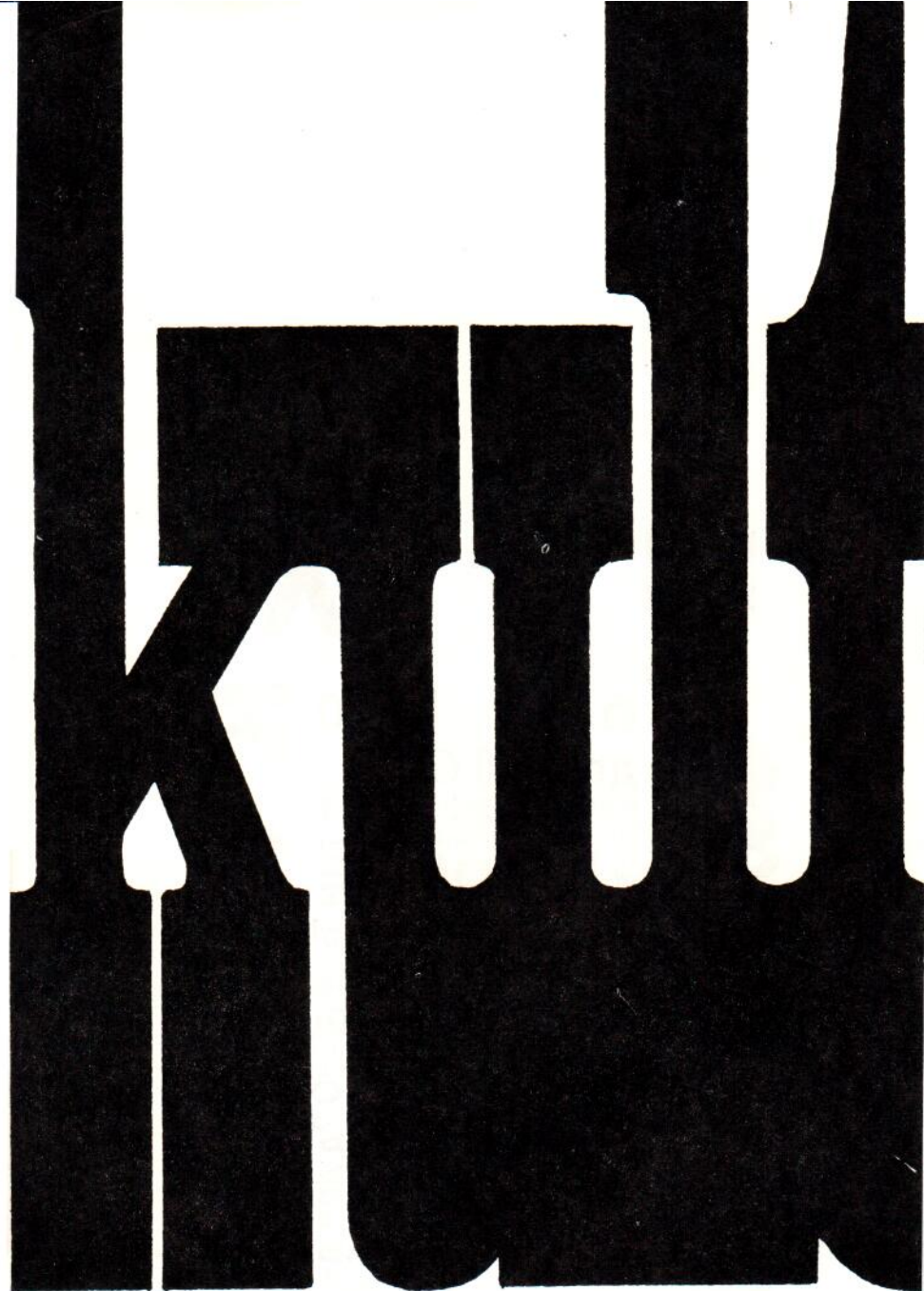

Культура

Olga Frangiaci 1972

TeoRa

**ČASOPIS ZA TEORIJU I
SOCIOLOGIJU KULTURE
I KULTURNU POLITIKU**

Kultura

REDAKCIJA

RANKO BUGARSKI
RADOSLAV ĐOKIĆ
SVETA LUKIĆ
SLOBODAN MAŠIĆ
RANKO MUNITIĆ
MILOŠ NEMANJIĆ
(odgovorni urednik)
MIRJANA NIKOLIĆ
RUŽICA ROSANDIĆ

OPREMA

BOLE MIŁORADOVIĆ
LEKTOR
ILLJA MOLJKOVIĆ

CRTEŽI

OLJA IVANJICKI

METER

DRAGOSLAV VERZIN

Izdaje: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka,
Beograd

Redakcija časopisa »Kultura«, Beograd, Nemanjina 24,
II sprat. Telefon 656-869.

Izlazi četiri puta godišnje. Cena jednog broja 15 din.
Godišnja pretplata 40 din, za ustanove 60 din, za ino-
stranstvo 120 din. Pretplata se šalje na adresu: Zavod
za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Nema-
njina 24/II. Žiro račun 60806-603-8836 s naznakom »Za
časopis Kultura«.
Rukopise slati u dva primerka s rezimeom.

KULTURA-Review for the Theory and Sociology of
Culture and for Cultural Policy (Editor in Chief, Miloš
Nemanjić), Beograd, Nemanjina 24/II, tel. 656-869. Publi-
shed quarterly by Zavod za proučavanje kulturnog raz-
vitka, Beograd, Nemanjina 24/II. Single copy U.S. \$ 3
— Annual subscription U.S. \$ 8 should be sent to
Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd,
Nemanjina 24/II. Account c/o Beogradska banka
60811-620-16-1-320091-02090 Please send all contribution in 2
copies with a summary.

Štampa grafičko preduzeće »Slobodan Jović«, Beograd

SADRŽAJ

Teme

Remond Mullen

UMETNOST I EKONOMIKA U SAVREMENIM
DRUŠTVIMA

10

Rene Barbje

ANTISOCIOLOŠKI STAV KNJIŽEVNIKA I UMETNIKA

28

Velimir Filipović

STVARALAŠTVO KAO PSIHOLOŠKI PROBLEM

43

Mišel de Koster

AKULTURACIJA

52

Sergej Flere

NOVA TEHNOLOGIJA U OBRAZOVANJU

67

Istraživanja

Ljubica Škara

NEPISMENOST, DUG PRATILAC DRUŠTVENO-
-EKONOMSKOG RAZVOJA SR SRBIJE

84

Osvrti

Stevan Majstorović

KULTURNE I JEZIČKE RAZLIČITOSTI

122

Žak Brazo

NEKE ODREDNICE ZA PROUČAVANJE ODNOSA
IZMEĐU RAZLIČITIH KULTURA U KANADI

146

Radomir Ivanović

JUGOSLOVENSKO-MAĐARSKJE KNJIŽEVNE VEZE

153

Prikazi

Anka Bjelobaba
NOAM COMSKI: GRAMATIKA I UM

158

Nikolaj Timčenko
TRAGIČNO I NEDOSLEDNOSTI DUHOVNE
TVOREVINE

165

Dobrinka Hadži-Slavković
KINEMATOGRAFIJA U SRBIJI

176

Mihailo Vidaković
O UKUSU SE MOŽE RASPRAVLJATI

180

Informacije

David Šereš
INSTITUT ZA HUNGAROLOGIJU

186

Dokumenti

Milivoje Ivanišević
NERAZVIJENA PODRUČJA I KULTURNE
AKTIVNOSTI

192

IN MEMORIAM: KOSARA PAVLOVIĆ

202

S U M M A R Y

208

Prva redakcija časopisa „Kultura“, koji je pokrenut 1968. godine, radila je u sastavu: Slobodan Canić, Dragutin Gostuški, Trivo Inđić, Vujadin Jokić, Stevan Majstorović (odgovorni urednik), Danica Mojsin, Mirjana Nikolić, Nebojša Popov, Bogdan Tirnanić, Milan Vojnović i Tihomir Vučković.

Ova redakcija uredila je prvih 12 brojeva časopisa i svojim angažovanjem doprinela da časopis izgradi svoju fizionomiju kao specijalna publikacija u postojećoj strukturi periodike.

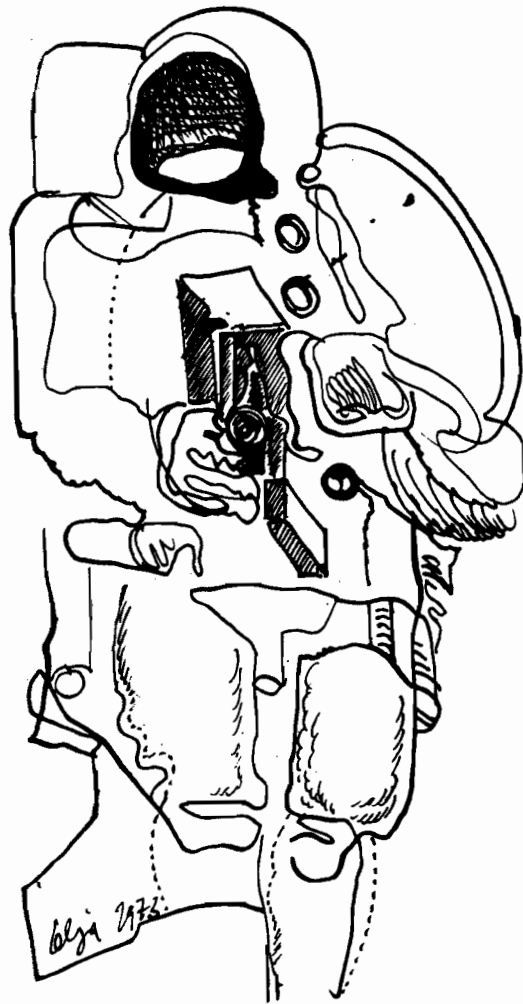
Prva promena u sastavu redakcije nastala je sa brojem 13—14 u 1971. godini, kada, iz potrebe da se redakcijski sastav obnovi, u redakciju ulaze Sveta Lukić, Miloš Nemanjić i Miodrag Petrović, a iz nje izlaze Dragutin Gostuški i Bogdan Tirnanić.

U međuvremenu, tragično je izgubila život Danica Mojsin, jedan od najvrednijih i najprivrženijih članova redakcije.

Nova redakcija je uredila 6 brojeva, među kojima tematski dvobroj 13—14 posvećen sociologiji religije, poseban tematski broj posvećen Pariskoj komuni i poseban tematski broj pripremljen za konferenciju UNESKA u Helsinkiju, posvećen međunarodnoj kulturnoj saradnji u dvojezičkom izdanju (na srpskohrvatskom i engleskom).

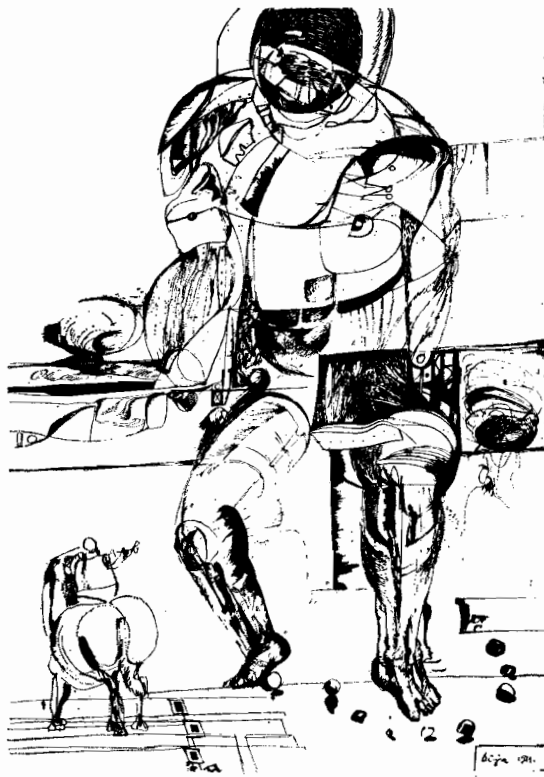
Juna 1972. godine, na sednici saveta radne zajednice Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka, odlučeno je da se, u skladu sa potrebom povremenog obnavljanja sastava redakcije izvrši nova promena. Na osnovu te odluke iz sastava stare redakcije ostali su Sveta Lukić, Miloš Nemanjić i Mirjana Nikolić. Novi članovi redakcije postali su: Ranko Bugarski, Radoslava Đokić, Slobodan Mašić, Ranko Munitić i Ružica Rosandić. Na pomenutom sastanku saveta, za odgovornog urednika imenovan je Miloš Nemanjić.

Prilikom izlaženja broja 19. koji potpisuje nova redakcija, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka i nova redakcija žele da se svim dosadašnjim članovima redakcije zahvale na saradnji i velikom ličnom doprinosu ugledu časopisa.

I DEO

TEME

REMOND MULEN

UMETNOST I EKONOMIKA U SAVREMENIM DRUŠTVIMA*

Sa stanovišta fenomenološke analize postoji suštinska razlika između dva sveta vrednosti za koje se smatra da su nespojivi: između sveta ekonomike i sveta umetnosti, sveta učinka i sveta čistog, nekoristoljubivog, umetničkog čina, sveta koji ima svoju cenu i onog koji tu »cenu nema«.

Ovu fenomenološku razliku uvek ističu oni akteri koji posreduju na umetničkom polju: iako u privatnom razgovoru rado govore o novcu vezanom za umetnost, oni su pometeni i skandalizovani ako se pomene sociološki projekt čiji su ciljevi proučavanje umetničkog dela kao ekonomskog dobra i analiza odnosa između estetskih i novčanih vrednosti, odnosa koji su uvek postojali u društvenoj stvarnosti.

U svim vremenima i u svim društvima kulturna dobra su bila nosioci vrednosti čiji je stepen priznavala ona grupa koja je određivala vrednosti za čitavo društvo; ono što je ta grupa smatrala najvišim kvalitetom, nalazilo se na najvišem nivou ekonomske valorizacije.

Odnos između umetnosti i ekonomike ili — recimo to jednostavnije — između umetnosti i novca, menja se u zavisnosti od tipa društva. Van naših mogućnosti je, bez sumnje, a tek se delimično odnosi na našu temu, da ovde prika-

*) Remond Mulen (Raymonde Moulin) doktor socioloških nauka, profesor univerziteta, rukovodilac istraživanja u francuskom Nacionalnom centru za naučna istraživanja, Pariz.

Prilog pisan specijalno za časopis „Kultura“.

žemo istoriju odnosa između umetnosti, ekonomike i društva u raznim tipovima društava, zvanim arhaisko, tradicionalno, industrijsko-kapitalističko i industrijsko-socijalističko. Da bi se to učinilo, trebalo bi definisati šta je umetnost a šta ekonomika u svakom od tih društava, posmatranih kao istorijske individualnosti. Naime, za sociologa ne postoji transcendentalna definicija umetnosti: ovaj metodski postulat prepušta slobodu odluke filozofiji. Ovim hoćemo da kažemo da umetnost sama po sebi, Lepota sama po sebi, pripada — kao predmet razmatranja — filozofima i da sociologa umetnosti ne zanima jedna ovakva transistorijska kategorija koja se ova-ploćuje na različite načine — zavisno od konkretnih društava — već ga zanimaju relativne i promenljive istorijske definicije. Sociološki stav je relativistički.

Podsetimo se ovde na ono što se desilo u Francuskoj od srednjeg veka pa do danas, i to jedino s ciljem da ukažemo na to da se uticaj komercijalizacije umetnosti na uslove života i rada umetnika menjao zavisno od sistema organizacije umetničkog života, od institucionalnog sistema koji obezbeđuje obrazovanje umetnika, širenje umetnosti, priznavanje umetničkih dela.

Izražavajući to shematski, rekli bismo da se u Francuskoj, od srednjeg veka pa do današnjih dana, izdvajaju tri tipa organizacije: Esnaf, Akademija i tržišni sistem, s tim što mecenatski odnosi mogu da postoje uz svaki od ovih sistema. Organizovanje, 1391. godine, esnafa slikara i vajara, odnosno Zajednice, koja, u Parizu, ima isključivo pravo bavljenja umetnošću, sankcioniše postojeću situaciju u kojoj se ne pravi razlika između umetnika i zanatlije. Zanatlije i slikari se okupljaju u cilju odbrane svojih interesa i postižu uspostavljanje svog monopola. Esnaf ima svoje sudijske i svoja pravila koja obuhvataju: ugovor o učenju zanata, staž pomoćnika, i izradu remek-dela, na osnovu koga se pomoćnik proglašava majstorom. Svaki slikar trguje sopstvenim delima, jer pravo na otvaranje radnje zakonski pripada članovima esnafa. Ova esnafska organizacija, koja institucionalizuje činjenično stanje, već predstavlja začetak dekadencije i neće dugo odolevati novoj koncepciji o tome šta je umetnik, proistekloj iz ideja humanizma.

Krajem srednjeg veka i tokom renesanse nastaje odvajanje umetnosti, s jedne strane, od zanatstva i trgovine, s druge strane. »Obrazovani čovek s kraja srednjeg veka definitivno se opredelio hoće li pripadati radnom svetu ili se pridružiti povlašćenim grupama.«¹⁾ Isto to su učinili

¹⁾ Jacques Le Goff: *Les Intellectuels au Moyen Age* (Intelektualci u srednjem veku), izd. Du Seuil, Pariz, 1957, str. 139.

i slikari, vajari, arhitekta. U njihovom slučaju, ovo opredeljenje je prolazilo kroz revidiranje definicije njihovog rada: da bi taj rad bio specifičan, i da bi se umetnik opravdano razlikovao od zanatlije, naglasak više ne treba da bude na manuelnom radu, već na intelektualnoj delatnosti. Već krajem XV veka, i to najpre u Italiji, slikari, vajari i arhitekta su vodili borbu da njihova zanimanja budu priznata kao sastavni deo slobodnih umetnosti, koje se razlikuju od ručnih zanata. Novi društveni status kome su umetnici težili imao je svoj uzor: književnici, da bi se uzdigli na hijerarhijskim lestvicama zanimanja, znali su da izvanredno lepo iskoriste to što su poezija i retorika bile uvršćene u slobodne umetnosti. Da bi zadobili takav isti status, umetnici su morali da dokažu da njihova delatnost u suštini nije manuelna, a to dokazivanje nije išlo glatko. Ekvikola izjavljuje: »... ma kako bili dostojni hvale, slikarstvo, modelarstvo i vajarstvo ipak moraju da se smatraju mnogo nižim od poezije sa stanovišta dostojanstva i ugleda. Slikarstvo je rad, trud u kome mnogo više učestvuje telo nego duh, a njime se najčešće bave neuki.«³⁾ Ekvikola ovo piše posle Da Vinčijeve smrti; ali izgleda da on samo ponavlja neki argument na koji je umetnik već odgovorio: »Ako ga nazivate mehaničkim zato što je ono (slikarstvo)⁴⁾ u prvom redu manuelno i zato što ruka proizvodi ono što mašta stvara, i vi pisci takođe zapisujete manuelnim radom — perom, ono što vaš duh zamišlja.«⁴⁾ U raspravama na višem nivou i u svojim teorijskim spisima umetnici ističu da je njihov rad uslovljen sticanjem raznih oblika znanja, a naročito poznavanjem matematike. »Sve ove polemike dovele su do jednog ishoda: slikar, vajar i arhitekta bili su priznati kao obrazovani ljudi i članovi humanističkog društva. Slikarstvo i vajarstvo su prihvaćeni kao slobodne umetnosti: one su od tada bile usko povezane i smatrane delatnostima koje se u osnovi razlikuju od ručnih zanata. Tako se rodila misao o Lepim umetnostima («Beaux Arts»), mada su tek sredinom XVI stoleća nazvane jednim jedinstvenim imenom *Arti di designo*.⁵⁾ U isto vreme, kritičari su došli na ideju da je umetničko delo nešto što se razlikuje od predmeta koji je određen svojom praktičnom vrednošću, nešto što je opravdano sopstvenom lepotom, što predstavlja luksuzni proizvod.«⁶⁾ Borba koju su vodili

³⁾ Tekst naveden prema: Anthony Blunt, *Théorie des arts en Italie de 1450 à 1600. (Teorija umetnosti u Italiji od 1450. do 1600)*, izd. Gallimard, kol. „Idées“, Pariz, 1966, str. 94—95.

⁴⁾ Prim. prev.

⁴⁾ A. Blunt, *navedeno delo*, str. 95.

⁵⁾ Umetnosti oblikovanja, — prim. prev.

⁶⁾ A. Blunt, *navedeno delo*, str. 99.

umetnici da bi kao takvi bili priznati, vodi se, takođe, i na jednom drugom nivou, na nivou institucija. Esnafskoj organizaciji — koja je sankcionisala činjenično stanje po kome je umetnik poistovećivan sa zanatlijom — oni suprotstavljaju, najpre akademije književnika, koje nisu oni stvorili, ali kojima uspevaju da se pridruže i koje privremeno koriste umesto svojih institucija. Najzad, u drugoj polovini XVI veka, javljaju se prave umetničke akademije, od kojih je prva bila *Accademia del disegno*, koju je osnovao Vazari u Firenci 1562. godine. U Francuskoj je trebalo sačekati Veliki vek⁷⁾ i podršku jedne centralističke monarhije da bi monopol esnafa slikara i vajara bio ukinut. Dekretom od 1648. godine osnovana je Kraljevska akademija slikarstva i vajarstva, a 1671. Kraljevska akademija arhitekture. Prvi statuti Akademije potvrđuju postojanje pojma slobodne umetnosti, za razliku od trgovine, za koju je karakteristično držanje radnje. Predloženo umetničko obrazovanje ne svodi se na učvršćivanje i prenošenje tradicionalno usvojenih tehnika rada — kao što je to činila Zajednica, već sebi postavlja kao cilj spajanje teorije sa praksom.

Pod zaštitom velikaša bliskih humanistima, sa kojima su bili u dodiru u kneževskim dvorcima i u akademijama, a obogaćeni novim znanjima, umetnici italijanske renesanse izgradili su jedan novi društveni tip, tip umetnika. „U doba Lorenca počela je da se potvrđuje intelektualna sigurnost majstora-umetnika, a istovremeno i briga za njihov društveni ugled. Oni teže da se predstave — po istom osnovu kao i pesnici ili humanisti — kao kategorija povlašćenih ljudi koji imaju sopstvena prava i dužnosti“⁸⁾ Umetnik više nije zanatlija, već stvaralac, neka vrsta *alter deus*-a, za koga ne važe uobičajene norme: harizmatična predstava o umetniku spaja se sa aristokratskim pojmom o umetničkom delu, koje se ničim ne može zameniti i koje se ni na šta drugo ne može svesti. Tu su se začele moderne ideje o stvaraocu i predmetu stvaralaštva.

Akademija je izvršila snažan centralistički uticaj. Pošto joj je Prvi konzul dao još veću vlast, obrazovanje slikara bilo je u njenim rukama i samo je ona mogla da im obezbedi da budu priznati. Nastavom u umetničkim školama, koja se završavala Rimskom nagradom,⁹⁾ ona je svemoćno upravljala. Iz nje je poticao žiri koji je odlučivao o prihvatanju radova i o nagradama pri-

⁷⁾ XVII vek, — prim. prev.

⁸⁾ André Chastel: *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Etudes sur la Renaissance et l'humanisme platonicien (*Umetnost i humanizam u Firenci u doba Lorenca Velikanstvenog*, Studije o renesansi i platonskom humanizmu); izd. PUF, Pariz, 1959, str. 288.

⁹⁾ Stipendija za studije u Rimu, — prim. prev.

likom održavanja izložbi Salona. Slikar nije imao drugog načina da se potvrdi, sem da se podvrgne čitavom nizu provera nad kojima je Akademija sprovodila svoju jurisdikciju. Koristeći pokroviteljstvo svih vladâ u XIX veku, i učestvujući u državnim umetničkim komisijama, Akademija je, najzad, vršila i nadzor nad porudžbinama i otkupima za državu. Ali, u godinama oko 1860, suočen sa demografskim porastom i povećanjem broja slikara, akademijski sistem više nije bio u stanju ni da obuhvati sve brojnije generacije umetnika niti da za njih osigura sredstva za život.

Pošto su prvobitni statuti Akademije zabranjivali njenim članovima da se bave trgovinom, to jest da drže radnju, funkcija, koja je pripala trgovcima slika kao posrednicima između umetnika i kupca, postala je značajnija. Društveni i politički poremećaji, usled kojih su u XVIII veku bogatstva brzo prelazila iz ruke u ruku, a sem toga, sve veće interesovanje publike i kupaca, imali su iste posledice, jer su izazvali snažnu transakciju umetničkim delima. Umesto privatnih posrednika, kolekcionara, javili su se mali i veliki trgovci, koji nisu prodavali samo stara umetnička dela, već i slike svojih savremenika. Prema legendi, Da Vinči je umro na rukama francuskog kralja; zanimljivo je istaći istorijsku činjenicu da je Vafo izdahnuo na rukama trgovca Žersena (Gersaint).

Shvatanje da je umetnost intelektualna aktivnost, koje je dovelo do osnivanja Akademije, izazvalo je, u XVIII veku, rađanje umetničke kritike. Štampana kritika o Salonu pojavila se prvi put 1738. godine u „Merkuru”, a zahvaljujući razvoju štampe, umetnička kritika je, u XIX veku, dobila još veći značaj.

Grčevito zaokupljena samo očuvanjem ugleda i odbranom tradicije, prezirući sve ono što nije odgovaralo kanonima velikog slikarstva, Akademija je — mada je uspela da zadrži monopol u oblasti obrazovanja i priznavanja slikara — dopustila da se van nje razvije trgovačka mreža, kojom su vladali trgovci, i jedno sredstvo informacija — umetnička kritika. Suprotnim umetničkim ideologijama, koje su, tokom XIX veka, nastajale jedna za drugom, pokušajima slikara da se od nje odvoje, kao i njihovom sve većem broju, Akademija je suprotstavila svoju čvrstu strukturu. U trenutku kad se na sceni pojavljuju impresionisti, zategnutost, koja postoji još od početka veka, pa čak i ranije, toliko je velika da se slikari, nemoćni da razbiju sistem iznutra, okreću ka mreži koja postoji van njega. Pošto je ukus većine bio na strani Akademije, jedna manjinska ali dinamična grupica trgovaca i kritičara preuzima na sebe opasan zadatak da obez-

bedi izmenu akademijskog sistema, postavljajući sebi za cilj da novim sredstvima upoznaje publiku sa umetničkim delima i da im izdejstvuje priznanje.

Došli smo do preistorije sadašnje epohe. Naime, ono što se desilo sedamdesetih godina, vrlo je značajno: u tom trenutku dogodila se značajna promena odnosa između umetnosti i ekonomike. To nikako ne znači da do tog doba nije bilo nikakve veze između umetnosti i novca. Ovaj odnos je uvek postojao: Fidijeva statua Atine, napravljena od zlata i slonovače, predstavljala je ratnu finansijsku rezervu Atinjana; Rubens se hvalio da je alhemičar, sposoban da svoja platna pretvori u vreće zlatnika. Slika sa štafelaja, koja se može lako unovčiti, uvek je služila kao прибежиште kapitalistima zabrinutim za budućnost novca ili je bila predmet spekulacija za smele spekulante. Slike, kao i dijamanti i retki predmeti, uvek su imale ulogu — ili kao investicija za slučaj neke nevolje ili kao trgovačka investicija. Novinu, međutim, predstavlja to što se u ciklusu ponude i potražnje sada ne nalazi gotovo delo, već delo koje tek treba da se stvori. Novost u odnosima između Pola Diran-Riela (Paul Durand-Ruel) i njegovih umetnika sastoji se u tome što trgovac daje slikaru neku vrstu plate: gotovo bi se moglo reći da trgovac ne kupuje delo, već radnu snagu umetnika. Neposredni i lični odnos između umetnika i ljubitelja umetnosti — koji se najčešće javljao kao naručilac, zamenjuje se neposrednim odnosom između umetnika i trgovca. Trgovac se pojavljuje već u prvoj fazi, u trenutku kad mu umetnik prepušta pravo na svoje delo, a ne tek u drugoj fazi, kad slika postaje svojina lica koje je izvršilo narudžbinu. Trgovci ranijih epoha imali su ulogu preprodavaca. Oni su odgovarali definiciji koju Velika enciklopedija daje za pojam sitan trgovac: „prođaje sve, a ništa ne proizvodi”. Trgovac novoga tipa, — a Pol Diran je bio prvi među njima, — je »preduzimač«, čija se funkcija može porediti sa funkcijom izdavača u oblasti književnosti. Naime, u ekstremnim slučajevima, kad postoji ugovor o isključivom pravu, trgovac slikama ima monopol nad prodajom umetnikovih dela. Može se reći da se od tada — marksistički rečeno — proces prometa pretvorio u proces proizvodnje. U svakom slučaju — govorili marksistički ili ne — svaki ekonomist može da potvrdi da odnos između umetnosti i novca nije isti kad je u pitanju ugovor o porudžbini, zaključen između slikara i onoga koji će privremeno biti konačni vlasnik dela, ili kad je reč o ugovoru potpisanom između trgovca-preduzimača i umetnika. »Milton, koji je napisao *Izgubljeni raj*, bio je neproizvodni radnik. Naprotiv, pisac koji kao najamnik radi za svoga izdavača proizvodni je radnik. Milton je pisao *Izgubljeni raj* iz istog razloga iz

kojeg svilena buba proizvodi svilu. To je bilo ispoljavanje njegove prirode. On je kasnije prodao svoj proizvod za 5 funti sterlinga. Ali, lajpciški pisac proleter, koji, pod upravom svog izdavača, proizvodi knjige (na primer, udžbenike političke ekonomije), proizvodni je radnik, jer je njegova proizvodnja od samog početka podređena kapitalu i obavlja se jedino radi njegovog oplodivanja. Pevačica, koja prodaje svoj glas za svoj račun, neproizvodni je radnik. Ali kad tu istu pevačicu angažuje neki posrednik, koji je nagoni da peva radi njegove zarade, proizvodni je radnik, jer proizvodi kapital.«¹⁰⁾ Umetnici su još od samog početka osetili ovu novu formulu kao faktor razvlašćivanja i eksploatacije. Klod Mone, na primer, piše Polu Diran-Rielu 6. marta 1883. godine: »Zastrašen sam količinom mojih slika koje su u vašem vlasništvu«¹¹⁾ U jednom pismu sinu Lisjenu (13. oktobra 1898) Kamij Pissaro piše: »...Diran-Riel me već deset godina drži na istim cenama... Istina je da mi on uzima¹²⁾ sve, ali, s druge strane, ja sam potpuno u njegovim rukama.«¹³⁾ U odgovoru trgovca Leonsa Rozenberga Pikasou značajne su sledeće reči: »Praveći aluziju na odnose između umetnika i trgovaca, govorili ste o borbi klasa. Klasna borba postoji između loših radnika i loših poslodavaca, ali između ljudi visokog morala nikada neće biti borbe, već uvek sporazumevanja. Trgovac, kažete vi, to je neprijatelj. Da, za umetnike čija oholost i ambicije prevršuju meru. U svakom slučaju, to je neprijatelj koji je u prošlosti često spasavao zaborava i bede... mnoge u umetnike... a to su stvari — rekli ste mi vi sami — koje se nikad ne praštaju.«¹⁴⁾

Zadržali smo se na ovom ugovornom odnosu samo zato da bismo došli do ove Van Gogove rečenice, koju bi mogli da upotrebe mnogi današnji umetnici: »Ako čovek ne prodaje kad je bez sredstava, sasvim je onemogućen da napreduje, dok bi, u obrnutom slučaju, to išlo samo od sebe.«¹⁵⁾ Novina u fenomenu tržišta ne sastoji se u tome što umetničko delo stiže cenu u novčanom smislu reči — jer su umetnička dela uvek imala cenu — već u tome što, na izvestan način,

¹⁰⁾ Karl Marx: *Théories sur la plus-value (Teorije o višku vrednosti)*, Štuttgart, 1905, tom I, str. 416.

¹¹⁾ Lionello Venturi: *Les Archives de l'impressionnisme*, izd. Durand-Ruel, Pariz—Njujork, 1939, vol. I, str. 52.

¹²⁾ Ovde reč „uzima“ ima značenje: „prima“. — Prim. prev.

¹³⁾ Camille Pissarro: *Lettres à son fils Lucien (Pisma sinu Lisjenu)*, izd. Albin Michel, Pariz, 1950, str. 460.

¹⁴⁾ Pismo citirao Maurice Rheims: *La vie étrange des objets (Čudan život predmeta)*, izd. Plon, Pariz, 1959, str. 237.

¹⁵⁾ Vincent Van Gogh: *Lettres à son frère Théo (Pisma bratu Teu)*, Pariz, izd. Gallimard, 1956, str. 271.

sva umetnička dela prolaze kroz tržište i što je neposredan odnos između proizvođača i potrošača najvećim delom prekinut. Ne mislimo da kažemo da je taj neposredni odnos bio idealan; ne bi trebalo u sadašnjem trenutku imati suviše iluzija o nekadašnjim mecenatskim ugovorima. Međutim, ovaj novi tip ugovora ustanovljava aktivno učešće tog obaveznog posrednika — trgovca slikama, čija je uloga slična ulozi izdavača prema piscu, investitora prema arhitekti, producenta prema filmskom ili televizijskom reditelju. Mogli bi se navesti još mnogi primeri...

Kakve je posledice ovaj sistem komercijalizacije imao na položaj umetnika i na mogućnosti njegove profesionalizacije? Hteli bismo da se pozabavimo ovim problemom. Uticaj tog tržišnog sistema nije isti u svim zemljama, jer politički i privredni režimi nisu jednaki. Uprošćeno rečeno, umetnik se — gledano na svetskom planu — nalazi između dva tipa društva. U Sovjetskom Savezu slikarstvo je potčinjeno jednoj ideologiji i karijera umetnika odvija se kroz određeni institucionalizovani redosled: u državnim školama mlađe odabiraju, počev od njihove dvanaeste godine, i oni, uporedo sa opštim obrazovanjem, dobijaju posebno umetničko obrazovanje koje ih priprema za prijemni ispit na umetničkoj akademiji, kad napune osamnaest godina. Kad završe akademiju, postaju profesori ili se učlanjuju u Savez umetnika i potpuno se posvećuju slikarstvu, dobijaju sve počasnija i počasnija zvanja i svoju karijeru završavaju kao članovi Akademije umetnosti. U Sjedinjenim Državama ne postoje državne umetničke škole, a ni akademija. Umetnici stiču obrazovanje u ateljeima ili muzejima, koji su, obično, fondacije, a karijera im zavisi od uspeha kod publike. Gledano kroz veoma uprošćenu shemu: na jednoj strani postoji karijera potčinjena jednoj ideologiji i uvažavanju zvaničnih instanci, a na drugoj, karijera koja je slobodna i ima trgovinski karakter. U Francuskoj je obezbeđena sloboda umetničkog stvaranja. Pored te načelne istine, uporedo postoje oba vida karijere: zvanična karijera, koja dovodi do Akademije umetnosti, i slobodna karijera, čiju krajnju potvrdu daje ekonomska selekcija samog tržišta. Stanje je utoliko složenije, jer ova dva obrasca utiču jedan na drugi: akademska karijera vodi ka trgovinskoj karijeri, a slobodna karijera, kod koje prevladuje trgovinski karakter, teži da se institucionalizuje. Obe ove karijere idu putem koji se može predvideti i koji prolazi kroz gotovo ozakonjene provere. S jedne strane su Rimske nagrade, a s druge strane, nagrade Bijenalâ ili Gugenhajmove nagrade. Nijedna od ovih karijera ne može sasvim da izbegne ekonomsku sankciju. Može se jedino primetiti to da kad je reč o akademskoj karijeri, onda je uticaj profesora u žirijima veći, sa

nepovoljnim posledicama koje iz toga mogu nastati (profesori iz žirijâ često teže da njihovi učenici budu nešto bleđa slika njih samih, što ne podstiče na inovaciju). S druge strane, treba istaći da u međunarodnim žirijima, nije zanemarljiv uticaj — ako ne velikih trgovaca slikama a ono poznatih kritičara, čak i ako ne bismo sumnjali u to da su zainteresovani već samim tim što su stalni kritičari ove ili one velike galerije ili su impresariji ove ili one grupe slikara.

Da bi u ovakvim uslovima osigurao svoju egzistenciju, slikar nije oslobođen ni od trgovaca, ni od kritike, ni od potražnje, ni od mehanizma reklame, ni od ekonomskih rizika. I — umetnici se batrgaju, zavisno od prirode ostvarenog dela, a takođe, i od sopstvenih sposobnosti da se uključe u tržište — između dve krajnje vrste prinude: surove prinude usled slabe prodaje, koja dovodi u pitanje ostvarenje stvaralačke zamisli, i veštih, podmuklih, prepređenih prinuda, izazvanih komercijalnim uspehom. Komercijalni uspeh, kada je suviše brz, može da navede umetnika da sadržinu svoje umetničke zamisli podese prema potražnji i slikar tada postaje krivotvoritelj svojih sopstvenih dela. Bili smo svedoci takvih pojava u razdoblju kada se grozničavo spekuliralo umetnošću — naime, šezdesetih godina, i to kako umetnošću koja bi se uopšteno mogla nazvati figurativnom, tako i takozvanom apstraktnom umetnošću.

Od 1870. godine tržište je uspostavilo najočigledniji i najneposredniji shvatljiv oblik — u industrijskim kapitalističkim društvima — društvenih i ekonomskih prinuda koje se vrše nad slikarem. Kroz složenu mrežu umetničkih klanova i komercijalnih tokova, galerija i muzeja, malih samostalnih i velikih međunarodnih izložbi, izgrađuju se sudovi o vrednosti dela, sudovi koje tržište pretvara u cenu. Između te dve pojave uspostavljao se dijalektički odnos: uspešni komercijalni poduhvati mogli su, za kratko vreme, da zamene estetičke sudove, a estetički sudovi su postajali polazna tačka za plodne komercijalne poduhvate. Svaki uspeh bio je sumnjiv. Zbog toga se kod svih umetnika, prilikom intervjuisanja, nailazilo na nezadovoljstvo tržišnim sistemom. Oni koji su skupo prodavali svoja dela, — iako im je to omogućavalo da žive na visokoj nozi, bili su zabrinuti hoće li ta visoka cena imati trajniji karakter. Oni koji nisu imali uspeha na tržištu bili su, takođe, u nedoumici u pogledu vrednosti dela koje ne uspeva da bude ekonomski valorizovano (mada se dešavalo da uverljivo zastupaju tezu o vrlini i nadama »ukletosti«). Pokušavajući da se otmu vladavini ekonomije, umetnici su tražili nova rešenja na dva različita načina. Jedan deo umetnika opredelio se za avangardno bekstvo onim putem koji su teore-

tičari larpurlartizma već obeležili, prepuštajući se opčinjenosti solipsizma. Druga grupa, koja je nedavno ušla u borbu, pokušala je da jedan od elemenata industrijskog društva iskoristi protiv drugog, industrijalizaciju umetnosti protiv njene ekonomizacije.

Svi pokušaji da se umetnost svede samo na stvaralačku težnju predstavljaju produžavanje larpurlartizma. Napuštanja i odricanja, — koja klevetnici sadašnje umetnosti tumače kao nemoć, izazivanje ili mistifikaciju, — dobijaju drugi smisao od onog trenutka kada se shvate kao etape asketskog puta ka čistoj težnji. Čitav jedan deo savremenog umetničkog stvaralaštva neće da se potčini nijednom prirodnom uzoru, ni kanonima nekog žanra, ni izrazu bilo koje personalnosti koja bi stvarnosti podarila nemirnu ili halucinantnu viziju, ali koja se može identifikovati. Posle ekspresivnog ili iskonstruisanog prikazivanja stvarnosti dolazi — uz apstraktnu umetnost, bez obzira na to da li je ona »geometrijska ili lirska«, »hladna ili topla«, »konstruktivna ili enformel« — do odsustva uzora i gubljenja značenja. Svodenje umetnosti samo na čistu stvaralačku težnju pretpostavilo bi — strogo uzeto — ne samo stavljanje stvarnosti u zagrađu, već i nestajanje samog umetničkog dela. Imali smo prilike da budemo svedoci mnogih pokušaja ubijanja dela. Opredeljivanje za jeftine materijale, što je u početku nazvano estetikom otpadaka, ugrožava dužinu trajanja umetničkog dela. Čak ima umetnika po čijim shvatanjima je delo — kao i kineski vatromet — predodređeno da postoji samo trenutno i treba ga uništiti odmah čim je prikazano: Tengli (Tingli) je izložio jednu kulu koju je bacio u vazduh na sam dan otvaranja izložbe. Za druge se krajnji smisao sastoji u tome da naslikaju nemogućnost slikanja, tako da umetnost postaje, na kraju, razmišljanje o umetnosti, o njenim sredstvima i njenim ciljevima, i delo se stvara — u egzemplarnom slučaju kao što je to Đakometijev (Giacometti) — na sopstvenoj strepnji i izvesnoj osenjujućoj snazi jalovosti. Neka naučnika istraživanja predstavljaju akt vere u metonimijsku moć praznine: prostori kao stvoreni da izraze odsutnost, poderana platna Fontane (Fontana), devičanski netaknuta ili bela platna Džoa Baera (Jo Baer), razjantljeni okviri rama, teže, ne uspevajući u tome, da potpuno unište materijalno postojeće delo. Ali, u krajnjoj liniji, izgleda da je izjašnjavanje protiv dela bilo uzaludno: i najmanje trajna dela postoje bar kao efemerni prizori, a ni najoraznija nisu lišena materijalnog prisustva. Javlja se neizbežna i nepremostiva teškoća: ništavilo je, u kategoriji umetnosti, jalova strast.

Posle žrtvovanja uzora i intelektualnih značenja, posle atentata na delo, preostaje treći pol: sam

umetnik. On je ubio u sebi ono što je ostalo od »proizvođača«, odbacujući učenje i prezirući zanat, odstranjujući »ruku«, »potez kičice« i »način rada«. U poslednjim eksperimentima stvaralački rad se svodi na slučaj (»objektivni slučajevi« nadrealista, trans enformela, elektronske mašine za slikanje) ili, bolje rečeno, na nameru. Da bi bilo kakav, pa čak i serijski predmet, proglasio umetničkim delom, umetnik, poput Marsela Dišana (Marcel Duchamp), oslanja se jedino na snagu svog izbora i odluke. Prvenstvo više nema delo, već autor. »Sve što umetnik izbaci — umetnost je« — proklamovao je Švitters (Schwitters), a umetnikova namera, potvrđena njegovim potpisom i overodostojena njegovom »vrli-
nom«,¹⁶⁾ omogućava umetnosti da postoji kao umetničko delo. Umetnost je »delo velikana, delo slikara«¹⁷⁾ i, u onoj meri u kojoj se identifikuje sa spontanom iskrenjem, sa obelodanjenjem, sa slučajem, sa subjektivnošću umetnika, ona se, više nego ikad, može shvatiti kao racionalizacija stvoritelja. Ali, takođe više nego ikad, status dela je neodvojiv od statusa umetnika. Stoga su »podmetač za boce« Marsela Dišana i »kutije za pivo« Džaspera Džonsa (Jasper Johns) potpuno izgubili svoju svrsishodnost, koju inače imaju svojim spoljnim izgledom, i — upravo gubitak tog svojstva, zajemčen potpisom umetnika, otvara im kraljevski put u galerije, kolekcije i muzeje. Neki »nađeni predmet«, koji nije ničije delo, ili jedan koristan predmet koji je izgubio svoju funkciju, mogu se smatrati da pripadaju svetu umetnosti samo ako su ih odabrali umetnici koje je društvo kao takve priznalo. Umetnici bez dela — u tradicionalnom smislu reči — koji smatraju da su dostigli vrhunski stepen stvaralačke slobode, žrtve su iste iluzije kao i Kantova golubica: naprotiv, baš u tom trenutku njihova je sloboda najfiktivnija. Oni, naime, imaju prava da neki predmet nazovu umetničkim samo ako ih je prethodno priznala kao umetnike vrhovna kvalifikaciona instanca koju predstavlja tržište kao sistem organizacije umetničkog života. U trenutku kad umetničko delo evoluiralo ka »bilo čemu«, u opasnosti je da izgubi svoje svojstvo unikatata, a time i mogućnost da bude ekonomski vrednovano. Da bi ponovo postalo unikat, potrebno je da »bilo šta« ne bude bilo čije delo. Kao krajnji znak subjektivizma je to što umetnik još uvek ima monopol na svoj potpis, a tržištu pripada pravo da tom potpisu prizna (ili ne prizna) novčanu vrednost. Pomalo karikirajući, moglo bi se reći: dok je juče funkcija trgovca bila da formira tržišnu vrednost za predmet koji, prema oceni merodavne zajednice, ima estetsku vrednost, danas se njegova funkcija sa-

¹⁶⁾ Izraz „vrlina“ („vertu“) pozajmljen je od američkog slikara Madervela (Motherwell).

¹⁷⁾ Jean Paulhan: „Les Nouvelles images“ („Nove slike“), u časopisu *Jardin des artes*, novembar 1963.

stoji u tome da ekonomski valorizuje potpis. Od onog trenutka kad umetnik stekne ime, njegovo ponašanje je uvek, i ma šta činio, sušta definicija pojma »pravi umetnik«. Fetišizam dela zamenjen je fetišizmom autora: potpis je postao roba.

Umetnički eksperimenti, više ili manje pogrešno podvedeni pod dvosmisleni reč »multipli«¹⁹⁾ predstavljaju drugi vid kršenja pravila igre. U pitanju je, ništa manje već do srozavanje umetničkog dela na kategoriju onih dobara koja se mogu reprodukovati. Međutim, projekt multipla pretpostavlja, kao svoj krajnji cilj, korišćenje industrijskih tehnika kao sredstva u službi stvaralaštva, a ne kao sredstva za reprodukciju. Upotreba tehnoloških sredstava predstavljena je kao sastavni deo stvaralačkog procesa (mašina i novi materijali su samo sredstva umetničkog istraživanja, »stvaralačkog istraživanja«). Projekt multipla, već samim tim koja su tehnička sredstva za njega korišćena (ili koja mogu biti korišćena), povlači za sobom, kao neizbežnu posledicu, serijsku proizvodnju istih i međusobno zamenljivih predmeta. On poništava delo, u tradicionalnom smislu reči, ne time što doprinosi njegovom nestajanju (ovo nestajanje nikad ne može da bude stvarno), već time što ga umnožava. On žrtvuje unikat (koji spada u dijalektički odnos kreacija-svojina, na čemu se zasniva raritet i posebno obeležje, razlika) multiplu (čiji je dijalektički odnos proizvodnja-potrošnja i koji obezbeđuje izobilje sličnih predmeta). Izvorno i jedinstveno delo je ono što stvara razlike; u seriji multipla, od prvog do poslednjeg primerka, nema izdvajanja. Po logici bezgraničnog, isključena je i sama pomisao na potpis umetnika rukom, a sličan način izrade multipla i industrijskih predmeta navodi na pomisao da bi takvi umetnički predmeti trebalo da budu obeleženi samo zaštitnim znakom industrijskog proizvođača i brojem serije.

Svim umetničkim projektima, čiji su se autori opredelili za industrijsku seriju, zajedničko je to što dovode u pitanje status priznat umetničkom delu. Njihovi autori to shvataju kao mogućnost da prekinu sa delom koje je unikat i sa svim značenjima kojima je ono, kao takvo, opterećeno. S obzirom na njegovu posebnost i nezamenljivost, ono je predmet ličnog prisvajanja i gotovo čulnog posedovanja. Na njegovom dostojanstvenom statusu zasniva se prestiž, i vrhunski znak diferencijacije — snobovski efekat. Budući da zbog svoje retkosti ima značajnu novčanu vrednost, ono predstavlja dobru investiciju. Tvrditi da svojstvo unikata može da se potkopa a da umetnost ipak ne prestane da postoji, znači povrediti aristokratsku predodređenost umetničkog

¹⁹⁾ „Umnoženo“, — prim. prev.

delo i demistifikaciju religije lepote, koja je doprinosila da se prikriju društvena i ekonomska značenja umetnosti. To istovremeno znači obezbediti umetnika, tvorca izvornog dela, stvaraoaca, lišiti ga božanskog prava, suštastvene razlike. To, najzad, znači oduzeti umetničkom delu njegov povlašćeni ekonomski status. Čim se povredi njegovo svojstvo unikata, umetničko delo prestaje da bude to izuzetno dobro kome su ekonomisti — od Rikarda do Karla Marksa, preko Stjuarta Mila — priznali »posebnu prirodu«. »Ako se izuzmu — piše Marks u III knjizi Kapitala — pravi umetnički radovi, koji, zbog svoje posebne prirode, ne spadaju u našu studiju...«¹⁹⁾ Naravno, projekt multipla postao je oslonac jedne ideologije, čija snaga i koherentnost ne potiču iz iskustva na koja se ona oslanja, već iz njene moći negiranja. Ova ideologija na koju se multipli oslanjaju, u stvari je antiideologija, koja je, pri sadašnjem stanju eksperimentisanja, veoma daleko od prakse.

Prelasku sa kvalitativno nezamenljivog i kvantitativno ograničenog na kvalitativno međusobno zamenljivo i kvantitativno neograničeno, teži se kao idealu, ali on nije postignut. Industrijski lanac montaže retko je mogao da zameni zanatski način rada. Prelazak na neograničeno ostao je samo teorija. Potpis umetnika i dalje potvrđuje autentičnost proizvoda koji se, najčešće, izlaže u umetničkim galerijama ili u muzejima, a čiji otkup uglavnom obezbeđuju stručnjaci za trgovanje umetničkim delima. Ova liutita Vazarelijeva primedba: »Vidite li paradoks, dvostruku igru: ja nisam poznat, ja mogu da iskažem svoje ideje samo ako se postavim kao tradicionalni slikar, prilagođavajući se određenim disciplinama i sredini koja me ne zanima«²⁰⁾ potvrđuje činjenicu da multipli imaju pristup u društveni univerzum umetnosti samo pod uslovom da ih, kao i »nađene predmete«, prihvati umetnik koji je kao takav društveno priznat. Budući da se umetničko delo definiše namerom umetnika i čistotom ostvarenja te namere, multipl — u izvesnim granicama ali ne i izvan njih — odgovara sociološkoj definiciji umetnosti u našem društvu. Ko bi danas mogao da smatra umetničkim delom anonimni predmet industrijske izrade koji je proizveden u vrlo velikom broju? Pošto ekonomsko vrednovanje počiva na izvesnoj društvenoj definiciji simboličnog dobra, dokle umetnici mogu da idu u svojoj nameri da oni sami unište umetnost: Svi, pristalice industrijalizma ili oni koji žude za »ničim«, žive u kapitalističkom društvu i bore se sa likujućom

¹⁹⁾ Karl Marks: *Kapital*, izd. Editions Sociales, Pariz, 1960, knj. III, str. 143.

²⁰⁾ Vasarely: *Déclaration (Izjava)*, Časopis *Robho*, juni 1967, br. 1.

komercijalizacijom umetnosti. Da bi mogli da opstanu, u najbukvalnijem smislu reči, oni su osuđeni da njihova dela budu unikati, retki i skupi.

Pokušali smo da odredimo karakteristike ekonomizacije umetnosti u sadašnje vreme, pokušali smo da pokažemo da su one uticale na život umetnika. Dileme su sledeće: kako umetniku istovremeno obezbediti i slobodu i sigurnost? Druga dilema: kako u demokratskom društvu voditi politiku u oblasti umetnosti? I, treća dilema: ko je umetnik, ili, kako se može definisati status profesionalizacije umetnika?

SLOBODA I SIGURNOST

Nesumnjivo je da u istoriji ne postoji nijedan primer društva koje je uspelo da na savršen način prevlada antinomiju stvaralačke slobode i sigurnosti stvaraoca. Naravno, takva formulacija dileme isuviše je shematska da ne bi bila sporna; ali, ovde ne želimo da filozofskim ili političkim rečnikom raspravljamo o pojmu slobode. Krilatica »laisser-faire«, kad je reč o umetnosti, — a koja je obično povezana sa ekonomskim režimom slobodne inicijative, — dovodi do toga da materijalni položaj umetnika zavisi uglavnom od potražnje, onakve kakva ona postoji na tržištu. Pristalice režima »laisser-faire« brane ga kao uslov ostvarenja stvaralačke slobode. Protivnici tog shvatanja suprotstavljaju mu kao argument materijalnu nesigurnost: oni smatraju da potpuna sloboda stvaralaštva ne može da postoji onda kad je materijalna egzistencija umetnika prepuštena na milost i nemilost slučaja na tržištu, kao što je to, na primer, nerazumevanje »potrošača«, — a ono je utoliko upornije ukoliko je umetnik veći novator. »Dirigovani« sistem, kad je reč o umetnosti, obezbeđuje zvaničnom umetniku mnogo veću materijalnu sigurnost, ali šta se tada dešava sa onim stvaralocima čija stvaralačka zamisao nije u saglasnosti sa zvanično prihvaćenim estetskim dogmama?

Pada u oči, ali je i razumljivo što neke zemlje, koje su imale iskustva sa gotovo činovničkim statusom umetnika, teže da u najvećoj mogućoj meri decentralizuju javnu pomoć, pa čak i da podstaknu istovremeni razvoj tržišta. Nasuprot tome, zemlje u kojima su sredstva za egzistenciju umetnika, njihovo društveno priznanje i širenje umetnosti bila gotovo isključivo vezana za tržište, orijentišu se prema sve većoj potpori države i, ne odbacujući postojanje tržišta, podstiču traženje novih ili dopunskih rešenja. Politika rasterećivanja od obaveza, na jednoj, i intervencionistička politika, na drugoj strani, ma

kako bile simetrične i protivrečne u isto vreme, pozivaju se na isti postulat: veliki broj izvora finansiranja smanjuje nesigurnost do minimuma, a obezbeđuje najveću moguću slobodu.

POLITIKA U OBLASTI UMETNOSTI I DEMOKRATIJA

Raspravljati o nemoći ili bar o slabostima politike u oblasti umetnosti u demokratskim društvima, značilo bi kritikovati ova društva na aristokratski način. U aristokratskim društvima, — u kojima su povlašćene grupe, koristeći svoj stratifikacioni status, određivale vrednosti, a ove bivale priznate od čitavog društva, — kulturni obrasci su se širili odozgo na dole. Autoritarna politika u oblasti umetnosti nije isključivala usaglašavanje mišljenja samim tim što su vertikalni proces odlučivanja svi prihvatili. Za naša društva, koja su stupila na put demokratizacije, karakteristično je postojanje većeg broja vladajućih skupina i sukoba vrednosti kojima se te skupine respektivno priklanjaju. Alternativa je tada sledeća: ili država, svojom politikom u oblasti umetnosti, odgovara očekivanjima većine — što isključuje podržavanje oblika novatorske umetnosti, jer se suprotstavlja njenim načinima shvatanja — ili članovi vlade, odgovorni za ovu politiku, nametnuvši se kao »prosvećeni despoti« autoritarno intervenišu da ne bi prepustili poslednju reč ukusu većine koji se izjednačava sa lošim ukusom. Ova druga alternativa je teško održiva, bar u onoj meri u kojoj sadrži u sebi protivrečnost između osnovnog načela politike u oblasti umetnosti i demokratskog pravila o poštovanju većine. Prva alternativa podrazumeva uniformisanje umetničkog stvaranja na prosečnom nivou, i žrtvovanje čitavog niza istaknutih stvaralaca.

Danas se svuda istražuju načini kako da se s vladaju ove prepreke. Jedan od tih načina se, tako reći, podrazumeva; ne postoji nijedna demokratska vlada koja ne priznaje — bar u svojim programima — da demokratizacija umetnosti počinje sa pravom svakog pojedinca na umetničko obrazovanje (od najranije mladosti, i nezavisno od društvenog porekla). Demokratizacija umetnosti postiže se, takođe, — a to je njen drugi put, — podrškom koju javne vlasti daju umetničkom stvaranju. Da bi u toj podršci samovolja i isključivost bile svedene na najmanju meru, poželjno je da postoji veći broj instanci koje će davati svoja mišljenja.

U kojoj meri ljudima treba dati i nešto drugo, a ne samo ono što oni žele? Na ovo pitanje ne postoji opšti odgovor. Ali je nesumnjivo da svakom mladom umetniku — kao i svakom mladom naučniku — treba omogućiti da okuša svoju sreću, dajući mu privremeno finansijska sredstva

i besplatne izložbene prostorije, kao i obezbeđujući brojne ustanove i ljude koji učestvuju u odabiranju.

KO JE UMETNIK?

Po jednoj vrlo uprošćenoj shemi mogu da se uporede dva sistema organizacije umetničkog života. U prvom akademjskom sistemu, obrazovanje umetnika i put njegove karijere podređeni su zvaničnim instancama, a nagrade, koje određuju hijerarhiju prestiža i prihoda, dodeljuju profesorski žiriji. U ovom prvom slučaju, svi umetnici koji nisu konformisti osuđeni su — ili da se bave drugim zanimanjem ili da ostanu po strani. U sistemu vladavine tržišta, gde se ne priznaje nijedan racionalni kriterij profesionalizacije (ni školsko obrazovanje, ni obuka u nekom ateljeu, ni zvanično priznanje, ni pripadanje nekoj staleškoj organizaciji), izgleda da se, konačno, jedina objektivna kvalifikaciona hijerarhija zamenjuje hijerarhijom kotiranja na tržištu. U ovom drugom slučaju, usled vrlo jakog konkurentskog karaktera tržišta, vrlo veliki broj onih koji teže da postignu profesionalni status umetnika nema druge mogućnosti sem da se bavi drugim zanimanjem ili, ako se ne odrekne etike svoje vokacije, da prizna da je »zastranio«.

U većini razvijenih zemalja, vladajući krugovi, predstavnici javnih, polujavnih ili privatnih institucija, sve veći deo javnog mnjenja, kao i stvaraoci, sve više sagledavaju nov društveni lik umetnika, koji je delimično nespojiv sa slikama vezanim za ona dva sistema o kojima smo upravo govorili. Pojam umetnika se više ne brka sa pojmom »mandarina«, zatočenika akademizma i učaurene estetike, koja, manje ili više, nosi pečat didaktizma. On se još manje brka sa pojmom »ukletog« ili onog koji je »zastranio« i koji mora da na sebe primi sav rizik da bi onima koji su privilegovani da budu kulturni ili bogati, pružio jedinstvenu i nezamenljivu priliku za uživanje ili za prestiž. Pošto je potencijalno odgovoran — zajedno sa arhitektom — za estetski izgled vizuelnog miljea i okoline koja okružuje čoveka, sada se smatra da se umetnik bavi društveno potrebnom delatnošću. A kao takav, on ima pravo na profesionalni status i na iste društvene prednosti kao i članovi drugih socio-profesionalnih kategorija.

U svim zemljama, ali sa različitim stepenom intenziteta, rukovodeći ljudi i zainteresovani umetnički krugovi trude se da odrede kriterijume za profesionalizaciju umetnika. Međutim, usled ideoloških otpora i bremena nasleđenih ustanova, sva rešenja ostaju delimična i sa neizvesnim ishodom.

(Prevela s francuskog
DOBRINKA HADŽI-SLAVKOVIĆ)

BIBLIOGRAFIJA

1. Dela

a) objavljena

Tržište slika u Francuskoj (Le Marché de la Peinture en France). Pariz, Ed. de Minuit, 1967, 610 str. Doktorska teza, odbranjena 1971.

Živeti bez prodaje (Vivre sans vendre). „Art et Contestation“, Brisel, ed. Connaissance, 1968 (prevedeno na engleski i nemački).

Umetnost i industrijsko kapitalističko društvo (Art et société industrielle capitaliste). U zbirci »Science et conscience de la société«, Pariz, Calman-Levy, 1971.

(sa Pjerom Godiberom i Jovanom Pavlevski) *Politika pomoći umetničkom stvaralaštvu (Les politiques d'aide à la création artistique)*. Fondation pour le développement culturel, umnoženi izveštaj, 124 str. 1970.

(sa Žerarom Lanjo i Žakom Lotmanom) *Država i arhitekta (L'Etat et les architectes)*. Pokušaj sociološke analize sistemâ izbora. (Rad za Direkciju za arhitekturu Ministarstva za kulturu Francuske). 122 str. i aneksi, 1970.

Na savremenom umetničkom tržištu (I Den nutida Konstmarknaden), u knjizi »Sociologija umetnosti« (Konstsociologi), Harry Kumlien-a, izd. Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund, Švedska, 1971.

Uloga i mesto umetnika u savremenim evropskim društvima (Le rôle et la place des artistes dans les sociétés européennes contemporaines). (Izveštaj za konferenciju ministara za kulturu u Helsinkiju). Umnoženo, 1972, 32 str.

b) u štampi

Vidovi tržišta savremene umetnosti (Aspects du marché de l'art moderne) (prilog međunarodnom kolektivnom delu), Rotterdam, ed. Lemniscaad.

Arhitekta, preobražaj jedne slobodne profesije (kolektivno delo u redakciji R. Mullen). Pariz, Calman-Levy. Izlazi iz štampe marta 1973.

Umetnička baština (Le patrimoine artistique). Prilog za »Encyclopedia Italiana«, 1973.

c) u pripremi:

Sociološki aspekti savremene umetnosti. Umetnost, ekonomika i društvo.

2. Glavni objavljeni članci

Ekonomski aspekti tržišta slika (Aspects économiques du marché des tableaux). »Revue d'esthétique«, tom XII, fasc. 1 i 2, jan-jun 1959.

Vidovi ekonomizacije slikarstva (Aspects de l'économisation de la peinture). »Arguments«, br. 19, 3. tromesečje 1960.

Stanje u slikarstvu Sovjetskog Saveza (Situation de la peinture en Union soviétique). »Revue d'esthétique«, tom XIII, sv. 3, juli-sept. 1960.

Trgovac slikama (Le marchand de tableaux). »Journal de psychologie normale et pathologique«, br. 3, 1961.

Umetnici i istraživači našeg vremena (Artistes et découvreurs de notre temps). Predgovor za katalog Prvog međunarodnog salona galerija eksperimentalnog slikarstva i vajarstva. Musée cantonal des Beaux-Arts, Lausanne 1963.

Jedan tip kolekcionara: špekulant (Un type de collectionneur: le spéculateur). »Revue française de sociologie«. April-jun 1964.

Zašto arhitekta? (Pourquoi les architectes). »Architecture, mouvement, continuité«, januar 1968.

Osvajanje nezavisnosti: slučaj Dibifea (La conquête de l'indépendance: le cas Dubuffet). »Arc«, br. 35, 1968.

Treba li nam još arhitekata? (Avons-nous encore besoin d'architectes) »Esprit«, br. 10, 1969.

Unikat i multipl (L'un et Multiple), »Revue française de sociologie«. 1969. poseban broj „Les faits économiques«.

(sa Žakom Lotmanom) *Javne porudžbine od arhitekata* (La commande publique d'architecture). »Sociologie du Travail«. Oktobar 1970.

Multipli i njegova svojstva (Le Multiple et ses propriétés). »Revue de l'Art«, 1971.

RENE BARBJE

ANTISOCIOLOŠKI STAV KNJIŽEVNIKA I UMETNIKA

Na osnovu čestog posećivanja današnjih umetnika i upoznavanja sa njihovim radom, kao i na osnovu mnogih razgovora koje smo vodili o raznim pitanjima, stekao sam utisak da je u današnjem društvu stav umetnika i književnika u pravom smislu antisociološki.

Pod antisociološkim stavom treba podrazumevati ovde izvesnu duhovnu nastrojenost, koja je rezultat ličnog i kolektivnog iskustva i koja, u smislu često preterane obazrivosti, vrši odsudan i snažan uticaj na reagovanje pojedinca na pristupne metode i predmet sociološke nauke.

Ova pretpostavka se, smatramo, može zasnovati na analizi mišljenja koje su izrazili umetnici i njihovog ponašanja u odnosu na sociologiju kulture. Pokušali smo da ovo istraživanje, — zaista ograničenih razmera, — izvršimo proučavajući neke izjave, ponašanja ili reakcije na izvesne sociološke stimulanse. Čini nam se da stav koji se ovom prilikom iskristalisao treba da rastumačimo kako bi postao zaista jasan.

ANALIZA ANTISOCIOLOŠKOG STAVA UMETNIKA

Pregled izraženih mišljenja

Nekoliko primera potkrepiće pretpostavku koju smo izneli. U čoveku doista postoji neka odbojnost prema nauci koja ga ispituje, jer ova skida veo tajne ili, prema rečima Maksa Vebera (Max Weber) »oduzima čar« svetu. Zato i Vodsvort (Wordsworth) piše da »raščlanjavati znači ubiti«; Malarme (Mallarmé): »Sve što je sveto, sve što treba da ostane sveto, mora biti obavijeno tajnom«; Kamings (Cummings): »Samo tajne

imaju neki smisao¹⁾; Ž. Arp.: »Ja sam protiv mehanizovanih stvari, protiv hemijskih formula. Volim srednji vek, njegovu tapiseriju i njegova vajarska dela«²⁾; Bisjer (Bissière): »Slikarstvo je stvar koja se obraća ljudskim nagonima. Treba se uvek vraćati izvorima. Oni su najčistiji i najistinitiji. Ali naša civilizacija je intelektualnija, a intelektualac ni izdaleka ne razume likovnu umetnost«²⁾; Marsel Dišan (Marcel Duchamp): »Inteligencija zasnovana na razumu opasna je i vodi cepidlačkom rasuđivanju. Slikar je medijum koji nije svestan onoga što čini. Nikakvo transponovanje ne može da izrazi ono tajanstvo osećajnosti, — ova reč je uz to i nepouzdana, — koje je ipak suština umetničke slike ili pesme, nešto kao alhemija«²⁾; Brajen (Bryen): »Slikarstvo je potpuno odsustvo govora, jedan na poseban način vizuelan svet u kome slikar služi sebi. To je svet za sebe, jedna metafizička faza koju kritika ne ume da objasni, jer je prinuđena da se hvata u koštac s jezikom. Kritičar je etnograf koji bez geografske karte putuje po nepoznatim zemljama«; Andre Maršan (André Marchand): »Slikar nije inteligentan čovek. U slikarstvu inteligencija ne vodi ničemu. Potrebna je svetlost u duši«²⁾; Karzu (Carzou): »Slikar je vidovnjak, medijum koji vidi ono što drugi ne vide«²⁾; Giskia (Gischia): »Ne treba previše ispitivati sebe. Ako biste posmatrali ljubavnu igru i ako biste se pitali kako se to činilo pre vas i kako će se to činiti posle vas, to više uopšte ne bi bilo zanimljivo«²⁾; Bernar Bife (Bernard Buffet): »Veoma inteligentan čovek može da stvara veoma loše slike, dok jedan glupak, naprotiv, može da bude izvanredan u ovoj umetnosti«²⁾.

Kao što smo videli, umetnost spada u oblast tajne, oblast iracionalnog; nemoguće je objasniti sveukupan društveni determinizam koji uslovljava umetničko stvaralaštvo. Umetnicima nije ni potrebno da im prilazimo na tako beskoristan način, jer, kako kaže jedan od njih, Rendel Džerel (Randall Jarrell), povodom jednog svog tumačenja neke pesme Roberta Frosta, »ako ne možete bilo šta da osetite iz ovoga što sam vam sad rekao, vi ste samo skup sociologa«³⁾.

¹⁾ Iz: *Sociology and Intellectuals: an Analysis of a Stereotype*, studija Beneta M. Berdžera (Benett M. Berger), objavljena u *Antioch Review*, vol. 17, str. 275—290. Preštampana u publikaciji Lipset-a i Smelser-a: „Sociology, the progress of a Decade, a Collection of articles”, izd. Prentice Hall inc., 1961, Englewood Cliffs. N. J.

²⁾ Iz: *Ces peintres vous parlent*, Louis Goldaine i Pierre Astier, predgovor Pierre Restany, izd. L'œil du temps, 1964, str. 26, 34, 46, 77, 120, 159, 165, 198.

³⁾ Iz: Bennett M. Berger, op-is cit., str. 38.

Iz ovoga proizlazi da je beskorisno učestvovati u radu sociologa. V. H. Oden (W. H. Auden) se obraća Džerelovoj publici kad kaže:

Nećeš odgovarati na upitnike
na zagonetke o svetskim poslovima
nećeš biti predusretljiv
i ni u kakvom testu nećeš učestvovati. Nećeš
zasedati
sa statističarima i nećeš se upuštati
u neku društvenu nauku

(iz *Nones*, u izdanju Random House Inc., 1945, W. H. Auden).

Na sličan način francuski pesnik Pjer Emaniël (Pierre Emmanuel) ustaje protiv socioloških ispitivača u jednoj pesmi koja baš i nosi naslov *Saslušanje*:

Više neće ispunjavati vaše upitnike
.....
Pitate gde sam bio
Pre no što sam se našao u utrobi majke
Bio sam tamo gde sam kad sanjam
Da moj otac još nije ni rođen...⁴⁾

Kad se reše na saradnju, umetnici zbijaju šalu na račun sociologa. Tako na primer, odgovarajući na jedan upitnik za *Novu enciklopediju savremenih pisaca*, u rubrici *razonoda, sporedne delatnosti* Benžamen Pere (Benjamin Péret) je zapisao: »vreda popove«; a u rubrici *osobnosti*: »mrzi popove, policajce, staljiniste i trgovce«⁵⁾.

Reagovanje je još oštrije kad se sociološki pristup svede na statističke metode za koje se vezuje negativan stereotip. Boris Pasternak je o tome, a povodom konformističkog stila koji Partija nameće, napisao reči koje u mnogome izražavaju njegov stav prema takvom načinu ispitivanja:

»On je već razotkriven i njegove osobine su osobine statističkog proseka, nerealne i bezvredne. Nije ni moglo biti drukčije, jer je logika velikih brojeva takva. Umesto da potomstvu prepustimo brigu da pronalazi opšta obeležja našeg doba, mi smo hteli da svoje doba prinudimo da postoji kao otelovljenje opštih osobina. Sve moje misli postaju sporedne pored one najbitnije: da li sam ja ličnost čije je postojanje dopušteno ili zabranjeno? Je li broj mojih

⁴⁾ Citirano u *Pierre Emmanuel*, od A. Bosquet-a, u kolekciji *Poètes d'aujourd'hui*, izd. Seghers, br. 67, str. 189.

⁵⁾ U *Benjamin Péret*, od J. L. Bedouin, kolekcija *Poètes d'aujourd'hui*, izd. Seghers, br. 78, str. 128-129.

dobrih osobina dovoljno mali da bih mogao ličiti na neki grafikon i sačinjavati smešu koja predstavlja zlatnu sredinu⁶⁾.

Ponašanje

Umetnici, kao što smo to videli iz izloženih mišljenja, daju na znanje da nisu naročito raspoloženi prema sociološkim ispitivanjima. Svojim ponašanjem oni to i potvrđuju.

Lično smo imali prilike da iskusimo to prikri-
vano neprijateljsko raspoloženje umetnika pre-
ma sociološkim ispitivanjima. Prilikom jednog
istraživanja o psihosociološkom liku studenata
Pariske Akademije likovnih umetnosti dva moja
druga i ja po dužnosti smo prisustvovali nekim
skupovima na kojima su bili i profesori ove ško-
le. Naše prisustvo je u neku ruku bilo zvanično
institucionalizovano samim tim što smo to is-
traživanje vršili po nalogu uprave škole, a i
Ministarstva za kulturu. Profesorski kolegijum
je dobro osećao da naš rad ima za cilj da
otkrije nedostatke u pedagoškom radu ove
škole i, sa izuzetkom dva ili tri nastavnika,
svi su pribegli stavu koji je odavao nelagod-
nost i obazrivost. Bili su obazrivi, jer su se nala-
zili u opasnosti da sociološko istraživanje otkrije
njihovu pravu funkciju i da dovede u pitanje
njihov društveni status neprikosnovenih *uprav-
ljača*, svedržatelja visoke kulture, tvorca jedin-
stvenih dela i propagatora umetničkih metoda
koje, po njihovom mišljenju, koriste samo učeni-
cima sa urođenim darom. A bilo im je nelagod-
no, jer su i pored sveg svog otpora morali vo-
diti računa o administrativnim ovlašćenjima ko-
je smo imali.

Još jedan primer onemogućavanja socioloških
ispitivanja u umetničkoj sredini: činjenica da
moramo pribegavati *vezama*, ako zaista želi-
mo da sprovedemo neko dublje istraživanje.
Tajna umetničkog zanata i postojanje klana i
elite u umetničkoj sredini predstavljaju veliku
prepreku za sociologiju umetnosti. Gospođica
Remond Mullen je to brzo uvidela u svojoj
anketi⁷⁾: »tržište slika u pariskoj sredini, —
piše ona, — tržište na kome se stvaraju imena
i cene, rezultat je naporednog postojanja zatvo-
renih društava koja se međusobno razlikuju po
jedinstvenim estetskim opredeljenjima, kao što
se religijske sekte razlikuju po svojim vero-
vanjima... Članovi svakog od ovih društava

⁶⁾ Pasternak *par lui-même*, M. Aucouturier, Ed. du
Seuil, 1963, Kolekcija „Les écrivains de toujours”,
str. 99.

⁷⁾ Raymonde Moulin: *Le Marché de la peinture en
France*, izdanje Editions de Minuit, 1967, str. 11.

imaju osećaj da ih povezuju zajedničke estetske dogme koje ih izoluju od neposvećenih, da žive u kulturi koja ih odvaja od ostalog sveta, da pripadaju umetničkoj eliti koja utiče na sudbinu umetnosti našeg doba, da su upućeni u ekonomske tajne... Nikakvim izričitim propisom nije zabranjeno prisustvovanje ceremoniji kakvu predstavlja otvaranje izložbe; pri svem tom, čovek koji se prvi put tamo nađe i ostane van grupa, koje se prema zajedničkim sklonostima spontano stvaraju na raznim umetničkim manifestacijama, oseća se zaista kao tuđin.

Jedina strategija koja je omogućavala da se prodre u tu sredinu, — u kojoj se svi međusobno poznaju, u koju se dospeva pomoću veza i u kojoj preporuke imaju u stvari funkciju ličnog predstavljanja, — bila je upravo korišćenje veza i poznanstava.«

Isto tako su se i Luj Golden (Louis Goldaine) i Pjer Astje (Pierre Astier), koji su intervjuisali savremene slikare, postarali da »obezbede pogodnu atmosferu«, kako bi se umetnici u psihološkom pogledu lagodno osećali. »Sav naš napor se u stvari sastojao u tome da nas prihvate«, — priznaju ovi autori. »Ovi slikari su nas primili i, — uleđeni smo u to, — ukazali nam svoje poverenje. Jer u onome što su govorili bilo je jednostavnosti i istine. Mi im nismo ostavili vremena da se »pripreme« za intervju. Ni sami nismo unapred znali kakva ćemo im pitanja postaviti. S obzirom na to da nismo bili ni stručnjaci ni umetnički kritičari, slikar je mogao slobodnije da odgovara«⁹⁾. Kao što autori i podvlače, oni nisu bili »nikakva stručna lica«. Zato su, svakako, i uspeli. Mogli bismo se opkladiti da jedan sociolog koji bi se predstavio kao takav ne bi tako lako sproveo svoju anketu.

Istraživači koji se bave umetničkim svetom obraćaju veliku pažnju formuli sa kojom pristupaju anketi, podvlačeći »prostodušnim« tonom njenu anonimnost. Evo formule koju su koristili istraživači Instituta za estetiku i proučavanje umetnosti u jednom istraživanju o nastavi umetnosti i umetničkim profesijama: »Saradnik sam Instituta za estetiku i proučavanje umetnosti pri Pariskom Univerzitetu. Ova ustanova sprovodi ove godine istraživanje o umetničkim profesijama i o nastavi umetnosti u Francuskoj. Mi ćemo, ako vi na to pristajete, zajedno razgovarati o vašim problemima i o vašem radu uopšte. Ono što vi budete izjavili u toku našeg razgovora neće biti upotreb-

⁹⁾ Op. cit., str. 19.

ljeno pod vašim imenom, već će biti upoređeno sa odgovorima koje će dati druga lica, kako bismo došli do opštih zaključaka⁹⁾.

Specifičnost gore izloženog načina izražavanja biće očiglednija, ako gornji tekst uporedimo sa sličnim uvodnim tekstom sročnim za jednu anketu, kojom su bili obuhvaćeni učitelji:

»Nadamo se da će učitelji i učiteljice, koje umoljavamo da odgovore na ovaj upitnik, dati svoj doprinos ovom istraživanju. Oni nemaju nikakvih drugih obaveza sem onih koje će sami uzeti na sebe učestvujući u jednom naučnom radu...« »Nije potrebno označavati ni prezime, ni ime¹⁰⁾.

U ovom drugom slučaju, sažetost i pozivanje na naučnu saradnju su obavezni. U onom prvom slučaju stil je razvučen i prislan, jezik svakodnevan; podvlači se anonimnost ankete da bi se slomio otpor intervjuisanih. Naravno, nikako se ne ukazuje na naučni karakter istraživanja.

Anonimnost je najglavnija stvar i, kao što to ističe Remond Mulen, »pozivanje na razne ličnosti nema mesta u ovom radu samim tim što sam se obavezala da ću poštovati anonimnost svojih sagovornika. Bez tog obećanja, mnogi od njih ne bi uopšte ni pristali da razgovaraju¹¹⁾.

Svakako bismo mogli pronaći još mnogo drugih primera koji bi potvrdili ovaj antisociološki stav umetnika. Dublje istraživanje kroz literaturu o umetnosti raspršilo bi i poslednje sumnje u ovom pogledu. Mi ćemo se zadržati na ovome, s obzirom na uzan okvir ove studije, a u drugom delu ovog rada izložićemo svoja razmišljanja o sociološkom tumačenju takvog nepoverenja.

POKUŠAJ SOCIOLOŠKOG TUMAČENJA

Analiza sa stanovišta klasnih odnosa

Antisociološki stav umetnika ne može se shvatiti bez analize sa stanovišta klasnih odnosa. Isto kao i evolucija politike, prava, filozofije ili religije, tako se i evolucija umetnosti te-

⁹⁾ Anketa sprovedena u toku marta i aprila 1964. u Institutu za estetiku i proučavanje umetnosti, Rue Chaptal 9, Pariz.

¹⁰⁾ Ida Berže (Berger): *Les Maternelles*. C.E.S.—C.N.R.S., 1959.

¹¹⁾ R. Moulin: op. cit., napomena 8, str. 16.

melji na ekonomskim promenama, mada između umetnosti i društva ne moraju postojati mehanički odnosi. Umetnost kao sastavni deo ideologije jednog društva, to jest njegove nadgradnje, neposredno je uslovljena infrastrukturom tog društva, a posebno podelom rada na kojoj se ova zasniva. Karl Marks je ukazivao na to u svojoj kritici Maksa Stirnera (Sančo):

»Sančo zamišlja da je Rafael radio svoje slike nezavisno od podele rada koja je u njegovo doba postojala u Rimu. Ako Rafaela uporedi sa Leonardom da Vinčijem i sa Ticijanom videće koliko su Rafaelova umetnička dela bila uslovljena procvatom Rima, koji je tad nastao pod firentinskim uticajem, koliko su Leonardova dela bila uslovljena društvenim stanjem u Firenci, a Ticijanova potpuno različitim razvojem u Veneciji. Rafaelovo stvaralaštvo, kao i stvaralaštvo svakog umetnika, bilo je uslovljeno tehničkim napretkom koji je u umetnosti bio ostvaren pre njega, organizacijom društva i podelom rada u njegovoj zemlji i, najzad, podelom rada u svim onim zemljama sa kojima je njegova zemlja održavala odnose... Razvoj talenta jednog čoveka kakav je bio Rafael u potpunosti zavisi od tražnje, koja pak zavisi od podele rada i od uslova za obrazovanje ljudi, s tim što su ti uslovi rezultat podele rada«¹²⁾.

Zbog odvajanja manualnog rada od intelektualnog u kapitalističkom društvu, kulturni radnik se mora, više-manje nesvesno, pridružiti vladajućoj klasi da bi mogao živeti. Sem toga, vladajuća klasa, koja održava tu podelu rada, vidi svoj interes u korišćenju rada umetnika. Ovi igraju izvesnu ulogu u izražavanju i širenju ideja. Da bi vladajuća klasa uspostavila svoju ideološku prevlast, potrebni su joj umetnici, jer ovi mogu, između ostalog, da lični interes poveljačene klase predstavljaju kao opšti. Dakle, čak i u ovoj klasi vlada podela rada. S jedne strane su mislioci, s druge, — aktivni članovi koji nisu ideolozi.

»Jedni će, — kaže Karl Marks, — biti mislioci ove klase (aktivni ideolozi koji razmišljaju i koji svoju snagu zasnivaju uglavnom na pothranjivanju iluzije, koju ova klasa ima o samoj sebi), dok će drugi imati pasivniji stav i uglavnom će samo prihvatati ove misli i ove iluzije, jer su oni u stvari aktivni članovi ove klase i imaju manje vremena za stvaranje iluzija i ideja o vlastitim ličnostima«¹³⁾.

¹²⁾ Odlomak iz *Nemačke ideologije*, u prevodu Zana Frevila, u zbirci članaka Marksa i Engelsa „O književnosti i umetnosti“, Editions sociales, 1954.

¹³⁾ Marks i Engels: *Nemačka ideologija*, izd. Editions sociales, kolekcija Klasici marksizma, 1969, str. 75.

Ova posebna vrsta podele rada unutar vladajuće klase može da dovede, u normalnim okolnostima, do istinske zategnutosti, ali nikad do razilaženja. Šenpeter (Schumpeter) daje u vezi s ovim jedno smelo tumačenje koje se može osporavati. Buržoazija ne sme da bude odveć okrutna prema svojim intelektualcima, jer može da upadne u klopku liberalne demokratije: »Pod čisto buržoaskim režimom, kakav je bio režim Luja-Filipa, vojska može da otvori paljbu na štrajkače, ali policija ne sme da vrši masovno hapšenje intelektualaca, ili, u svakom slučaju, mora odmah da ih pusti na slobodu, inače će buržoaska klasa, iako se ne slaže sa nekim postupcima ovih svojih previše slobodoumnih pripadnika, složno stati iza njih, jer slobode koje ona ne odobrava ne mogu se uništavati, a da ne budu uništene i slobode koje ona odobrava«¹⁴). Sloboda bi se u neku ruku davala, dakle, i neprijateljima slobode, samo da bi se održala. Više nam se dopada tumačenje koje je na jednom seminaru u Univerzitetском centru u Vensenu dao Žan-Klod Pasron (Jean-Claude Passeron): ako buržoazija ne sme da dopusti sebi da svom snagom udari na svoje intelektualce, nije li to možda upravo zato što sasvim dobro shvata u čemu su njeni interesi? Uništiti slobodu izražavanja svojih ideologa, značilo bi pre svega uništiti tržište simboličnih dobara na koje se oslanja njena ideološka moć. Ne treba zaboraviti da to tržište najviše i najbolje iskorišćava upravo vladajuća klasa: obezvređivanje tog tržišta bilo bi, dakle, nedopustivo sve dok se ne prebrodi kritična faza. U kritičnu fazu se dospeva kad intelektualci ne poštuju više pravila igre: kritikovati, ali u vidovima koje dopušta vladajuća klasa (na pr. peticije). Kad intelektualci pređu na revolucionarnu borbu, kad se više ne zadovoljavaju kritikom koja je svojstvena isključivo njihovom soju, iako je ova uperena protiv buržoazije, i kad se udruže u istinski revolucionarne partije, vladajuća klasa uspostavlja red, pribegavajući, u krajnjem slučaju, i vojnoj diktaturi fašističkog tipa na koju prenosi svoja ovlašćenja. Kritičan trenutak u kome će Buržoazija reagovati zavisi od okolnosti. Ona će prema drugorazrednom urotniku koji joj služi svojom »ukletošću« biti obično popustljiva sve dotle dok on i njemu slični ne zauzmu revolucionaran stav i ne počnu da dižu revoluciju. Tako na primer, čim je Living Theatre odveć bučno ispoljio svoje neprijateljstvo prema osnovama američkog »establishment«-a (poruka), kao, recimo, u komadu »The brig« (Brod sa dve katarke), predstava je bila zabranjena, a pozorište zatvoreno. Ponašanje Žan-Pol Sartra za vreme rata u Alžiru vlada-

¹⁴) J. Schumpeter: *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Mala biblioteka Payot, 1965, str. 210.

juća klasa je teško podnosila; što se tiče Francis Žansona (Francis Jeanson), on je bio proganjan zbog svoje aktivističke delatnosti.

Kod umetnika u svakom slučaju postoji »dijalektika kore hleba«. Ona se obično sastoji u tome da oni igraju ulogu koju im nameće Buržoazija: da šire vladajuću ideologiju, pretvarajući se ponekad da joj se žestoko odupiru. Umetnik će za svoje dobro vladanje biti nagrađen time što će vladajuća klasa pristati da ga primi u svoju sredinu (u književne salone), pa čak i u svoje najreprezentativnije ustanove (Jonesko je primljen u Francusku akademiju).

Na osnovu svega ovoga postaje shvatljivija ona čudna smotrenost umetnika pred sociološkim ispitivanjima? Neće li ova možda otkriti u kom grmu leži zec? Da neće podići veo i razotkriti pred očima sveta prećutni savez između Buržoazije i umetnika?¹⁵⁾ Svakako, ideolozi povlašćene klase pronašli su oružje za odbranu od provokativnih manevara sociologa i odgovaraju na njihove napade salvama šablona koji izobličavaju traženu sliku društva¹⁶⁾. Cilj im je da umanje značaj socioloških metoda i ističu:

- 1) da nasuprot egzaktnim ili prirodnim naukama, sociologija ne raspolaže tehničkim sredstvima ni metodološkim strukturama koje bi obezbedivale naučnost njenog pristupa društvu;
- 2) da je sociologija đavolski opasna kao tehnika manipulisanja pojedincima i grupama.

Ovo opiranje sociologiji je veoma oštroumno, mada protivrečno. Oštroumno je, jer stavlja naglasak na ulogu intelektualaca u oblasti književnosti, koji su u kapitalističkom društvu isključivi tumači kulture: nisu li oni u većoj meri nego ostali oslobođeni zahteva za stručnim specijalizovanjem; zar ne mogu oni da, baš zbog te slobode duha, preporučuju ideje od univerzalne vrednosti (dakle, one koje manje štete ugledu) i zar u očima većine oni ne deluju kao buntovnici na koje se ne primenjuju institucionalne prinude? Ovakav način rasuđivanja ipak je protivrečan, jer, ako se sociologija ne temelji na naučnim osnovama, kako se može govoriti o njenoj »đavolski opasnoj« efikasnosti u manipulisanju masama?

Izgleda da, u krajnjoj liniji, antisociološki stav umetnika u mnogome odražava klasni položaj. Reč je pre svega o tome da se, — proglašava-

¹⁵⁾ Na primer, profilerski aspekt slikarske delatnosti. Upor. Raymonde Moulin: *Slikarsko tržište u Francuskoj*, op. cit.

¹⁶⁾ Bennett M. Berger: *Sociology and the Intellectuals: an analysis of a stereotype*, op. cit.

njem da je sociologija beskorisna i »đavolski opasna« pri izučavanju sveta umetnosti, — sačuvaju glavni interesi vladajuće klase, koja u kapitalističkom društvu dodeljuje umetnicima sredstva za život. Mit o obdarenosti i ideologija iracionalnog i svetog, koji su tako duboko usađeni u duh umetnika, samo su sredstva kojima se zamagljuje pravi problemi vladavine Buržoazije i saveza sa njom. Da li je ova analiza sa gledišta klasnih odnosa dovoljna? Nije li možda potrebno vratiti se na nju i u novoj svetlosti razjasniti antisociološki stav umetnika?

Svakako, umetnost je deo vladajuće ideologije, ali kao ideologija ona uživa nezavisnost koja može da neočekivano dovede do poremećaja. Da možda u osnovi antisociološkog stava umetnika ne leži revolucionarnost?

DRUGO TUMAČENJE: SOCIOLOGIJA SHVAĆENA KAO SREDSTVO ZA PREKOMERNU REPRESIJU

Ideološka autonomija umetnosti je posledica njene suštinske vitalnosti u jednom društvu u kome vlada birokratska racionalnost. Maks Weber je već ukazivao na sve jaču racionalizaciju zapadnog sveta. On je pod racionalizacijom podrazumevao rezultat stručne i naučne specijalizacije i diferencijacije radi veće efikasnosti i većeg učinka. Taj proces je doveo do »oduzimanja čari svetu«: čovek je izgubio smisao za sveto i našao se u svetu bez čari. Herbert Markuze, koji je nastavio Frojdove analize na temu »Nelagodnosti u civilizovanom svetu«, ide još dalje. On smatra da je industrijsko društvo u današnje doba društvo koje vrši prekomernu represiju na svoje članove. Frojd je tvrdio da se civilizacija zasniva na stalnom, neizbežnom, nezadrživom i sve većem potčinjavanju ljudskih nagona. Frojd je u svakoj civilizaciji, kao stalno i glavno obeležje, video večnu borbu između dveju osnovnih sila: Erosa i Tanatosa, života i smrti, u kojoj čovek prihvata da žrtvuje svoje nagone da bi obezbedio razvoj društva. Između principa uživanja i principa stvarnosti čovek je, po Frojdu, izabrao ovaj drugi, iz koga proizlazi njegovo potčinjavanje jednom društvu koje je po svojoj suštini represivno. Markuze nastavlja Frojdovu tezu i tvrdi da je isključivo obeležje industrijskog društva obuzdavanje, suprotno američkim neo-frojdovskim kulturalistima (Erich Fromm — Erich Fromm, Karen Horni — Karen Horney), koji u društvu vide i jedan pozitivan činilac za potpuno ostvarenje čovekove ličnosti. Ali, po Markuzeovom shvatanju, ako je društvo u sadašnjem trenutku represivno, ne bi trebalo da

uvek bude takvo. Ako je tačno da je represija nagona nametnuta i pojačana usled onog deficita (»ananke«) između mnogostrukih potreba nagona i nedovoljnosti dobara za njihovo zadovoljavanje, zavisno od principa stvarnosti neophodne za opstanak grupe, današnje društvo nameće jednu prekomernu represiju koja više nije opravdana. Princip stvarnosti pretvorio se u princip učinka u modernom industrijskom društvu i tako smo iz stadijuma represije nagona, naročito seksualnih, sa stanovišta prvobitne borbe za život, prešli na prekomernu represiju nagona, koja je izlišna u jednom društvu u kome svega ima u izobilju, ali koja je posledica neobuzdane borbe za gospodarenje svetom. Ideologija gospodarenja dovela je industrijsko društvo do ispoljavanja neurotične seksualnosti i bolesne nekanalisane agresivnosti. Po Markuzeovom shvatanju ova prekomerna izlišna represija samo je rezultat socijalno-ekonomskih struktura koje treba preispitati i po svoj prilici ih silom izmeniti. Treba pronaći nov princip stvarnosti i ponovo otkriti suštinsku vrednost Orfeja, pesnika, u odnosu na Prometeja, velikana vatre i rada, »prvog mučenika filozofskog kalendara« (Marks u svojoj doktorskoj tezi »Razlike između Demokrita i Epikura«, 1842)¹⁷. I upravo na planu ove problematike treba da raspravimo pitanje antisociološkog stava umetnosti. Zar umetnost nije najbolji izraz vitalnosti Erosa i zar i sam umetnik često ne priznaje da je »nagonsko« biće? (Uporediti izjave slikara u prvom delu ovog izlaganja).

Međutim, u »birokratskom društvu dirigovane potrošnje« — (Anri Lefevr) sociologija je u pravom smislu sredstvo za prekomernu represiju u službi vladajuće klase: s jedne strane, zato što je nauka, a s druge, zato što je nauka u razvoju.

a) Sociologija je deo naučnog sistema koji u »birokratskom društvu dirigovane potrošnje« predstavlja sistem čije se vrednosti koriste u cilju sveopšteg uklapanja u svet prekomerne represije. U ime naučnih principa, činilaca koji obezbeđuju ekonomsku i ideološku efikasnost, mobilišu se ljudski nagoni negiranja i osporavanja sa ciljem da im se otupi oštrica. Zahvaljujući procesu samoregulisanja, u kome ima veoma veliki udeo nauka, kao ideologija koja raspolaze »istinom«, savremeno društvo učvršćuje svoj sistem dominacije i doprinosi održavanju jednog životnog stila koji nosi pečat otuđenosti i iracionalnosti. Tako na primer, pozivanje na naučnost u oblasti ekonomskih nauka ima za cilj da ukaže na socijalnu krhkost visoko razvi-

¹⁷) Videti H. Markuze: *Eros et Civilisation, contribution à Freud*, éditions de Minuit, Paris, 1963.

jenih društava, a i da u isti mah obesnaži revolucionarne teze koje bi nas navodno odvele u nepovratno nazadovanje¹⁸⁾. Ideju ostvarivanja kvalitativnih promena u kapitalističkom društvu baca u zasenak realistički argumenat o evoluciji bez velikih potresa¹⁹⁾.

Da bi se potkrepila tvrđenja buržoaskih ideologa, pozivanje na nauku vrši se u svakom trenutku¹⁹⁾: »originalnost našeg društva sastoji se u većem korišćenju tehnologije nego terora u cilju postizanja jedinstva društvenih snaga u kretanju koje se vrši u dva pravca: u pravcu snažnog funkcionalizma i sve većeg poboljšavanja životnog standarda«¹⁹⁾. Naučnici zauzimaju stav u tom smislu i u njihovim delima se mogu naći izrazi kao što su »miroljubivo nadmetanje«, »međunarodna saradnja«²⁰⁾, kao i optužbe protiv opasnog delovanja zlonamerne nauke (str. 80, 81). Ove opasnosti su, međutim, rezultat te neobuzdane trke. Nauka je postala ideologija vladajuće klase u visoko razvijenim industrijskim društvima i ona izgrađuje i učvršćuje jedno društvo koje vrši prekomernu represiju na svoje članove, ali koje ipak treba prihvatiti, jer njegovu opravdanost potvrđuju vrednosti eksperimentalne metode. Ne tvrdi li nauka sama za sebe da je »moralno neutralna«? da su joj strane svakovrsne ideološke i socio-ekonomske varijable. Iz naučnog duha treba da proizide nova etika, — etika »objektivnog saznanja«, obavijena neutralnošću u pogledu morala i vrednosti.

»Jedini cilj, najviša vrednost, vrhunsko dobro, u etici saznanja, — izjavio je profesor Žak Mono (Jacques Monod) u svom govoru na Collège de France (Kolež de Frans), — nije, priznajmo, sreća čovečanstva, a još manje njegova privremena moć ili njegov komfor, pa čak ni ono Sokratovo *Poznaj samoga sebe*, već sâmo objektivno saznanje. Mislim da treba sistematizovati tu etiku, ukazati na njene moralne, društvene i političke posledice, širiti je i predavati, jer, s obzirom na to da je moderni svet iz nje proizišao, samo mu ona može odgovarati.«²¹⁾

Naravno, sociologija je bila i još uvek je sastavni deo ovog razvoja stvari. Kao što se u svakodnevnom životu jezik izrodio u sve nejasnije

¹⁸⁾ Članak André Philip-a: „Jalons pour un socialisme rénové“, u časopisu „Economie eu Humanisme“, br. 190, nov.—dec. 1969, str. 36—45.

¹⁹⁾ H. Marcuse: *L'Homme unidimensionnel*, éd. de Minuit, Paris, 1968, str. 19.

²⁰⁾ A. D. Saharov: *Intelektualna sloboda u SSSR-u i koegzistencija*, Idées, N.R.F.

²¹⁾ Govor koji je Žak Mono (Jacques Monod) održao na Collège de France, 1967. godine.

skraćenice, sačinjene od početnih slova raznih reči, — N.A.T.O., U.N.E.S.C.O., U.N.I.C.E.F., F.A.O. — i u šablonizirane izraze koji imaju dublje značenje, — »raskošna podzemna skloništa«, »bezopasna atomska prašina«, »sopstvene bombe«, — tako je i sociološki rečnik postajao sve nerazumljiviji kad nije padao u »kvantofreniju« (na pr. str. 104 i sledeće u knjizi »Ljubav prema umetnosti« — L'Amour de l'art — od Pjera Burdjea (Pierre Bourdieu) i A. Darbela, Editions de Minuit). Ovakva evolucija je omogućila da se sakrije pravi funkcionalni značaj društvenih nauka u našim racionalno nastrojenim društvima: korišćenje u terapeutske svrhe, u nadi da će doći do sveopšteg jedinstva i usklađenosti, a da se ne dovede u pitanje postojanje krugova koji vrše represiju na društvo, ali koji na ovoj pretpostavci zasnivaju svoje teorije²²⁾.

Od posebnog je značaja činjenica da je sociologija, pošto je najpre bila u velikoj modi u Sjedinjenim Američkim Državama, uzela maha, uz neke funkcionalističke primese, i u Sovjetskom Savezu, uprkos uobičajenoj reakciji na buržoasku empirijsku sociologiju²³⁾. A to je omogućilo ekonomistima, pristalicama privredne reforme, da svoje teze potkrepe sociološkim ispitivanjima²⁴⁾.

b) Funkciju represije, koju ima sociologija, — sudeći bar po načinu na koji se ona danas koristi u naprednim industrijskim društvima, — pojačava i to što je njena tehnika podložna stalnim promenama. Sociologija se koristi ne samo sa ciljem da se postigne uklapanje u »consensus« sa vladajućom grupom, već se i rezultati koje u sadašnjem stanju sociološke epistemologije tek treba potvrditi i neprestano proveravati, smatraju neprikosnovenim i koriste kao da imaju apsolutnu vrednost. Zanimljivo je napomenuti da buržoaski intelektualci pridaju ovom argumentu sasvim drugi smisao, ne bi li se zaštitili od svakog sociološkog ispitivanja koje bi dovelo u pitanje njihovu ulogu u društvu. Oni na sociologa gledaju kao na naduvenog činovničića, koji se upetljao u nerazumljivu stručnu terminologiju, zato što su ubeđeni da sociologija nije nauka, jer njeno tehničko oruđe i metodološke strukture nisu na visini razrađenih nauka čija im slika služi kao ideološki zaklon.

²²⁾ Upor. *L'Homme unidimensionnel*, op. cit., str. 131 i sled.

²³⁾ Upor. sa člankom gospođe Zanine Markievič-Lanjo (Janine Markiewicz-Lagneau) „Une sociologie nouvelle ou une sociologie naissante? le cas soviétique“, objavljenom u *L'Homme et la société*, br. 14, okt.—nov.—dec. 1969, str. 112—126.

²⁴⁾ Upor. sa člankom A. Birmana „Signification de la réforme économique (en U.R.S.S.)“, objavljenom u časopisu „Novi mir“, a prevedenom u časopisu U.R.S.S., br. 9, maj—juni 1969, str. 30 i sledeće.

Posle svega ovoga, možemo se zapitati nije li možda ustajanje umetnika protiv sociologije autentična revolucionarnost koja odražava svesnoćnu volju Erosove životne snage u jednom zanemalom svetu. Ako je tako, umetnici ispoljavaju možda ono što otuđeni čovek, uobličavan po istim standardima, stidljivo izražava kroz beživotne šablone. Na primer, otpor umetnika prema ispitivanjima zasnovanim na kvantitativnim metodama možda je samo najsnažniji izraz nezadovoljstva većine. Kao što je to izvanredno dokazala Elizabet Noel (Elisabeth Noëlle), kod publike postoji izvesna nelagodnost pred ciframa, karakteristikama, promenljivim vrednostima. Naslov kao što je »Neocenljivi čovek« (*Der unberechenbare Mensch*, Ninberg, 1961) odmah nailazi na dopadanje kod publike. U svakodnevnom jeziku se ogleda taj otpor prema sistematizovanju čovekove ličnosti: »trpati sve u isti džak«, »šablon«, »statistika može svašta da tvrdi«. Prosečni Francuz nikako ne voli da bude smatran za čoveka koga statistika definiše kao »prosečnog«. Naime, kvantitativna analiza i, uopšte uzev, svaka vrsta sociološke analize ne uzimaju u obzir celokupnu čovekovu ličnost, jer je upravo to bitni uslov za prebrajanje i sređivanje promenljivih količina. »Svi postupci, delatnosti ili načini pri kojima je čovek posmatran samo sa određenih stanovišta ili u zavisnosti od određenih karakteristika, uz zanemarivanje (namerno) svih onih složenih svojstava koji sačinjavaju čovekovu ličnost, njegovu individualnost, izazivaju pobunu osećanja«²⁵). Umetnici su u ovom smislu posebno osetljivi. Umetnost, pesnička delatnost nagoveštavaju u stvari gotovo uvek ono što još ne postoji, ali što može nastati. Snaga mašte omogućuje da se zamisli mogućnost postojanja i nekih drugih oblika rada i drukčijeg društva. Tako, na primer, Rainer Maria Rilke ne trpi tehniku samo zato što ona zaustava i prikriva stvaralačku snagu čovekovog bića. Sistem birokratskog društva dirigovane potrošnje vodi u svet stvari koje su, po mišljenju pesnika, izgubile svoju životnu sadržinu:

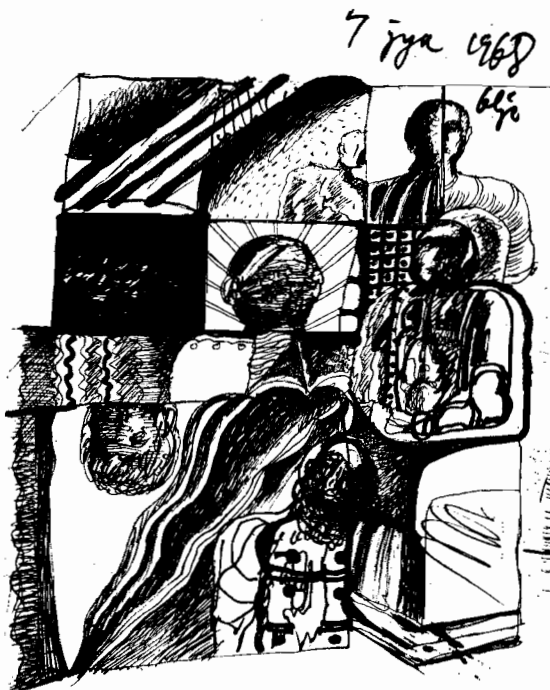
»Za naše dedove, kuća, javna česma, dobro poznata kula, pa čak i njihovo vlastito odelo, njihov kaput, još uvek su imali neizmerno veći značaj, bili su daleko verodostojniji; u gotovo svakom predmetu nalazio se delić određene ličnosti, u svakom je bilo sačuvano nešto ljudsko. Danas nam iz Amerike dolaze i gomilaju se stvari isprazne i nevažne, predmeti koji stvaraju iluziju života... Kuća u američkom smislu, američka jabuka ili tamošnje grožđe nemaju ničeg zajedničkog sa kućom, voćem, grozdom, koji nose u

²⁵) Elisabeth Noëlle: *Ispitivanje javnog mnjenja*, Ed. Minuit 1966, str. 28 i 36.

sebi nadu i razmišljanja naših predaka . . . « (R. M. Rilke »Pisma Mizoa«). Naime, poezija vaskrsava svemoć Erosa pred jednim svetom, iz koga je on daleko prognan. Ta njegova svemoć se odrazilila u bučnoj afirmaciji jedne od najvećih snaga na polju književnosti u toku poslednjih deset godina, — »bit-generacije«: »Don't bug me man — I'm beat! (Pustite me, bre, na miru — dozlogrdilo mi je sve!). Njen poraz — jer se američko društvo oglušilo o vapaj bitnika, kao što se u ovom trenutku oglašuje o cvetni poklič pokreta hipika — ukazuje na granice ideološke autonomije umetnosti i na potrebu da se pitanje otpora umetnika sagleda u široj sociološkoj perspektivi.

(L'Homme et la société, br. 16, april—maj—juni 1970, str. 323—334).

(S francuskog prevela
ZORICA HADŽI-VIDOJKOVIĆ)

STVARALAŠTVO KAO PSIHOLOŠKI PROBLEM

Kao nauka koja utvrđuje zakonitosti funkcionisanja našeg mentalnog aparata, njegovog svesnog i nesvesnog dela, psihologija otkriva motivaciju ljudskih postupaka pomažući nam da razumemo ono što čovek radi ili stvara. Istraživanje, pak, ljudske motivacije nije samo pomoglo ljudima da bolje razumeju sebe i svoje bližnje, nego je otvorilo i puteve zloupotrebe dostignuća psihologije u svrhe »manipulisanja ljudskim mislima« (Đ. Lukač), odnosno »podmazivanja dotrajale društvene mašine« (E. From). Time je ova relativno mlada nauka vrlo rano stavljena u službu društvenih institucija, pa se — da ironija njene sudbine bude veća — naročito razvijala onda kad je ljudima bilo najteže. (Poznata su ogromna testiranja sposobnosti američkih vojnika u I svetskom ratu i mamutska socijalno-psihološka istraživanja motivacije ljudi za borbu u II svetskom ratu, itd.).

Slične društvene potrebe učinile su da je u poslednje vreme stvaralaštvo postalo pomodna ideja i problem na kome rade mnogi psiholozi širom sveta. Prema jednom američkom izvoru iz 1971. godine, dok je 1957. zabeleženo manje od hiljadu radova iz ove oblasti u svetu, 1967. se pominju više od 13.000 takvih priloga psihologa. Nije tome uzrok samo nastajanje »eresputnjaka«, premda je poletanje sovjetskog sputnjika 1957. godine dobro prodrimalo mnoge uspavane naučne mozgove. Reč je o tome da je čitav život danas postao tako dinamičan, a uslovi rukovođenja, proizvodnje, napretka društva uopšte, postali su toliko složeni da se uspesi mogu očekivati samo uz visok stepen kreativnosti, inspiracije i invencije. Uspešan rukovodilac uopšte, a privredni posebno, danas može biti samo imaginativni um, dinamična i emocionalno bogata ličnost, sposobna da predvidi budućnost, da je

stvara i ide joj u susret, a ne da je čeka. Prošlogodišnji metodi rukovođenja danas već mogu biti zastareli, kao što današnji sutra sigurno neće valjati. Ako se uslovi života, privređivanja, obrazovanja, rukovođenja stalno menjaju, a oni se sigurno i brzo menjaju, onda se isto tako brzo i neprestano moraju menjati i rukovodioci i njihove metode i načini rukovođenja. Eto zašto kreativnost ljudi izbija u prvi plan, zašto je jako pojačano interesovanje za psihologiju stvaralaštva, faze i uslove stvaranja, godine najvećih uzleta ljudske mašte i psihološku klimu koja ih najbolje podstiče*)

MAŠTA — NAJVIŠA PSIHIČKA AKTIVNOST

Stvaralačko mišljenje je psihički proces u kome se odigravaju četiri faze: priprema, odnosno prikupljanje podataka i formulisanje problema, zatim nastupa period inkubacije, kada se na problemu direktno ne radi i kada se odvija tzv. nesvesna cerebracija, posle koje dolazi do treće faze — iluminacije ili inspiracije, pronalaska, koji se onda u četvrtoj fazi potvrđuje, verifikuje. Tako se, međutim, govori u staroj psihološkoj školi, koja teži da sve klasifikuje, usitni »da bi ga lakše izučila« (kako je i samog čoveka i njegovu psihu isparcelisala i iseckala do te mere da ih na kraju nije mogla lako sastaviti). U stvari, niti se u svakog naučnika i umetnika (to je u oba slučaja isti proces inspiracije) odigravaju sve te četiri faze, niti one tako traju kako se obično piše (npr. prva faza je »dug i naporan trud«, a poznato je da velike ideje mogu blesnuti i bez mnogo truda ako su povoljni uslovi stvaralaštva, itd.).

Psihološki gledano, inspiracija je najvažnija i najzanimljivija faza stvaralaštva. Ona može nastupiti posle vremenski vrlo kratkih prethodnih faza, naročito u umetnosti, ali i u naučnom mišljenju, gde inspiracija kao iznenadni doživljaj predstavlja rešenje problema. Deo rada se očigledno obavlja u nesvesnoj ili predsvesnoj obradi, čiji ishod dopire u svest u naglim, iznenadnim naletima. Inspiracija je onaj blesak naučnikove misli kad odjednom sve dobije novu dimenziju, ili onaj Pikasovljev doživljaj kad »crtež samo sedne na papir«. Ona i u naučnom mišljenju nikad nije razdvojena od oblasti nesvesnog. Verovanje u udeo slučaja u naučnim otkrićima, koje nalazimo u mnogim anegdotama, takođe ukazuje na glas nesvesnog, koji je ovde eksternalizovan i pripisan slučaju ili nekoj višoj sili.

*) I u nas se o kreativnosti počelo mnogo govoriti, ali je kreiranje ubrzo postalo pomodan termin, koji se svuda (zlo)upotrebljava, često gubeći svoje pravo značenje.

Analiza izumitelja i istraživačkih radnika uvek ukazuje na intimne veze između najviših mentalnih funkcija i nesvesnih htenja i želja i njihovih korenova iz detinjstva. To je — po Krisu — aspekt ida u stvaralaštvu. Sa aspekta druge instance čovekove ličnosti — super-ega, čovekovog nad-ja formiranog od usvojenih socijalnih normi, moralnih zabrana i osećanja krivice, »svako istraživanje ili otkriće može biti, u izvesnom smislu, pokušaj prekoračenja utvrđenih granica, čime se povezuje sa situacijama iz detinjstva kad su takvi atributi bili zabranjeni i opasni« (Kris). Najzad, treći aspekt, koji se tiče psihologije ega, čovekovog ja okrenutog realnom svetu i svesnom doživljavanju uspeha i neuspeha, ukazuje nam kako inspiracija donosi radost i uzbuđenje, kao što intelektualne kočnice i neuspesi u naučnom istraživanju mogu doneti negativna uzbuđenja i dovesti do odustajanja ili podsticaja za nove poduhvate.

Očigledno je da sva ova tri aspekta stvaralaštva, bilo u umetnosti bilo u nauci i istraživačkom radu, ukazuju koliko je kreativnost atribut mladosti, privilegija pre svega mladih ljudi: njihovo je nesvesno najjače povezano s detinjstvom, oni su i inače spremni da krše norme i zabrane i oni najbolje umeju da se raduju.

Stvaralačko mišljenje je, u stvari, jedinstven proces imaginacije, ljudske mašte. Mašta je, bez sumnje, najviša vrsta psihičke aktivnosti, složenija i značajnija po rezultatima od ijednog drugog psihičkog procesa. Upravo su u nju uključeni svi procesi i fenomeni ljudske psihe, kao što su opažanje, pamćenje, učenje, rezonovanje, emocionalne karakteristike i osobine ličnosti, itd. Emocije su ovde — kako to kaže Riho — »ferment bez kojeg je stvaranje nemoguće«, jer je afektivna aktivnost »arhitekta koji kroji čitavu zgradu rezonovanja«. I odatle proizlazi duboka veza stvaranja s nesvesnim, zbog čega inspiracija može blesnuti iznenada, spontano i bez veze sa momentanom čovekovom preokupacijom ili delatnošću. »Naše nesvesno liči na mikser za koktel. Njegovi glavni sastojci čine neku 'iracionalnu' mešavinu uzajamno oprečnih naslućivanja, kontradiktornih ideja i nejasnih vizuelnih predstava. Iz te mešavine, pod povoljnim okolnostima, iznenadno se može iskristalisati veza između stvari i pojava koju niko — ni sam stvaralac — dotle nije naslućivao. Iz toga — posle mnogo truda i znoja — može proizaći čak neka Betovenova sonata ili teorija relativiteta« (A. Kesler).

Za ovako složenu psihičku aktivnost kakva je mašta, potrebno je, znači, imati povoljne okolnosti, potrebno je da postoje određeni uslovi povoljni za njeno podsticanje i razvijanje, pot-

rebna je povoljna socijalna i psihološka klima, potrebno je vaspitanje i obrazovanje ličnosti sposobne za stvaralaštvo. Podaci istraživača u ovoj oblasti ukazuju na to da samo ličnost sa širokim interesovanjima, puna radoznalosti, smelosti da problem postavi, da prihvati nove ideje, s vatrenom željom da postavljeni problem reši, bez konformizma u mišljenju i stavovima, ličnost uvek spremna da stvari i događaje posmatra na nov način, da misli drukčije od ostalih, da prihvata izazove u radu, spontana, puna optimizma i smisla za humor, koja ume da se divi i čudi, da se sa svačim poigra pa i sa svojim idejama, i sa na izgled nesalomljivim teškoćama na koje nailazi, — samo takva ličnost ima sposobnosti da postavlja neočekivana pitanja i da na njih nalazi odgovore.

Za svaku od ovih karakteristika kreativne ličnosti može se dati ubedljivo psihološko objašnjenje, premda neke na prvi pogled ne izgleda da imaju veze sa stvaralaštvom. Pomenuću samo, na primer, smisao za humor. Ko ima smisla za humor, ko se lako i od srca smeje, taj ume da se šali i raduje uspelim vicevima, što sve oslobađa psihičku energiju koja se inače troši na potiskivanje i sprečavanje ljudske spontanosti i koja onda stoji na raspolaganju za kreativne svrhe. Isti smisao ima igra. Pa i na izgled bezvezno, dokono čavrljanje s prijateljima, povremena lenjost, dosada i umetnost ubijanja dosade — sve su to istraživači utvrdili u velikih kreativaca.

A ako, s druge strane, pogledamo sve ove osobine i manire ponašanja u vezi s godinama života, postaje opet jasno da mladost predstavlja ono doba u životu čoveka koje je najpogodnije za kreativnost. Nije onda ni čudo što je većina velikih dela u nauci i umetnosti stvorena u mladosti. Stvorili su ih mladi ljudi koji se nisu bojali da misle i rade drukčije. Ali, pogledajmo malo detaljnije kako stoji stvar sa godinama uzrasta i stvaralaštvom viđena kroz prizmu dosadašnje istorije ljudske kreativnosti i velikih otkrovenja.

POUKE IZ ISTORIJE NAUKA I UMETNOSTI

Izučavanjem vrlo selekcionisanih bibliografskih podataka, sa uzimanjem u obzir samo najvećih dela i otkrića u nauci i umetnosti, Leman je (1960) konstruisao statističke krivulje koje pokazuju verovatnoću s kojom će se u određenom dobu ostvariti najveća dostignuća, odnosno kako je to do sada bivalo. Iz tih Lemanovih krivulja se vidi, na primer, da su najbolje pesme napisane od 25. do 30. godine starosti, najbolji romani

oko 35 godine, najbolje knjige uopšte napisane su u tridesetim godinama, najbolja instrumentalna dela komponovana su od 25. do 30. godine kompozitora (zanimljivo je, recimo, da je Šostakovič napisao 13 simfonija, među kojima ih ima posvećenih najdramatičnijim događajima i najvećim ličnostima savremene istorije, ali se ipak najviše izvodi i čuje Prva simfonija, diplomski rad studenta kompozicije Lenjingradskog konzervatorija mladog Šostakoviča). I tako dalje.

Posebno je interesantno da se u nauci uočava ista ova tendencija: velika otkrića bila su dela mladih ljudi. Bila su to otkrića studenata ili razvijanje ideja iz studentskih dana i brzo dovođenje do kraja onoga što se još na studijama začelo. Tako, Leman ističe da, dok su najveća otkrića u medicini i psihologiji ostvarena od 35. do 39. godine, najbolje imaginacije u fizici, matematici i hemiji odigrale su se u ljudi starosti oko tridesete godine. Lemanova krivulja najvećih otkrića u ovim prirodnim naukama dostiže najveći vrh u 31—32. godini naučnika, ali ona počinje da se penje čak pre dvadesete godine! Međutim, Leman je uzimao podatke o vremenu objavljivanja dela, a zna se da u nauci uvek prođe nekoliko godina od pronalaska i otkrića do njihovog objavljivanja, koje je vreme potrebno za njihovu verifikaciju i dokazivanje. Prema tome, Lemanovi nalazi, u stvari, ukazuju na to da se najveća dostignuća u prirodnim naukama ostvaruju većinom u doba pre tridesete godine. K. Patrikova navodi da su drukčije krivulje dobivene kad su uzimana u obzir i prosečna dela, prosečna otkrića. U tim slučajevima, kad je povećavan uzorak izučavanja, vrh krivulje najvećeg broja ostvarenja se pomerao, npr. u hemiji čak u doba od 40. do 45. godine.

Vredi ovo posebno istaći: velike podvige u prirodnim naukama, znači, ostvarili su mladi ljudi; kasnije doba davalo je uglavnom prosečne rezultate. Naravno da se odmah našlo onih koji su kritikovali Lemanovu studiju, kao što je Bjorksten, koji Lemanu zamera da ne uzima u obzir da naučnici starijih godina imaju mnogo drugih dužnosti, te da pod pritiskom tih obaveza nemaju toliko vremena da se posvete istraživačkom radu kao što je to slučaj s mladim naučnicima. Ali, to je druga strana problema, koja tako izgleda samo na prvi pogled. Ako se, pak, dublje, pogleda, onda se može primetiti da stariji imaju baš ogromnu prednost kao rukovodioci, jer često imaju čitave štabove pomoćnika i laboratorije koje im stoje na raspolaganju, dok mladi toga nemaju i većinom su ostavljeni sami sebi.

Do istih zaključaka dolazi se ako se čitaju biografije slavni naučnika u ma kojoj iole opširnoj naučnoj enciklopediji, naime: za sliku

sveta koju danas imamo, za najveće uspehe u nauci dugujemo zahvalnost pre svega mladim ljudima. Tako, tamo možemo konkretno pročitati:

Darvin je od svoje 22. do 27. godine učestvovao u petogodišnjoj ekspediciji broda »Bigl«, koja je imala presudan značaj za njegovo shvatanje o nestalnosti i promenljivosti organskog sveta. Iz tog doba je njegova knjiga »Put prirodnjaka oko sveta«, a teorija evolucije i sve što danas podrazumevamo pod pojmom darvinizam nastali su na idejama i zapažanjima sa toga putešestvija mladog Darvina. (Podsetimo da je on tada bio nepoznat među daleko starijim naučnicima, koji su prošli isti put i sve gledali što i on, a ipak su se samo u njegovom mladom mozgu rodile ideje koje su promenile čitavu istoriju sveta i nas samih.)

Ajnštajn je u 21. godini počeo objavljivati naučne radove, a već s 26 godina je objavio teoriju relativiteta i objasnio zakon fotoelektričnog efekta pomoću kvantne teorije, za šta je 1921. dobio i Nobelovu nagradu.

Najvažnije radove iz matematike i fizike Blez Paskal je napisao do svoje 24. godine, a Gaus je još kao mlad 18-godišnji student zbunjivao svoje profesore iznošenjem prvih ideja o neeuclidovskoj geometriji, devetnaestogodišnji Lobačevski razrađuje iste probleme (već u 23. godini je Lobačevski profesor Kazanskog univerziteta. Taj univerzitet stiće slavu u prvoj polovini 19. veka).

Ništa nije lakše bilo ni profesorima 19-godišnjeg studenta Galileja kada im je otkrio i pokazao izohronost oscilacija klatna, a dve godine kasnije napravio hidrostatsku vagu, da s 26 godina već formuliše zakone slobodnog pada tela pod uticajem sile zemljine teže. Pa i 21-godišnji student Politehničke škole u Gracu Nikola Tesla, zbunio je i ogorčio profesore svojom idejom o obrnutom magnetnom polju i naizmeničnim strujama (»Zaboga, to je kao da mi kažete da Dunav može teći i od Crnog mora natrag Švarcvaidu!« — ljutito je ismejao jedan profesor ovakvu »luđu ideju« mladog studenta. A dve godine kasnije, napustivši školu koja ga je sputavala, Tesla je kao tehničar jednog preduzeća u Pragu već patentirao prve genijalne pronalaskе iz ove oblasti).

Pomenimo, najzad, krajnje zanimljiv slučaj Džejmisa Votsona, savremenog američkog genetičara, koji je u svojoj dvadeset petoj godini odigrao presudnu ulogu u otkrivanju oblika i sastava DNC (deoksiribonukleinske kiseline, no-

sioca životne šifre u svakoj ćeliji), u 33. je profesor na Harvardu, a u 34. je dobitnik Nobelove nagrade (za pomenuto učešće u otkrivanju uloge DNC u nasleđu). Sada ima 43 godine i rukovodi jednim institutom za rak. Votsonova istorija i sadašnja razmišljanja (o kojima piše njegov biograf Vil Bredbari) posebno su poučna. Naime, profesori su mu bili S. Lurija i M. Delbrik, dva nobelovca koji su umeli da formiraju ovu mladu naučnicku ličnost. Postupali su s njim kao sa sebi ravnim, podsticali ga da uvek izrazi šta misli, da misli drukčije od njih, da se od njih razlikuje. (Koliko je ovakvih profesora u nas koji dozvole studentu da s njima ravnopravno diskutuje i izražava drukčije mišljenje?)

Votson — ističe njegov biograf — obožava mlad svet i njihovu sposobnost da zaista urade značajne stvari za nauku; zabrinut je što se smanjuju fondovi za nauku i onemogućava mu se da više prima mladih naučnika u svoj institut (— smanjuju se fondovi za njegovu humanu nauku pošto rastu za osvajanje kosmosa i unošenje novih strahova i strepnji u ljudska srca — primedba V. F.). »Bilo bi mnogo bolje — kaže Votson — ukloniti sve naučnike starije od 40 godina!« (Njemu je, inače — zapazite to — 43!) Da Votson i u ovom pogledu ima pametnu ideju pokazuje podatak iz SSSR-a po kome su polovina naučnih radnika koji rade u sklopu Akademije nauka ljudi mlađi od 35 godina.

I DVE POUKE AKTUELNE SADA I OVDE

Naravno, postoje još mnogi psihološki problemi stvaralaštva koji nisu dobili svoje konačno objašnjenje uključujući tu i značajne doprinose psihoanalitičkih istraživanja u ovoj oblasti (što, uostalom, nije ni čudno kad se ima u vidu složenost ovog psihičkog fenomena i posebno njegova povezanost s nesvesnim delom čovekove psihe). Ali, aspekti koji su ovde razmatrani su utvrđene činjenice. One pokazuju da se najbolji uslovi kreativnosti, najveći potencijali u manifestovanju čovekovih moći u ovoj oblasti, nalaze u mladim ljudima. Nemir, nekonformizam, buntovan duh uopšte, dinamičan psihički život i emocionalna zasićenost, sposobnost da se drukčije vidi, da se na nov način opazi, da se postavi pitanje i smelo krene u traženje odgovora, u neizvesnost, u rizik možda, — sve su to osobine svojstvene dobu adolescencije i mladih ljudi. A iz ovoga se mogu izvući dve značajne pouke, aktuelne sada ovde, u nas.

Prva je — činjenica da tako dugo školovanje — do 24—25 godina, pa i duže — ima za posledicu gubljenje najstvaralačijeg potencijala, čak najčešće njegovo suzbijanje i onemogućavanje raz-

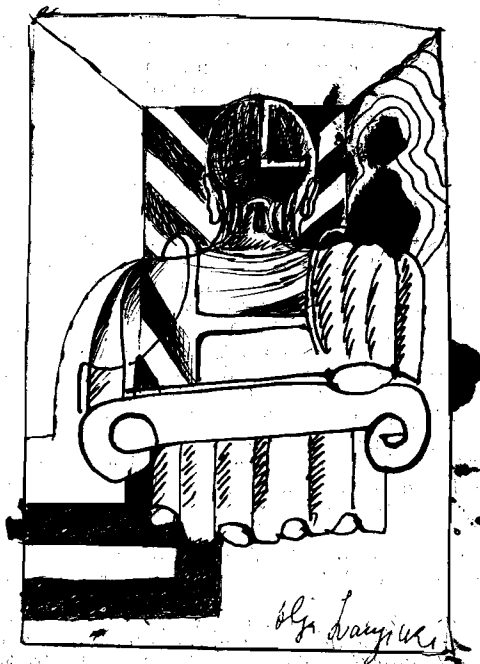
voja u našem načinu studiranja i odnosima student—profesor. Tradicionalnom školskom sistemu se uopšte zamera da otpočetka ubija prirodnu radoznalost dece zatrpavajući ih odmah gotovim, unapred pripremljenim odgovorima na sva pitanja (Bruner). (Uporedite samo dečje maštovite i originalne crteže iz predškolskog doba i one kad ih škola poravna u linije i udari im „kosu tanku, uspravnu debelu“!) Ako se u svetu insistira na tome da već osnovno obrazovanje treba usmeriti u pravcu razvijanja kreativnosti i pronalazaštva, onda to pogotovu treba ostvariti na studijama. Reforma univerziteta bi morala brže krenuti ka ostvarivanju uslova za razvijanje stvaralačkog potencijala mladih uvođenjem novih metoda nastave koje će podsticati intelektualno suprotstavljanje i autonomiju, nezavisnost i kritičnost prema sebi i svemu oko sebe. Mogu se stvoriti uslovi studiranja koji će što ranije zaintrigirati mlade mozgove podstičući njihovu inventivnost, originalnost i koristeći njihovu spontanost i inspirativnost. A za ovo je potrebno menjati metode izvođenja nastave i utvrđivanja znanja, kao i odnose student-profesor. Stari autoritarni odnosi sprečavaju razvoj kreativnosti kako na katedrama tako i među studentima, pošto se veliki deo psihičke energije vezuje i troši na potiskivanje agresije koju takvi odnosi izazivaju.

Pogledajmo još kakvi su psihološki aspekti stvaralaštva u vezi sa drugim problemom — teškoćama i nemogućnostima zapošljavanja mladih stručnjaka. Ako mlad čovek, posle niza godina učenja i truda, nije u mogućnosti da zadovolji svoju neophodnu potrebu za socijalnom i ekonomskom emancipacijom, za osamostaljivanjem i konačnim formiranjem svoje autentične ličnosti, potrebu za samopotvrđivanjem kao čoveka sa određenim društvenim statusom i ugledom, onda je razumljivo da se odmah po završenom školovanju — psihološki gledano — našao u teškoj frustracionoj situaciji, osujećen u ostvarenju onoga u čemu je u tim godinama najosetljiviji.

U takvoj situaciji rađa se i preovlađuje osećanje usamljenosti, razočaranja, rezignacije i suvišnosti. Kako će se ovo dalje odraziti na čitavo ponašanje mladog čoveka, pitanje je njegovog nivoa tolerancije, ali u svakom slučaju to ide od nedefinisanih strepnji, potištenosti i povlačenja u sebe (pasivna agresivnost), do otvoreno agresivnog, devijantnog i asocijalnog ponašanja u različitim stepenima i formama. Sa gledišta psiholoških uslova stvaralaštva, pak, sva ova stanja potiskuju svaku inspirativnost i ubijaju stvaralački duh, jer svu psihičku energiju vezuju razni mehanizmi odbrane kojima se pokušava očuvati integritet ličnosti i samopoštovanje. I kad već jednom u takvom antikreativnom stanju i dođe do zapošljavanja posle niza godina čekanja, teško se

može očekivati stvaralački prilaz poslu. Ideje, inspiracije, ona mladalačka kritičnost i otvorenost duha, želja da se nešto značajno ostvari, strast i inventivni darovi mladosti, sve se to sada može transformisati u sitne prakticističke i lukrativnije poduhvate, iznalaženje i korišćenje prilika za brze lične dobiti i tome slično. Jer sve bogatstvo čitavog psihičkog života mladosti i ona raskošna i burna duševna dinamika, za koje smo videli da su osnovni uslovi kreativnosti, ostaju neponovljivi u kasnijim godinama života. Sada stvaranje, koje inače čini da čovek „od kreature postane kreator“ (Marks), i ukoliko ga bude bilo, najčešće neće biti pravo stvaranje po sebi, nego stvaranje za sebe (lično).

To su dve značajne i aktuelne pouke iz teorije i prakse stvaralaštva, danas tako modernog i mnogo istraživanog psihološkog problema.

AKULTURACIJA

Koncept akulturacije nalazi se u središtu društvenih promena koje se, ne bez izvesnih poremećaja, dešavaju u zemljama u razvoju. Stoga, sve veće i stalno interesovanje za njih zahteva upotrebu jasno određenih i operativnih pojmova za proučavanje društvene stvarnosti u dubokom previranju, koja je naglo i oštro došla u dodir sa civilizacijama potpuno različitim od njihovih civilizacija.

Posle pokušaja definicije fenomena akulturacije prikazanog u raznim vidovima, analiziraćemo proces pozajmljivanja kulturnih vrednosti koji prirodno proističe, ali ne i nužno, iz kontakta dva društva ili dve grupe ljudi, da bismo na taj način bolje upoznali te društvene sredine, što je prvi i neophodni preduslov za svaku akciju koja se preduzima u cilju da se ovim novim zemljama omogući da se uključe u industrijsko društvo.

Akulturacija, pojava u kojoj se sreću etnologija i sociologija, postavlja zemljama u razvoju probleme metodološke prirode, o kojima ćemo govoriti na kraju ove studije.

POKUŠAJ DEFINICIJE

Kao i njoj najrodnija reč kultura (u jednom od značenja koje ima u francuskom jeziku i koja označava sličnost u načinu mišljenja i ponašanja pojedinaca), *akulturacija* je anglosaksonska reč; javlja se još 1880. godine u jednom delu američkog etnologa Dž. V. Pauela — u smislu pozajmljivanja kulturnih vrednosti! Ovaj izraz javlja se često u Sjedinjenim Američkim Državama, a 1935. godine je jedna komisija odbora Saveta za društvena istraživanja pokušala da ga definiše.¹⁾ Ovaj izraz usvojili su i francuski antropolozi, dok se u Engleskoj radije upotrebljava *culture contact*.

Ako akulturaciju definišemo u prvom redu kao pojavu koja se bitno odnosi na kulturne preob-

¹⁾ Redfield (R.), Herskovits (M. J.) i Linton (R.), *Memorandum on the Study of Acculturation*, „American Anthropologist”, 1936, vol. XXXVIII, str. 3.

ražaje koji proističu iz odnosa koji se uspostavljaju između dva različita društva, onda ima šest faza u ovom društvenom procesu:

1. kontakt;
2. komunikacija;
3. određivanje vrednosti ili procenjivanje;
4. potpuno ili delimično prihvatanje uzora (ili odbacivanja);
5. integracija i usklađivanje početnih dispozicija;
6. asimilacija.

Komunikacija pretpostavlja pre svega uspostavljanje kontakata između dva društva ili dve grupe jedinki. Pod ovim izrazom podrazumevaju se fizički uslovi koji omogućuju komunikaciju, društveni odnos između pojedinaca. U prvom redu, ovaj kontakt može biti neposredan. Primer odnosa koji se uspostavljaju između osvajačkih i pobedenih naroda spada u ovu vrstu, ili, pak, veze uspostavljene između koloniziranih teritorija i metropola. Antropolozi i sociolozi usvajaju ovu definiciju, podvlačeći neposredan i stalan karakter kontakata: »Akulturacija podrazumeva pojave koje proističu iz neposrednog i stalnog kontakta između grupa ljudi različite kulture, sa poznijim modifikacijama u izvornim tipovima kulture jedne ili obe grupe.«²⁾ Smatramo da to znači znatno sužavanje pojave koju proučavamo. Posredni kontakti s jedne strane, i (ili) povremeni, tj. iznenadni i neobnavljani, s druge strane, dovoljni su, po našem mišljenju, za nastanak procesa akulturacije.

Kontakti mogu biti indirektni. Komunikacije između dve različite civilizacije mogu se uspostaviti putem raznih tehničkih sredstava, pa, između ostalih, putem sredstava za masovnu komunikaciju (radija, štampe, knjige, televizije, itd.) ili preko prenosilaca vrednosti određenog društva (istraživača, misionara, itd.). Tako, ako se konstatuje amerikanizacija u načinu potrošnje stanovnika Zapadne Evrope, onda je ona u procesu akulturacije. Uostalom, Herskovic navodi zanimljiv slučaj zapažen kod Hausasa u Nigeriji. „Usled nepostojanja stalnijeg kontakta sa većim grupacijama ostalih muslimanskih naroda, glavni činilac akulturacije bile su knjige islamskog učenja. Stapanje islamske i domorođačke vere bilo je rezultat procesa: učeni domoroci, zvani nalami, prilagođavali su domaćoj situaciji ono što su nalazili u svetim knjigama.«³⁾

²⁾ *Ibid.*, str. 149. Videti takode Mendras (H.), *Eléments de sociologie*, Paris, Armand Colin, 1967, Collection U, str. 241.

³⁾ Herskovits (M. J.), *Les bases de l'anthropologie culturelle*, s engleskog Vaudou (F.), Paris, Payot, 1967, str. 217—218.

Akulturacija; dakle, postoji i onda kada kontakti između dva naroda nisu stalni. Kratak susret između dva društva dovoljan je da započne proces koji će omogućiti početne kulturne dispozicije. U osnovi tog procesa leži, bar prema klasičnoj koncepciji, pozajmljivanje kulturnih odlika ili obrazaca. Ova pozajmljivanja mogu da dovedu do dubokih promena u načinu mišljenja i postupaka pojedinaca. Ako se posmatra, na primer, problem kolonija, pečat kolonizacije ne iščezava sa prekidom neposrednih i stalnih kontakata između metropole i njene bivše kolonije. Naprotiv, metropola i dalje ima uticaja u nekadašnjim kolonijalnim teritorijama i izaziva duboke društvenoekonomske promene. Mnoge afričke zemlje koje su stekle nezavisnost posle 1958—1960. godine i dalje se nalaze u procesu akulturacije, iako su potpuno prestale da sa bivšim kolonizatorima održavaju kulturne, ekonomske ili socijalne veze.

Slična situacija je i u zemljama u kojima vladajuća klasa sprovodi politiku aparthejda ili rasne segregacije. Primer Južnoafričke Unije nam odmah izlazi pred oči. U ovoj zemlji, proces akulturacije postoji u onoj meri u kojoj postoje i kontakti između stanovništva bele i crne rase. Iako su to odnosi zavojevača i porobljenih naroda — ovde je u pitanju kolonijalni položaj. Međutim, ako i pretpostavimo da belo stanovništvo ne održava nikakav kontakt sa crnim stanovnicima, ipak postoji kulturna penetracija, jer se dostignuća savremene zapadne nauke predaju na univerzitetima i ostalim obrazovnim ustanovama namenjenim isključivo obojenim građanima.

Da bismo upotpunili našu definiciju, dodajmo još i to da akulturacija pretpostavlja postojanje dve različite civilizacije. Ovaj proces, koji posebno obuhvata, ali ne i isključivo, društvene posledice jednostranih ili uzajamnih pozajmljivanja kulturnih vrednosti, ovim se razlikuje od ostalih oblika društvenih promena kao što su promene koje se dešavaju u okviru iste civilizacije: industrijalizacija i njena propratna pojava urbanizacija, na primer. Uostalom, preobražaji koji nastaju usled međusobnog uticaja društvenih grupa u okviru istog društva, kao na primer kontakt između različitih društvenih klasa, ne ulaze u polje akulturacije. Ovi odnosi uspostavljaju se takođe u okviru iste civilizacije.

Neki dodaju da je potrebno da jedno društvo bude na višem kulturnom nivou; toga mišljenja su osobito Malinovski i Merdok. U ovakvom shvatanju nazire se situacija kolonijalnog tipa. Osim ocenjivanja vrednosti, koju takva koncepcija akulturacije uvodi, ona postavlja i složen problem definisanja kriterijuma za ocenjivanje kulturnog nivoa nekog društva. Kako se može

tvrditi da je neka civilizacija dostigla viši stupanj kulturnog razvitka nego neka druga? Zar su tradicionalne vrednosti indijske civilizacije manje vredne od anglosaksonske civilizacije sa kojom je nekada stupila u neposredan kontakt? Dakle, sistem vrednosti podvrgava hijerarhijskom redu kulturne karakteristike u jednoj određenoj društvenoj strukturi i samim tim neposredno učestvuje u sistemu kulture. Uostalom, poznato je da je Japan, poput zapadnih društava, pošao putem industrijalizacije i modernizacije u drugoj polovini XIX veka. Da li je ova zemlja inferiornija ili superiornija od Kine, od koje je pozajmila deo verskih tradicija, ili, pak, od nacija zapadnog sveta?

Ovakvo shvatanje nadmoćnosti jedne civilizacije nad drugom ide u prilog ideji o bitno jednostranom karakteru akulturacije: pripadnici najrazvijenijih društava prenose svoje kulturne obrasce primitivnim ili tradicionalnim društvima, a ne trpe, zauzvrat, ni najmanju promenu u svom načinu mišljenja ili delanja.

BILATERALNI KARAKTER AKULTURACIJE

Razmotrimo ponovo kolonijalnu situaciju. Čini se opšteprihvaćenim da su evropske sile, koje su osvojile prostrane teritorije u Africi, Aziji i Južnoj Americi, tamo uspostavile svoje vrednosti, uvele svoje institucije, jednom rečju, trudile su se, sa manje ili više uspeha, da nametnu svoj kulturni sistem, na račun lokalnih tradicija.

Nasuprot tome, osvajači i evropski koloni kao da uopšte nisu pretrpeli nikakav uticaj načina mišljenja i ponašanja naroda koje su kolonizirali. Evropljanin je iz ovog kontakta izvukao materijalno bogatstvo, dok je Afrikanac, na primer, koristio plodove kulturnih vrednosti. To, uostalom, izražava britanski antropolog Bronislav Malinovski kada piše:

»Ali kada se procenjuje vrednost onoga što se dalo u poređenju sa onim što je uzeto, ne treba zaboraviti da, kada je reč o darovima duha, lako je davati, a nelagodnije ih je primati. Nasuprot tome, materijalne prednosti lako se prihvataju, ali se teško napuštaju. Međutim, najvelikodušnijim se prikazujemo kada su u pitanju darovi duha, a zadržavaju se bogatstvo, moć, nezavisnost i socijalna jednakost.«⁴⁾

Osim pomenute distinkcije između materijalne i nematerijalne kulture, o kojoj će još biti reči, u ovom izvodu ističe se jednostrana priroda nematerijalnog kulturnog prenošenja. Ovaj karak-

⁴⁾ Malinovski (B.), *The Dynamics of Culture Change. An Inquiry into Race Relations in Africa*, New Haven, Yale University Press, 1945, str. 57.

ter se jasno ispoljava pri proučavanju akulturacije u kratkom vremenskom razdoblju. Pozajmljivanje kolonizatora se svodi, čini se, na usvajanje načina ishrane, oblačenja ili, eventualno, domorodačkih narečja.

Ako se, međutim, kulturni kontakti proučavaju u dužem vremenskom razdoblju, bilateralan karakter akulturacije potvrđuje se mnogo jasnije. U početku, Evropljanin je nosilac vrednosti kolonizatorskog društva iz kojeg potiče, da bi se neprimetno od njih udaljavao i postepeno usvajao kulturne vrednosti svoje nove sredine. S jedne strane, prodreće u potpuno novi kulturni univerzum i njegove reakcije će sadržavati elemente koje više neće nalaziti isključivo u svom sopstvenom sistemu mišljenja. S druge strane, naći će svoje mesto u svetu primitivnih ljudi, gde će uz pretke zauzeti povlašćeni položaj zbog svoje veštine i umešnosti, svoje »čarobne« moći. Tako Evropljani, koji zauzimaju različite položaje u društvenoj stratifikaciji svoje domovine, ne smatraju se više radnicima, trgovcima, službenicima, već nastoje da postanu u kolonijalnoj ili bivšoj kolonijalnoj zemlji besklasno društvo uključeno u sistem odnosa sa lokalnim zajednicama. Ali ono će sve manje biti »povezano« sa metropolom i postepeno će obrazovati celovito društvo koje je proisteklo iz kontakta sa autohtonim stanovništvom.

Analizirajući proces akulturacije u dugoročnoj perspektivi, može se uočiti da kulturne transformacije ne mimoilaze nijedno društvo koje je došlo u dodir sa bilo kojim drugim društvom. Na osnovi odgovarajućih odnosa kolonizatora i kolonija, Afrika, na primer, izgleda da je išla drugačijim putevima od Zapadne Evrope, koja joj je ostavila u nasleđe veoma bogatu kulturnu baštinu, sposobnu da joj ukaže na jedini put koji vodi u materijalni i humanistički napredak.

Sažeto rečeno, akulturacija nužno dovodi do modifikacije u grupama koje međusobno komuniciraju. Odnosi između društava pretpostavljaju razmenu, međusobna pozajmljivanja kulturnih vrednosti. Po posledicama koje donosi, akulturacija se ispoljava u svojoj biti kao bilateralna. Svakako se ne može poricati postojanje situacija gde se usled komunikacije između dva društva, kulturna transmisija vrši samo u jednom smeru, a ne u oba smera. Ako se pridržavamo klasične definicije akulturacije, prema kojoj pozajmljivanje ili, pak, oponašanje ili difuzija, predstavljaju obaveznu fazu ovog procesa, mora se priznati da u prenošenju kulturnih praobrazaca, u izvesnim slučajevima, nema reciprociteta.

Nasuprot tome, prema našem mišljenju, ako se pozajmljivanje smatra kao redovna faza toga pro-

cesa, koja se nužno ne javlja u svim situacijama akulturacije, mora se prihvatiti, imajući u vidu činjenicu međudruštvene komunikacije, da dolazi do promena, ako ne i do poremećaja u dva društva koja su u kontaktu, i to bez pozajmljivanja. Postepene faze kulturne međupenetracije, nabrojane u početku ovog članka, predstavljaju obrazac ovog procesa, ali on može proći samo neke etape i da to bude ponekad dovoljno za nastajanje dubokih promena u grupama koje su stupile u kontakt. Pretpostavka odbacivanja obrazaca svojstvenih nekom društvu, od strane nekog drugog društva, veoma dobro ilustruje ovaj slučaj, kao što ćemo videti.

Društva su prijemčiva za kulturu u različitim stepenima; na kraju, može se reći da se sva društva koja stupaju u dodir i uspostavljaju međusobne veze, bilo neposredno bilo posredstvom instrumentalnih tehnika, nalaze u procesu akulturacije. Svakako da je ovakva koncepcija ovog društvenog fenomena veoma široka, i možemo se izložiti opasnosti, koju smo pomenuli na početku ovog članka, da nam se prebaci da se služimo nejasnim i netačnim pojmom u izučavanju društvene promene.

Da bismo izbegli ovu zamerku, podsećamo da treba imati na umu, kao što smo istakli, da u akulturaciji postoje stupnjevi. Stoga, odbacivanje od strane jedne civilizacije kulturnih obrazaca neke druge civilizacije i prekid kontakata između njih mogu ipak da izazovu društvene preobražaje, ako ne iz drugog razloga a ono zbog javljanja svesti o kulturnoj razlici. Štaviše, ovo odbacivanje može da dovede do obnavljanja kulta tradicionalnih vrednosti i jačanja tradicionalnih struktura. Izvesno vaskrsavanje nasleđa prošlosti i katkad nepomirljiv nacionalizam u nekim afričkim zemljama bio je znak delimičnog odbacivanja vrednosti sa Zapada. Navešćemo samo kao primer ukidanje francuskog jezika u školama u Gvineji i uvođenje domorodačkih jezika.

Događaji u Rodeziji 1961. godine predstavljaju još jedan primer onoga što bi se moglo nazvati pojavom suprotnom akulturaciji ili kontraakulturacijom. Podsetimo ukratko na činjenice. Domorodačke političke stranke odlučile su da bojkotuju izbore koje je organizovala bela manjina u zemlji. Štaviše, crnački lideri stavili su u zadatak svojim pristalicama da otvoreno ispolje svoje neprijateljstvo prema zapadnom uticaju odbacivanjem evropskog odela, naočara, ručnih časovnika i ostalih predmeta koji su u njihovim očima predstavljali simbole nasilja. Išli su tako daleko da su se suprotstavljali industrijalizaciji zemlje, smatrajući je preprekom bantu nacionalizma.

Faza odbacivanja u procesu akulturacije je najčešće ekstremni slučaj — ukoliko ne dovede do značajnih posledica u načinu života pojedinaca. Može se zamisliti kako izgleda zajedničko življenje dve ili više zajednica koje održavaju samo trgovinsku razmenu, ako taj kontakt ne ostavlja nikakve posledice na sistemu mišljenja ili društvene strukture grupa koje učestvuju u toj razmeni. Tako su u Centralnoj Africi Pigmejci u znatnoj meri sačuvali svoj vekovni način života uprkos brojnim dužim ili kraćim kontaktima sa drugim etnikumima. Isto tako su na Haitima seljaci poreklom iz Afrike sačuvali u znatnoj meri način života svojih predaka uprkos prisustvu Indijaca na ovom ostrvu, a naročito uprkos dvovekovnoj francuskoj kolonizaciji. U ovakvim slučajevima, proces akulturacije dostigao je, ako bi se tako moglo reći, stupanj blizak nuli.

Nasuprot tome, pozajmljivanje tehnike zapadnog sveta od strane nekog kolonizovanog društva mora da dovede do dubokih preobražaja. Dalje održavanje, u postkolonijalnom razdoblju, kulturnih, ekonomskih i društvenih veza doprineće i daljem trajanju procesa akulturacije. Međutim, odnosi između Zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država ili Japana ne izazivaju u ovim zemljama tako duboke promene zbog toga što su postojeće kulturne razlike manje nego razlike koje razdvajaju, na primer, Evropu od Afrike.⁵⁾ Postoje, dakle, ekstremne situacije i prelazne situacije, ili, bolje rečeno, čitav kontinuum u kojem posledice procesa koji proučavamo, sa manjom ili većom prodornom snagom, utiču na početne kulturne dispozicije.

Prirodna posledica akulturacije je formiranje jednog novog društva, ali to dovodi i do nefunkcionalnih pojava koje ćemo ukratko opisati.

Ako pretpostavimo, na primer, kontakt dva društva, jednog tradicionalnog i jednog modernog,⁶⁾ mogu se javiti različite situacije. Međusobno kulturno prožimanje ova dva sveta može dovesti do formiranja novog društva u skladu sa procesom čije smo glavne faze opisali: kontakt, komunikacija, određivanje vrednosti, prihvatanje, integracija i prilagođavanje, asimilacija. Ako se elementi kulture uravnoteže i skladno uključe u okvir društva, to nikako ne znači da će se ono okameniti na tom stupnju. Stupanj dostignute

⁵⁾De Coster (M.), *L'Influence de la culture sur la réalité industrielle*, „Reflets et perspectives de la vie économique”. T. IX No. 1. 1970, str. 59—76.

⁶⁾ Nije nam namera da dajemo vrednosni sud upotrebljavajući izraze „tradicionalan” i „moderan”, već da izaberemo dva tipa potpuno različitih društava, od kojih se jedno odlikuje izvesnim konzervativizmom, naglašenim kultom prošlosti, a drugo je sklonu promenama.

evolucije predstavljaće stepenicu ili novu polaznu tačku ka stvaranju jedne nove sredine, a potom ka novim kontaktima sa drugim civilizacijama.

Utvrđeno je, takođe, da katkad, u toku procesa akulturacije, deo stanovništva jednog ili drugog društva odbacuje nove kulturne osobenosti koje mu se nude ili nameću, i tako ostaje po strani od ovog razvoja; ili, pak, drugo društvo ne prima neke društvene norme određenog društva. Osim ovog delimičnog odbacivanja, događa se takođe i da ovo odbijanje usvajanja tuđinskih normi bude potpuno; ovakav slučaj smo već pomenuli.

PATOLOŠKI VIDOVI AKULTURACIJE

Kontakt različitih kultura izaziva često patološke pojave, čiji stepen ozbiljnosti zavisi od više čimbenika. Ukoliko je raskorak između ove dve civilizacije veći, utoliko je neizbežnija opasnost od poremećaja u društvenom životu. Ova društvena poremećenost može se ispoljiti u različitim oblicima: odupiranju promenama, odbacivanju, dezorganizaciji, itd.

I drugi faktor može da izazove patološke posledice. Akulturacija može da bude slobodna, spontana; ali se dešava i da je prinudna, nametnuta. Akulturacija može da bude takođe i skladna ili neuravnotežena — ukoliko su razmene između društava uočljivo značajnije sa jedne strane nego sa druge. Dešava se da nametanje kulturnog sistema dovodi do situacije koju smo nazvali fenomenom protivakulturacije, ili, pak, do situacije opšte dezorganizacije.

Kulturni šok izazvan susretom dva izrazito različita društva može da dovede do takvih posledica da ljudi više ne znaju kojih društvenih normi da se pridržavaju. Drugim rečima, proces akulturacije dovodi katkad do razaranja tradicionalnog društva, ako mu se u zamenu ne daju nove društvene strukture. Ovakav tip pojave označava se kao razarajući; konkretnije rečeno, svojstven je situaciji u kojoj ne postoje norme, tako da pojedinac ne zna kako da odredi svoje ponašanje.⁷⁾ Ovakva situacija je često bremenita ozbiljnim društvenim poremećajima, te se javlja pribegavanje upotrebi droga, porast prostitucije, delikvencije, kriminaliteta, samoubistava, itd. Kao što smo već ranije definisali, ako akulturacija znači ne samo kontakt i komunikaciju dve grupe ili dva društva, već i posledice koje iz toga proističu, anomija se ispoljava kao disfunkcionalni fenomen koji ometa međusobno kulturno prožimanje.

⁷⁾ E. Durckheim, *Le Suicide*, Paris, F. Alcan, 1953. str. 462, poglavlje V: „Anomično samoubistvo”.

Anomične situacije javljale su se u epohi kolonijalizma, kada se u primitivnim društvima pored tradicionalnih sistema raspodele vlasti konstituisao jedan novi sistem nametnut od strane kolonijalne vlasti. U isto vreme, postojanje ova dva sistema rađalo je brojne sukobe, koje su kolonijalne uprave s mukom rešavale. Isto tako, nagli slom kolonijalne vlasti, za koji nam je bivši Belgijski Kongo pružio najupečatljiviji primer 1959/60. godine, imao je za posledicu, u mnogim afričkim zemljama, tokom kraćeg ili dužeg razdoblja, neku vrstu vakuuma vlasti, kada nijedna lokalna vlast nije uspela da učvrsti političku ili administrativnu strukturu sposobnu da se nametne i da zameni bivšu kolonijalnu silu.

Osim toga, dosta brižljiva proučavanja u cilju utvrđivanja opštih uzroka odsustvovanja sa posla afričkih radnika, čiji se procent kreće između 15 i 20 odsto, ukazuju na to da običajni imperativi još uvek u znatnoj meri objašnjavaju nedolaženje na posao domorodačkih radnika, neopravdano u očima zapadnog poslodavca. Tako se, na primer, radnik koji pripada plemenu čiji je član preminuo, nalazi suočen sa sistemom tradicionalnih vrednosti koje mu nalažu da se vrati u selo, pod pretnjom da, ako to ne učini, bude odbačen, pa čak i osuđen, i savremenih normi koje mu zabranjuju da napusti svoj posao. Ovaj sukob normi je izvor anomičnih situacija.

POZAJMLJIVANJE U PROCESU AKULTURACIJE

Videli smo da pozajmljivanje kulturnih vrednosti nije bila neophodna faza u procesu akulturacije, osim u slučaju klasične koncepcije, ali ono ipak predstavlja značajan faktor koji zahteva pažnju.

U čitavom delu anglosaksonske literature uočavaju se dve velike kategorije pozajmljivanja: materijalni kulturni elementi i nematerijalni kulturni elementi.⁸⁾ Materijalna kultura obuhvata fizičke predmete, neposredno vidljive, koje je čovek stvorio i koji su uticali na njegov način života: centralno grejanje, telefon, automobil, na primer. Nematerijalna kultura svodi se na ideološka, religiozna, filozofska i naučna shvatanja. Linton, na primer, pravi trostruku distinkciju i razlikuje materijalne fenomene, kinetičke fenomene — naime, jasno izražena ponašanja koja

⁸⁾ Hurth (W. M.), *L'imitation dans le processus de culture*, s engleskog. „Revue internationale des sciences sociales”, Vol. XX, br. 3, 1968, str. 490—507.

Pfiffner (J. M.) i Sherwood (F. P.). *Administrative Organization*, Engelwood Cliffs, N. J. Prentice-Hall Inc., 1960, str. 481, Pogl.: „The Culture”.

nužno obuhvataju pokret, i psihološke fenomene, tj. znanje, kao i sistem vrednosti koji prihvataju članovi društva⁹⁾.

Ove distinkcije, ma kako jasne u teoriji, izazivaju probleme prilikom primene u istraživanjima na terenu. Ali, nezavisno od ovih teškoća, ovo razlikovanje materijalnih i nematerijalnih elemenata nije bitno za analizu društvene promene, a posebno akulturacije kao jednog od njenih vidova. Ova kategorizacija fenomena kulture nastoji da dokaže da primitivni narodi oponašaju najpre materijalni vid neke kulture, tj. onaj vid koji im je fizički dostupan i koji je lakše uhvatljiv, a zatim, kasnije, na sledećem stupnju usvajaju kulturne vrednosti i asimiluju i nematerijalne elemente.

Međutim, stvari drukčije stoje. Ako kulturu definišemo kao jednoobraznost i jedinstvenost u načinu mišljenja, onda ona objektivno postoji samo ako se ispolji u akciji. Kultura podrazumeva, dakle, vidljive elemente delanja, tj. ponašanja koja menjaju, namerno ili ne, spoljni svet ljudi i stvari, i skrivene elemente, duhovne elemente koji uslovljavaju određeni vid akcije. Stoga će se, kao što ćemo pokazati, proces akulturacije drukčije ispoljiti u visoko industrijalizovanim zemljama, a drukčije u zemljama u razvoju.

U industrijalizovanim zemljama usvajanje nekog obrasca često prolazi kroz čitav niz preobražaja, koji takođe izazivaju niz prilagođavanja ostalih delova celine određenog kulturnog sistema, tako da je teško u okviru procesa asimilacije otkriti izvorni uzor pozajmljen od strane civilizacije. Retko se dešava da se neka kulturna crta usvoji u izvornom obliku i da ne doživi bilo kakav preobražaj, kao i da ne ostavi posledice na čitav sistem u koji se integriše. Oponašanje se ne ograničava samo na spoljni vid uzora, već obuhvata takođe i duhovne strukture. Prema tome, ono je sveobuhvatnije nego oponašanje koje se uočava u novim zemljama. U prvim, ono obuhvata jednovremeno vidljivi fenomen uzora, tj. objektivno uočljivo delovanje, i oblike misli i ideja koji su odredili ovakve tipove delovanja.

U zemljama čija je industrijska tradicija skorašnjeg datuma, a posebno u nekadašnjim kolonijalnim zemljama, proces oponašanja retko se odvija na opisan način. Pozajmljivanje kulturnih osobenosti se isuviše često ograničava na spoljne vidove uzora koje je širila evropska kolonizacija. Stoga, proces oponašanja ispoljava tamo očiglednu ambivalentnost, koja ne postoji više u završnoj fazi istog procesa u industrijalizovanim zemljama.

⁹⁾ Linton (R.). *The Cultural Background of Personality*, New York, Appleton-Century — Crofts, Inc. 1945, str. 38.

U stvari, očigledna ambivalentnost kulture mladih nacija ispoljava se na sledeći način: ljudi se oblače po zapadnoj modi, usvajaju jezik svojih bivših kolonizatora, oponašaju njihov način života, pozajmljuju njihovu tehničku kulturu, ali ipak, zadržavaju arhaičan način mišljenja. Ako ovladaju tehničkom kulturom Zapada, elite ovih zemalja nailaze na velike teškoće da ih preinače ili prilagode lokalnim strukturama, jer nije izvršena asimilacija mentalnog elementa, naime nevidljivog dela zapadne tehnologije. Usvajanje tuđinskih kulturnih obrazaca ostaje bez dejstva — ako to posmatramo u perspektivi akulturacije, u okviru komunikacije između dva različita društva. Međutim, ako se proces akulturacije posmatra podrazumevajući pod tim difuziju kulturnih obrazaca unutar samog društva, uočice se da se pozajmljena tehnička kultura ugrađuje u sistem na koji se te elite oslanjaju. Na osnovu ovih razmatranja, mogli bismo s pravom da odbacimo teoriju koja bi razlikovala tri vida ili tri faze u procesu akulturacije: transkulturu — proces kojim bi se ostvarila kulturna transmisija; dekulturnaciju — proces u kojem bi se društvo koje oponaša tuđinske kulturne obrasce oslobodilo toga; i, najzad, akulturaciju *sensu stricto*, ili prihvatanje tuđinskih obrazaca. U stvari, pripadnici nekog društva ne oslobađaju se svojih kulturnih arhetipova, već, ukoliko usvajaju nove elemente, tumače ih u svetlu svog pogleda na svet (*Weltanschauung*).

METODOLOŠKI VIDOVI AKULTURACIJE

Analiza društvenih sredina u procesu akulturacije postavlja značajne probleme metodološke prirode, čije ćemo neke vidove ovde pomenuti. U stvari, postavlja se pitanje: kako pronaći najprikladniji način da se prouči ovako složena društvena stvarnost? Da li je treba odvojiti i posmatrati kao kontakt kultura, kao elemente dva globalna društva, ili, pak, posmatrati ove sredine kao jedinstvenu konkretnu celinu u kojoj se ukrštaju i stapaju heterogeni elementi? Dualistički metod, opšteusvojen prilaz korišćen za izučavanje zemalja u razvoju, daje prednost shvatanju društvene stvarnosti polazeći od dihotomije savremenost—tradicija, i, sledstveno tome, razlučuje stvarnost zasnovanu na dva pola.

Ne postoji, koliko nam je poznato, »dualistička teorija« u smislu da je neka teorija sistematizovan skup znanja koji objašnjava neku stvarnost, već smatramo da postoje pristupi koji, da bi se analizirala neka određena situacija, idu od polazne tačke, ka najusavršenijem uzoru, u smislu u kojem je Maks Veber upotrebljavao ovaj koncept.

Dualistički model bi se mogao sažeto prikazati na sledeći način. Proučavani društveni fenomeni kod stanovništva zemalja u razvoju mogu se svrstati u dva različita načina uključivanja u celovito društvo. Oba ova načina bi bila, s jedne strane, savremena, a s druge, tradicionalna. Ova pojava vuče svoje korene iz nasleđa evropske kolonizacije. Evropski kolonizatori su širili u ovim društvima njima svojstvene načine mišljenja i delanja, koji su se sukobljavali sa tradicionalnom praksom, tako da su jednovremeno postojala dva tipa naglašeno različitih kultura. Pojedini sociolozi, pristalice ovakvog prilaza, smatraju da su ovi kulturni sistemi nepomirljivi, jer arhaična kultura čini čvrstu i nerazlučivu celinu; ako bi jedan od ovih elemenata iščezao u procesu akulturacije, rušilo bi se čitavo zdanje na kojem počiva sistem tradicionalnih verovanja. Stoga je nezamislivo da bi se tradicionalan mentalitet mogao postepeno prilagođavati u dodiru sa modernom civilizacijom, ili, pak, da bi se savremeni činioči mogli utisnuti u *Weltanschauung* tradicionalnih naroda. Prema ovoj krutoj koncepciji dualističkog modela, tradicionalno društvo predstavlja neku vrstu enklave ili ostrvceta potpuno različitog od šireg društva, i može se analizirati jedino u sklopu svog sopstvenog stratifikacionog sistema. Zbog toga pristalice ovakvog shvatanja često govore o »blokiranju razvoja« da bi objasnili nemogućnost simbioze dvaju sistema.

Ovakvo shvatanje je tokom vremena doživelo izvesno ublažavanje. Danas se manje govori o blokiranju, a više o kočnicama razvoja, želeći time da se pokaže da tradicionalna kultura, iako ostaje bitno različita od savremene kulture, može u dodiru sa njom da se modifikuje a da se osnova sistema ne naruši. Prema ovoj koncepciji koja donekle ispravlja isuviše isključiv pomenuti dualistički model, tradicionalni činilac dovodi do usporavanja procesa modernizacije. Iz ovog proističe da tradicionalno društvo može da se objašnjava i tumači u sklopu celovitog društva u koje se uključuje.

Umesto da govore o savremenim kulturnim enklavama, ostrvima savremenosti ili, pak, o »meduvremenskoj industrijalizaciji«¹⁰⁾ u tradicionalnoj civilizaciji, sociolozi smatraju da dualistički model treba pre shvatiti kao postojanje dvostrukog okvira oslanjanja na vrednosti kod istih ličnosti. Alen Turen upotrebljava koncept »segmentarne svesti« da bi okarakterisao ličnosti koje se ponekad oslanjaju na tradicionalne arhetipove, a ponekad na savremene uzore zapadnog tipa, u zavisnosti od situacija sa kojima se suočavaju.¹¹⁾

¹⁰⁾ Izraz koji upotrebljava B. R. Salz (*The Human Element in Industrialization. A Hypothetical Case Study of Ecuadorean Indians*, Chicago, 1955).

¹¹⁾ Touraine (A.), *Industrialisation et conscience ouvrière à Sao Paulo*, „Sociologie du travail“, No. 4, oktobar—decembar 1961, str. 77—95, a posebno str. 84.

Iako ne treba poricati postojanje izvesne dvojake stvarnosti na ravni epifenomena, dualistički model se zasniva na proučavanju dva različita društva, koja se analiziraju kao da svako ima svoj sopstveni determinizam, i, u krajnjoj liniji, nezavisno od njihovog globalnog sklopa. Na metodološkom planu, akulturaciju bi valjalo proučavati u holističkoj perspektivi, tj. više u samoj njenoj dinamici nego u podeljenom društvu koje ne bi vodilo računa o izvornom društvenom suštastvu akulturacije.

Navešćemo primere koji će nam omogućiti da osvetlimo ovaj problem i da ukažemo na zablude koju bi, prema našem mišljenju, predstavljala analiza stanovništva koje je već prošlo kroz proces akulturacije ili se u njemu nalazi kao društvo koje se oslanja čas na tradicionalne arhetipove, a čas na savremene kulturne obrasce, i koje se jedino može objasniti u okviru primitivnog i industrijskog društva.

Prvi primer ćemo pozajmiti iz sveta afričke prašume. Stanovnici većine plemena koja naseljavaju savane i tropske šume Centralne Afrike žive od lova, ribolova ili sakupljanja plodova. Sasvim sporadično bave se i veoma nerazvijenim oblicima zemljoradnje. Poznata je činjenica da brojni narodi nastanjeni u oblastima Kvilu i s obe strane reke Konga, kao i ostala bantu plemena Angole i Zambije, smatraju obrađivanje zemlje ponižavajućom delatnošću, stvorenom za žene i robove. Prema tradiciji, nezamislivo je da muškarac uzme u ruku motiku i ašov i da obrađuje zemlju. Muškarci daju prednost uzvišenijim poslovima, kao što su gajenje stoke, lov ili ribolov.

Ukoliko su domorodačke zajednice dolazile međusobno češće u dodir, razmenjivale su višak svojih proizvoda. U okviru ovih plemena javila se tada sledeća pojava: muškarci su počeli da obrađuju zemlju, ali se vršila stroga podela proizvoda. Plodovi koje su žene gajile bili su namenjeni potrošnji zajednice, dok su se proizvodi dela posla muškaraca u izvesnom smislu komercijalizovali, naime, njih su zamenjivali za proizvode koji su nedostajali plemenu. Zatim se javila svest da ta »muška« proizvodnja postaje sve značajnija i namenjivana je lokalnim pijacama — proizvođači su za nju dobijali novčanu naknadu — ili se neposredno prodavala trgovačkim posrednicima.

Prva poljoprivredna dobra koja su osnivana u prašumskim oblastima imala su u početku velike teškoće da nađu poljoprivredne radnike. Međutim, brzo je shvaćeno da poljoprivredni radovi

predstavljaju za domoroce ponižavajući posao. Vremenom, velika poljoprivredna dobra uspela su da iskorene ove predrasude ubedivši domoroce da za svoj rad dobijaju novčanu naknadu.

U stvari, sukob vrednosti koji je protivstavljao evropska društva domorodačkim postepeno je iščezavao transformacijom bantu društvenog sistema, tako da je novčana naknada dobila izuzetan značaj za bantu domoroce i omogućila im da sebe ne smatraju zemljoradnicima ili seljacima (*basendi*), već radnicima. Ovaj dugi proces akulturacije, koji smo opisali, nije rezultat uporednog postojanja dva sistema vrednosti, niti obične i jednostavne integracije evropskog sistema na štetu tradicionalnog sistema (jer su zemljoradnička zanimanja za koje se ne dobija nadnica i dalje ostala posao žena), već su tuđinske norme usvojene u funkciji tradicionalnog sistema.

Isto tako, i proučavanje verskih pokreta koji su imali izvesnog uspeha kod Ba-Kongo naroda (pokret Andrea Matsve i Simona Kimbangu) pokazuje da oni sadrže u sebi obnavljanje tradicionalnog nasleđa i usvajanje verskih načela pozajmljenih iz jevrejsko-hrišćanske tradicije. Tumačenje svetih tekstova američkih Crnaca (na Kubi, Haitima i u Brazilu, naročito) potvrđuje sličan fenomen: bogovi ovih naroda sjedinjeni su sa katoličkim svecima.

U oblasti zdravstva, etnolozi su uočili da se bolesnici obraćaju istovremeno i nadržilekarima i evropskim lekarima u urbanim sredinama crne Afrike. Ako se bolesnik prvo obraćao seoskom vraču, a potom odlazio evropskom lekaru, to je činio zbog toga što su mu lekovi koje mu je prepisao lekar više pomagali. U ovom slučaju, dakle, ne postoji sukob vrednosti, već komplemetarnost dvaju sistema, ili, tačnije rečeno, uključivanje savremene medicine u tradicionalan način lečenja.

Smatramo da bi u usvajanju tuđinske tehnike, načina delanja i ponašanja od strane pripadnika nekog društva, bilo pogrešno videti napuštanje njihovih kulturnih obrazaca u procesu dekulturacije. U stvari, oni samo usvajaju tuđinske norme, ali u funkciji svojih vlastitih sistema verovanja.

U društvima u kojima je proces akulturacije završen, ljudi su prožeti jednom kulturom. Ona čini koherentan sistem u čijem okviru se ukrštaju različiti i oprečni elementi, koji potiču jednovremeno iz drevnih tradicija i iz nasleđa koloni-

zacije; setimo se samo primera afričkih zemalja koje su nedavno stekle nezavisnost, to jest zemalja u kojima se akulturacija vrši sa najviše intenziteta i izaziva duboke preobražaje. Ma kako da je složena, ova kultura ipak čini celinu zbog toga što su se tuđinski elementi stopili sa elementima tradicionalnog sistema. Nema, čini se, u urbanim i seoskim sredinama mladih nacija koje su došle u dodir sa modernizacijom, pojedinaca koji se oslanjaju čas na tradicionalne kulturne obrasce, a čas na savremene uzore, ili, pak, jednovremenog postojanja dva različita kulturna sistema. Pojedinci reaguju na određenu situaciju u zavisnosti od elemenata koje crpu iz svoje kulture, koja je jedinstvena i koja se modifikuje usvajanjem i uključivanjem tuđinskih normi u taj sistem.

Akulturaciju bi pre trebalo proučavati kao celovitu pojavu koja pretpostavlja analizu dve ili više kultura shvaćenih kao splet odnosa između pojedinaca, nego razmatrati civilizacije u kontaktu kao apsolutno različite entitete koji odgovaraju svojim sopstvenim determinizmima.

»Diogenè«, br. 73, 1971.

(S francuskog prevela
VERA NAUMOV-TOMIĆ)

NOVA TEHNOLOGIJA U OBRAZOVANJU

Obrazovanje se danas nalazi pred snažnim pritiscima za promenom. Ekonomski činioci deluju na njega, s jedne strane, u vezi sa sve promenljivijom, složenijom i više diferenciranom strukturom rada, ulogom informacija u procesu rada, i s druge strane, u vezi s rastom troškova za obrazovanje. Demografski činioci sa svoje strane vrše pritisak, naročito u nerazvijenim zemljama, gde ekspanzija obrazovanja često biva poništena demografskim rastom. Socijalni činioci, u užem smislu, deluju u vezi sa rasprostranjenim stremljenjem da se putem obrazovanja izvrši socijalna egalizacija životnih šansi, i u vezi sa stremljenjem mladih za generacionom emancipacijom.

Pored institucionalnog preobražaja i promene nastavnih planova i sadržaja nastave (a donekle i društvenog odnosa u obrazovnom procesu), jedan značajan vid promene obrazovanja se ostvaruje novom tehnologijom obrazovanja. Razvoju istraživanja i primene tehnoloških inovacija doprinosi sama orijentacija savremenog društva na tehničko usavršavanje putem stalnog traganja za novim, što ponekad i nije neposredno pragmatско-utilitaristički motivisano, već predstavlja osamostaljen cilj. Ipak, može se reći da je među tim brojnim i moćnim podsticajima za otkrivanje i primenu novog u obrazovanju, glavni onaj kojeg je označio američki psiholog S. L. Pressey (koji se tridesetih godina ovog stoleća bavio izražavanjem prvih mašina za učenje). On je pisao da je obrazovanje još jedina značajna delatnost koja se još uvek nalazi na stupnju prostog zanatstva, što treba prevazići industrijskom revolucijom u toj oblasti. To nastojanje i njegovi rezultati idu ponekad dalje od nivoa industrijskog načina rada i civilizacije, a sadrže brojne i različite mogućnosti, nadanja i opasnosti, po ljudski razvoj.

Daltonov plan

Razmatranje novih sredstava i postupaka u oblasti obrazovanja započinjemo jednostavnijim primerima, da bismo kasnije prešli na složenije, sveobuhvatnije i dalekosežnije.

Prema Daltonovom planu, učenici uče, tačnije, napreduju u obrazovanju, prema sopstvenim sklonostima u radu, tj. individualno. Rad na nastavnom predmetu je podeljen na zadatke koji traju više nedelja, sa podsticanjem sopstvenih radova, projekata, pri čemu učenik može imati pravo da odlučuje o tome koji će predmet i koliko dugo učiti, a predmetni nastavnik ili savetnik se s njim sastaje skoro svakog dana i prati njegov napredak. Pored toga, jednim delom svog radnog vremena učenik raspolaže sam, radi usavršavanja nedovoljnog znanja iz određenih predmeta. Učenicima se omogućuje — i podstiču se da rade u skupinama „na projektima”, a učionice menjaju svoj lik, jer je svaka radionica ili laboratorija, namenjena određenom predmetu. Uz to, postoji i redovna nastava, ali ona ne obuhvata ceo obrazovni proces.

Prema nekim kritikama, slabosti tog plana bile su u njegovoj primeni — a ne u samoj ideji, u tome da, nastavnici nisu bili dovoljno pripremljeni, pa su u nove oblike uglavnom nastojali da pretoče stare sadržaje, što je čest slučaj i kod drugih tehnika, odnosno njihove primene.

Testovi i drugi vidovi merenja i ocenjivanja

Nekada se učenici i studenti i njihove sposobnosti nisu merili (ocenjivali). To je bilo u doba kad je obrazovanje bilo privilegija i to jedna od manje značajnih privilegija malog broja ljudi. Istina, u tom pogledu režimi obrazovanja nisu nikada bili sasvim jednoobrazni i u nekim ustanovama su početkom kapitalizma već postojali rudimentarni oblici ocenjivanja. No, uglavnom, čak i tamo gde je postojalo, do početka prošlog veka, ocenjivanje nije imalo značajnu ulogu u obrazovnom procesu. Izuzetak je bila stara Kina, gde su se prema uspehu na ispitima vršila imenovanja u javnu službu, iz čega je M. Weber izvukao zaključak da je birokratska organizacija društva¹⁾ uzrok obrazovanja zasnovanog na ocenjivanju a ne, kao što mi smatramo, prvenstveno — savremeno razvijanje rada, koje prati — više iz društvenih nego iz tehničkih razloga — i birokratizacija. No, mi se ne bismo upuštali bliže u analizu drevne Kine²⁾.

Proces obrazovanja je, u periodima pre ekspanzije ocenjivanja u obrazovanju, obuhvatao mali broj pojedinaca, pripadnika vladajućih društvenih kategorija (ali nikako ne svih njih, barem ne dalje od osnovnih nivoa) i nekih marginalnih

¹⁾ Max Weber: *Essays in Sociological Theory*, New York (Oxford University Press, Paris, 1946).

²⁾ Vidi o tome bliže: George C. Counts: „Education: History”, u *Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York (Macmillan, 1963), pp. 403—414.

slobodnih profesija. Tada je merilo obrazovanosti prvenstveno bilo prisustvovanje, koje je podrazumevalo uključivanje i intenzivno učešće u celokupnom procesu obrazovanja — koji je bio, u velikoj meri, individualizovan i time je obezbeđivao sticanje znanja. Obrazovanje tada nije bilo ni izdaleka tako obimno, složeno i diferencirano kao danas, ni toliko značajno po materijalnu i društvenu reprodukciju i njihov razvoj.

Merenje i ocenjivanje nastalo je, kao suštinsko svojstvo sistema obrazovanja, sa pojavom masovnog osnovnog obrazovanja. Ono je tad doživelo znatnu evoluciju: dok je ranije bivalo više zasnovano na utisku o celokupnoj ličnosti i znanju, kasnije se sve više objektivizovalo i parcijalizovalo. Počinjalo je da se odnosi na sve manje delove znanja, a sve se više merilo postvarenim metodima.

Uporedo sa kvantitativnim dimenzijama ekspanzije obrazovanja (1) rastom količine znanja, podeljene u sve brojnije discipline, i „zastarevanjem“ izvesnog, mada ni izdaleka ne svog, znanja, (2) rastom broja učenika i studenata i broja obrazovnih ustanova, (3) sa razvojem socijalno (i profesionalno) selektivne funkcije obrazovanja, a u uslovima konkurencije kao opšteznačajnog svojstva društva, ocenjivanje je dobijalo sve veći značaj kao osnov obrazovne selekcije i merenja.

Ch. Silberman smatra da je preokupacija ocenama, koje su postale svojstvene školskoj sredini koliko i udžbenici i kreda, jedan od glavnih izvora neprijateljstva u školama. Ali, prema njegovom mišljenju, primena testova je nedovoljna da se objasni izrazito ocenjivačka atmosfera koja prevladuje u američkoj učionici od početnih razreda nadalje, pošto je skoro sve što učenik čini podložno ocenjivanju i merenju. Škole jasno pokazuju da je cilj merenja selekcija: stvaranje ocena koje omogućuju rukovodiocima škola da sortiraju i selekcionišu decu, da ih kruto kategorišu.

Najizrazitiji vid tog savremenog opredmećenog i parcijalizovanog načina merenja učenikovog znanja, sklonosti i sposobnosti je test.

Test je, prema definiciji Međunarodnog udruženja za primenjenu psihologiju, opit koji sadrži zadatak koji treba rešiti. Jednak je za sve ispitanike, koristi preciznu tehniku kojom se određuje uspeh, odnosno neuspeh, i to broičano izražava.

Testovi se ne primenjuju samo u psihologiji i obrazovanju. Učenici, studenti, ljudi koji traže zaposlenje (bez obzira po koji put i za kakvo radno mesto), podvrgnuti su ispitivanjima, merenjima, posebno putem testova. Mada se u

školama još ispituje savlađivanje materije, sticanje znanja, prilikom tih ispitivanja naglasak je sve više na opštim sposobnostima, sklonostima i psihološkim svojstvima, na koje nastavnik može malo da utiče. Standardizovanost (za celu zemlju ili za uže nivoe obrazovnih ustanova) tih testova takođe doprinosi da nastavnici, posle roditelja, — gube autoritet i uticaj na mlade. U poređenju sa klasičnim školstvom, značajnija komponenta ovakvog merenja je opšta umna sposobnost, a manje značajna je uloženi rad u učenje „za ispit”. Te sposobnosti i sklonosti pomažu čoveku, skoro podjednako, pri testiranju za ocenu u školi, na prijemnom ispitu i prilikom prijema na radno mesto. Ipak, one zasad najmanje pomažu u prvom slučaju, gde se i dalje ispituje savladano gradivo, mada se i tamo proces odvija u istom smeru. Testove sve rede sastavljaju nastavnici, a sve češće ih dobijaju gotove, sve manje se odnose na konkretno gradivo, a sve više na opšte sposobnosti, ali zato i škola mora da sledi taj proces i da sve manje traži učenje konkretnih podataka.³⁾

Međutim, izgleda da je test u obrazovanju već dostigao vrhunac i da će u budućnosti, naročito razvojem programirane nastave, njegov značaj opadati, tačnije, prema nekim predviđanjima, test će više služiti za proveru individualnog savlađivanja znanja nego za selekciju i konkurenciju među učenicima. Jedan pisac smatra da bi ocenjivanje učenika, u okviru opšteg preobražaja obrazovanja u programirano i individualizovano obrazovanje, trebalo da izmeri i iskaže jedino postignuti napredak učenika u odnosu na njegovo ranije znanje.⁴⁾ Verovatno bi se to smatralo poželjnim sa pedagoškog i uopšte unutar-obrazovnog stanovišta (jer bi povoljno delovalo na smanjenje konkurencije među učenicima), ali je pitanje da li bi se takva ocena dobila i sa šireg društvenoekonomskeg stanovišta. Uprkos nekim indikacijama koje idu u prilog tome, još nije moguće predvideti takvu homogenizaciju rada u pogledu znanja i radnih uokvirenja pojedinaca, za široke kategorije građana, da bi to učinilo nepotrebnim ili barem malo važnim verifikaciju dostignutog nivoa, kvantiteta i kvaliteta znanja sa stanovišta potreba rada. Čini nam se da pisci koji predviđaju takav razvoj, više to čine polazeći od subjektivnog stremljenja da se nehumano društvo menja humanističkim obrazovanjem, nego na osnovu utvrđenih realnih osnova u strukturi rada koji bi to omogućavali.

Oblik provere znanja i ocenjivanja (naročito na visokim školama) sličan testu, jeste ispit: jedno-

³⁾ Vidi o tome bliže: Christopher Jencks and David Riesman: *The Academic Revolution*. New York (James Clo, 1968), pp. 125—131.

⁴⁾ W. Turnbull: „Evaluation” u A. C. Eurich (ed.): *High School 1980*, New York (Pitman, 1970), pp. 270—286.

godišnji (u svakom slučaju retki) sastanak nastavnika i studenata gde se mehanički reprodukuje zbir podataka, na način i prema izboru činjenica kako to odgovara nastavniku.

K. Marx je u *Kritici Hegelove teorije državnog prava* napisao da „je ispit samo birokratsko krštenje znanja, zvanično priznanje preobražaja profanog u sakralno znanje”.

G. Giannantoni smatra da je ispit najviši i odlučujući moment kulturnog i didaktičkog autoritarizma na univerzitetu. Ispit je potpuno nevezan i izolovan u odnosu na prethodno pohađanje predavanja tokom školske godine. Za sve veći broj studenata, to je jedini trenutak uspostavljanja neposrednog kontakta sa profesorom: ili barem bi trebalo da postoji najmanje taj kontakt, — mada Giannantoni navodi da u Italiji profesor često odsustvuje i sa tog sastanka, a zamenjuje ga asistent. Giannantoni dalje iznosi zapažanje da ispit nije iznenađenje samo za one koji nisu mogli ranije da mu prisustvuju, već i za najbolje studente, koji su ispit iz odgovarajućeg predmeta ranije slušali i koji su pohađali i kurseve, koristili se bibliotekom, neposredno proučili knjige, razgovarali sa profesorom i asistentom i van nastave. I ovim najvrednijim studentima, ispit je nešto strano i neprirodno u studijama. Izuzev za predmete koji ih posebno interesuju, pripreme za ispite iz ostalih predmeta baziraju na mnemotehnici, a sam ispit je „opklada”.

Giannantoni zaključuje da bubanje nije degeneracija pripreme pred ispit, već unutrašnja karakteristika studija na univerzitetu — koji je „mašina ispita”.⁵⁾

Televizija i druga audiovizuelna sredstva

Pored interne televizije, smatra se da je redovna televizija izuzetno značajno i moćno sredstvo na polju obrazovanja, da će čak sadašnja dominantna uloga televizije u zabavi i razonodi po stati beznačajna ili barem podređena, u poređenju sa njenom budućom ulogom na polju obrazovanja. Dok neki nadahnuti propovednici inovacija u obrazovanju, vide najveću, ili barem potencijalno najveću, inovaciju u elektronskom računaru, dotle drugi pridaju televiziji epitet „najznačajnije inovacije po obrazovanje od Gu-

⁵⁾ Alberto Alberti, Giorgio Bini et al.: *L'autoritarismo nella scuola*, Rome (Ed. Riuniti, 1969), p. 240. Ispiti su naročito kritikovan element obrazovanja od strane studentskih pokreta, kako u dokumentima tako i praktično — odbijanjem da polažu, što nema za motiv samo nerad. Svoju duboku kritiku ispiti doživljavaju i s druge strane, npr. Edgar Faure: *Philosophie d'une reforme*, Paris (Plon, „Tribune libre”, 1969).

tenberga naovamo". Među te spada i kanadski autor C. Fremont, koji smatra da je televizija pozvana da izazove pravu pedagošku revoluciju kao što je pre pet stotina godina pronalazak štampe uzdrmao vekovne tradicije u oblasti obrazovanja.⁶⁾

U vezi sa primenom televizije u obrazovanju, uočavaju se, pre svega, mogućnosti nastave preko televizije. Tu se ne misli samo na predavanja, — u tom pogledu bi preko televizije bilo moguće obezbediti svim slušaocima najbolja predavanja, prenositi ih na vrlo udaljena mesta i koristiti ih u različito vreme. To otvara velike mogućnosti u pogledu učenja i studiranja van sadašnjih oblika institucionalnog obrazovanja, van škole. S druge strane, takvo moćno i potencijalno centralizovano sredstvo pretili da postane krupan monopol, kako politički tako i stručan, potčinjavajući sve nastavnike, koji se nalaze »na terenu«, jednom centralnom izvoru znanja, ideologije, itd.

Pored predavanja, televizija, korišćena u obrazovne svrhe, omogućila bi prikazivanje procesa proizvodnje u fabrikama, udaljene geografske oblasti, hirurške operacije, divlje životinje i niz drugih situacija.

U tom smislu pominje se korišćenje satelita za prenos informacija, dopunu predavanjima iz udaljenih delova sveta. Ali mogućnost korišćenja satelita koja se spominje i za prenošenje »redovne nastave« i koja bi se pratila preko televizije, krije opasnosti (pomislino samo na mogućnosti političke hegemonije sila koje bi postale vodeće i u obrazovanju i lokalističkih reakcija!).

Interna televizija omogućuje da učenik posmatra sebe, pošto je bio snimljen, u različitim radnim situacijama, npr. učenici nastavnčkih škola kako predaju, itd.

Možda su još značajnije mogućnosti primene televizije kod vaninstitucionalnog obrazovanja, gde će se redovnim programom prenositi nastava i čime se otvaraju velike perspektive omasovljenju tog obrazovanja. U Velikoj Britaniji se tim metodom prišlo razvoju visokog obrazovanja (»otvoreni univerzitet«).

⁶⁾ C. Fremont: „Mesto tehnologije na univerzitetu“ u: *Inovacije u obrazovnoj tehnologiji*; op. cit. p. 240.

Među drugim audiovizuelnim sredstvima pominje se magnetofon, kome se predviđa uloga koju je donedavno imala sveska, uloga beleženja nastave. Dalje, tu su gramofoni, film, itd. No, po značaju, oni kao pomagala ne mogu da se mere sa televizijom.

Paketi za učenje

Takozvani paketi za nastavu ili za samostalno učenje su programirane kombinacije nastavnih materijala pripremljenih za savlađivanje određene obrazovne materije (količine znanja o specifičnom problemu), gde se primenjuju različita nastavna pomagala. Tako jedan paket može sadržati: radio i televizijske emisije, filmove, slike, dijapozitive, magnetofonske trake, udžbeničku literaturu, testove i uputstva za nastavnika ili učenika.

Ukoliko se ti paketi koriste u okviru redovne nastave, moguće je da nastavnik odredi korišćenje samo dela tog paketa, da ga uključi u svoje predavanje kao dopunu ili da ga u potpunosti upotrebi, čime bi nastavnikova uloga velikim delom bila zamenjena.

Računari

Elektronske računare mnogi smatraju sredstvom koje otvara magistralan put u revoluciju obrazovanja, sredstvom koje rešava sve probleme, od onih koji se odnose na organizaciju obrazovanja u ravni globalnog društva, do problema koji se odnose na učenje pojedinca — savlađivanje gradiva.

U oblasti obrazovanja elektronski računari su, do sada, nalazili najveću primenu van neposrednog procesa obrazovanja: u pamćenju mase podataka o studentima, nastavi, ispitima, itd. — pri čemu mogu pomoći, pored neposrednog „pamćenja« i davanja pojedinačnih podataka o toj oblasti — njihove statističke obrade, i daljeg planiranja razvoja obrazovanja. Smatra se da će u budućnosti osnovna primena elek. računara biti vezana za analizu znanja, sposobnosti i sklonosti svakog pojedinog studenta, na osnovu njegovih dotadašnjih rezultata u učenju, i na ukazivanje na mogućnosti daljeg smera rada, u vezi sa materijama koje učenik treba bolje da savlada i pri odбору novih problema i predmeta učenja. U pogledu primene računara u neposrednom procesu obrazovanja, oni mogu učeniku, studentu pružati znanje, informacije, i proveriti to znanje, tj. ispitati učenika: iz tog procesa se rađa povratna sprega, računar iznalazi

greške učenika, upućuje ga na odgovarajući rad koji mu nedostaje, odnosno sam mu pruža informacije i ponovo ga ispituje.

Različiti elementi te upotrebe definišu se na sledeći način:

(1) Pod učenjem potpomognutim računarom (CAL) podrazumeva se upotreba računara u pružanju informacija studentu. Informacije se mogu pružiti ili vizuelno — kao slike, dijagrami, reči pisane na mašini ili štampane — ili audio-tehnikama. One mogu biti prezentirane individualno svakom studentu ili grupi studenata. One se mogu dati kao orgovor na zahteve studenata ili se mogu ponuditi studentu.

(2) Pod predavanjem potpomognutim računarom (CAT) podrazumeva se upotreba računara u pomaganju nastavniku u procenjivanju potreba njegovih studenata i jačanju uticaja nastavnog gradiva i nastavnih metoda na studente. Ovo se obično vrši testiranjem studenata, bilo kao grupe, bilo individualno.

(3) Nastava rukovođenja računarom (CMI) obuhvata potencijalno širok opseg primene računara u obrazovnim ustanovama, te se definiše kao upotreba računara radi pomoći u upravljanju i administrativnim aspektima obrazovanja. Zasad se ta primena ograničavala na planiranje rasporeda časova, određivanje najbolje odgovarajuće lokacije učionice, smeštaj studenata u učionicama i planiranje nastavnog programa.⁷⁾

Primena računara u oblasti neposrednog obrazovanja ocenjuje se kao revolucionarna, ali ima i autora koji se protive takvim ocenama.

Lawrence M. Stolurow piše da mada nastava rukovođena računarom nije panacea za današnje obrazovne probleme i mada nema jedinstvenog rešenja za tako složene probleme, ona se može ipak porediti sa Gutenbergovim otkrićem štampe u pogledu potencijalnog efekta po obrazovanju.⁸⁾ Još ambicioznije, Patrick Suppes tvrdi da se može predvideti da će za nekoliko godina milioni dece imati pristup onome što je sin Aleksandra Makedonskog uživao kao atribut svog vladarskog položaja: lične usluge nastavnika koji je informisan i koji reaguje kao Aristotel.⁹⁾

Ch. Silberman sa njima polemíše: „To svakako ne važi za jesen 1970. g., a verovatno da neće važiti još za popriličan broj godina, možda za 1980. ili 1985. godinu... time nećemo da kažemo da je računar beznačajan. Stolurow može imati pravo kad sugeríše da će računar imati tako dubok efekat po obrazovanje

⁷⁾ *Inovacije . . .*, p. 177—8.

⁸⁾ Citirano prema Ch. Silbermanu: *ibidem*, p. 187.

⁹⁾ Navedeno prema Ch. Silberman-u: *ibidem*, p. 188.

kao što je to bio slučaj sa štampom. Svakako da postoje bliske analogije između računara i knjige. Stvarajući mogućnost za uskladištenje znanja, otkriće knjige je uveliko smanjilo količinu informacija koju je bilo potrebno pamtiti. „Antitehnolozi“ iz drevnog doba bojali su se te inovacije kao što se njihovi naslednici danas boje računara. Oni raniji su bili ubeđeni da će knjiga, smanjenjem značaja pamćenja, stvoriti soj imbecila. „To tvoje otkriće će stvoriti zaboravnost u duhu učenika, jer oni neće koristiti svoje pamćenje, već će imati poverenje u spoljne pisane znake i neće se više sećati sebe... izgledaće im da znaju sve, a neće znati ništa” — kaže Sokrat u Platonovom Fedru... Računar će verovatno ponovo smanjiti količinu informacija koju treba pamtiti, time što će ponovo povećavati količinu informacija koja se može uskladištiti. Time će se promeniti uloga nastavnika, jačajući tendenciju da obrazovanje bude u manjoj meri skupljanje mase informacija, a u većoj, kao što je rekao Whitehead, „osvajanje umetnosti korišćenja znanja”, ali će verovatno računar imati manji efekat na nastavnika u poređenju sa knjigom, koja je uništila nastavnikov monopol znanja dajući učenicima po prvi put moć da uče sami i da nauče toliko koliko znaju njihovi učitelji, pa čak i više.”¹⁰⁾

Pored ostalog, u pogledu revolucije obrazovanja zasnovane na računarima, postoje sumnje, da će, čak i u budućnosti, troškovi te primene ostati prohibitivno visoki u pogledu mogućnosti opšteg korišćenja tog sredstva. Dosadašnja primena njihova je, takođe, zahtevala više osoblja: pored neposrednog nastavnika, angažovan je i čitav niz stručnjaka: programera za komjutere, planera nastave, pedagoga, psihologa.

Programirana nastava

Dok neki autori, kao što smo videli, najveće svoje nade polažu u tehničke inovacije kao što su televizija, računari, pa čak i sateliti, dotle neki drugi rešenje nalaze u jednom *novom postupku* obrazovanja nazvanom programiranom nastavom. Taj novi postupak može, ali ne mora, biti spojen sa primenom novih tehničkih, elektronskih sredstava. Programirana nastava, naime, može biti vezana za tehnologiju takozvane mašine za učenje i, naročito, za računare, ali može biti vezana i za pisane udžbenike — knjige i pisane tekstove.

Početak programirane nastave vezan je za ime američkih psihologa B. F. Skinner-a i N. A. Crowder-a, koji su radili sa takozvanim mašinama za učenje. Kod Skinner-ovih mašina za učenje, učenik, na osnovu dobijenih informacija,

¹⁰⁾ *Ibidem*, p. 189.

prima pitanja na koja sam pruža odgovor. Razlika u odnosu na klasično učenje je u tome, što je ovde učenje individualizirano u odnosu na tempo, brzinu učenja. Takav program naziva se linearnim, za razliku od razgranatog (višesmernog — intrinsic); tu se, u zavisnosti od greške koju učenik učini na kontrolnoj proveri znanja, reguliše i usmeravanje na određenu materiju koju tek treba da savlada.

Naš autor M. Bakovljević o tome piše da se pretpostavlja da će uspešnijem, celovitijem i efikasnijem, kibernetičkom regulisanju obrazovnih procesa najveći doprinos dati tzv. samoučešće mašine za učenje, tj. one mašine računarskog tipa koja, u toku obučavanja, sama pronalazi najadekvatnije obrasce pedagoške aktivnosti za svakog pojedinog učenika i po njima postupa. Međutim, stvarajući programe za mašine koje obučavaju, došlo se do saznanja da se tako programirano nastavno gradivo može uspešno koristiti i bez ikakvih mašina — u vidu knjiga, nazvanih programiranim udžbenicima. Linearni programirani udžbenik je sličan linearnom programu namenjenom mašini. I on se sastoji iz mnoštva usitnjenih članaka, koji, većinom, sadrže elementarnu porciju informacija, zadatak i rešenje zadatka. Bakovljević ističe da kvalitet nastave daleko više zavisi od programa nego od tehničkih svojstava mašina i da se dobro isprogramirano gradivo može isto tako uspešno obrađivati i bez mašina kao i sa njima.¹¹⁾

Nekoliko svojstava karakteriše programiranu nastavu:

(1) Ona umanjuje ulogu nastavnika koji neposredno rukovodi nastavnim procesom, omogućavajući aktivniju ulogu učenika, a odbacujući pasivno učenje, dosad svojstveno masovnom obrazovanju. O tome J. Loughary nadahnuto piše da bi do 1980. g. nastavnikova funkcija prenošenja informacija mogla biti u potpunosti prevaziđena. On će i dalje tumačiti, sintetizovati i razjašnjavati informacije koje su već date na drugi način. Loughary pominje da se mnogi obrazovani radnici pitaju hoće li nastavnici i učenici provoditi manje vremena zajedno, kao i hoće li to dehumanizovati obrazovanje. Proces bi se mogao razvijati u tom smeru, ali Loughary u to ne veruje. Naime, po njegovom mišljenju, reč „interakcija“ pogrešno opisuje sadašnju situaciju u učionici, jer je tu učenikova uloga uglavnom pasivna.¹²⁾

(2) Nastava te vrste, u načelu, trebalo bi da bude mnogo efikasnija i brža, time što bi sti-

¹¹⁾ Teorijske osnove programirane nastave, Beograd (Duga, 1972) pp. 17—18.

¹²⁾ A. C. Eurich (ed.): *Ibidem*, p. 248.

mulisala učenika da savladuje gradivo, ukazujući mu na greške i ispravljajući ih, čime ona dobija svojstva masovne individualizovane nastave, sa kontrolom nad prazninama u učenikovom znanju.

Kad se kaže individualizovana nastava i obrazovanje (u vezi sa programiranim ili ne) ne misli se na razvoj individualizma — posebno ne klasičnog — u deteta. S jedne strane, dosadašnje obrazovanje u velikim i često prenatrpanim razredima nije bilo kolektivno, jer se nisu razvijali složeni međudodnosi između učenika i nastavnika: to je bio odnos između nastavnika i učenika u kome je dominirao autoritarizam, a među učenicima konkurencija. Naročito je bio nedostatak staljinistički, postmakarenkovski „kolektivizam”, koji se svodio samo na gušenje razvoja ličnosti, na što je sam Makarenko upozoravao. S druge strane, individualizovana nastava ne znači individualistički, asocijalni razvoj mladog čoveka. Ona sama omogućuje složenije i bogatije kontakte između učenika i nastavnika, a pretpostavka joj je i korelat u kolektivnim poduhvatima učenika (rad na projektima).

U SAD, gde je programirana nastava najviše praktično razvijena i ostvarivana, polazilo se od biheviorističkog shvatanja procesa učenja i čovekove psihologije uopšte. Učenje se tu svodi na usvajanje sugerisanih i podsticanih reakcija na određene stimulse, uglavnom na mehaničko pamćenje i uvežbavanje programiranih odgovora. Samo izuzetno učenik i misli, pa i tada spontano, a ne po svesnoj, planskoj intenciji programera. Umesto da podstiču na učenje rasuđivanjem, skinerovski programirani materijali pribegavaju pukom drilu. N. A. Crowder čak i eksplicitno tvrdi da je učenje u dece istog karaktera kao i treniranje pasa.¹⁵⁾

Mada je ovaj pristup u SAD dominantan, postoji i drugačiji njemu suprotstavljen pristup. M. Bakovljev piše da je skinerovska programirana nastava najrasprostranjenija, ali ne i jedina varijanta tog nastavnog sistema, da postoji i programirana nastava koja se zasniva na programima čije sagledavanje zahteva puno misaono angažovanje učenika. U njoj se poimovi, zaključci, definicije, dokazi itd., ne usvajaju u gotovom vidu (da bi se višestrukim ponavljanjem zapamtili i asocijali za određene stimulanse), nego se stiču poimanjem, zaključivanjem, definisanjem, dokazivanjem, a uz to i stvaralačkim primenjivanjem. Bakovljev zaključuje da samo takva programirana nastava stvarno unapređuje obrazovni proces.

¹⁵⁾ Navedeno prema M. Bakovljevu: loc cit.

Pošto se reši niz fundamentalnih i tehničkih pitanja iz procesa učenja, proces pripreme i izvođenja programirane nastave, mislimo da će se kao ključno pitanje postaviti sledeće: u kom smeru će programirana nastava razvijati čoveka, da li u smislu njegovog razvoja kao misao i osećajno sve razvijenijeg bića ili u smislu jednog sve automatizovanijeg, parcijalizovanijeg i okljaštrenijeg bića? Kod programirane nastave — utoliko više ukoliko je povezana sa moćnim tehničkim pomagalima — suočavamo se sa vrlo snažnim sredstvima čije korišćenje može isto toliko pospešiti delovanje u jednom ili drugom smeru. No, mi smo skloni tumačenju da, uprkos rastu značaja obrazovanja, i u tom pogledu i za društvo uopšte, ono ipak nema dominantnu ulogu u određivanju društvenih ciljeva i metoda njihovog ostvarenja: verovatno da su tegovi snažniji u drugim društvenim sferama i da će oni odrediti sudbinu programirane nastave, a i obrazovanja uopšte, u vezi sa dilemom humanizacije društva. Time što ontološki pridajemo veći značaj totalitetu društva i drugim društvenim sferama nego obrazovanju, to ne znači da smemo napustiti praktičan, aktivan odnos (u marksovskom smislu) i prema obrazovanju, tim pre što su dileme i potencijalne mogućnosti — u oba smera — velike.

Druga pomagala

Danas se iz različitih razloga, među kojima su značajni i oni čiji je cilj da se na učenje podstaknu deca koja (najčešće iz socijalnih razloga) ne pokazuju dovoljan uspeh, vrše istraživanja u cilju pronalaženja novih obrazovnih pomagala. Jedno od zanimljivih sredstava koje se počinje primenjivati (naročito u okviru tzv. kompenzatornih programa obrazovanja) jeste mašina za kucanje koja govori: kada na njoj dete udari dirku, ono čuje zvuk tog slova, a kad otkuca celu reč, ono takođe nju celu čuje. Polazna pretpostavka kod tog pomagala, koja spada u grupu sredstava iz „reaktivne sredine“, jeste da će deca naučiti nešto kad dobiju uređan, predvidljiv odgovor od strane spoljne sredine na svoju prethodnu akciju.

Sličan pristup, koji polazi od učenja na osnovu iskustva, jesu simulirane sredine koje reaguju na ponašanje deteta (ili odraslog, pošto se primenjuju i u obrazovanju uz rad).

Neki drugi pristupi, naročito razvijeni u SAD u radu sa decom iz kulturno i materijalno siromašnih sredina, gde drugi postupci nisu davali uspeha, naglašavaju „učenje radnjom, vidom i dodirom“, dakle primenu neverbalnog postupka učenja. Ali ta orijentacija nije nova:

za senzorni, neverbalni i neknjiški način percepcije u učenju, zalagao se već J. Komenski u *Velikoj didaktici*. Međutim, kao i kod autoritarizma, ni tu nije, iz dubljih društvenih uzroka, mnogo učinjeno.

Dakle, zaključujući razmatranje o tehnološkim inovacijama u obrazovanju (koje nije potpuno: sasvim smo npr. zanemarili mogućnosti genetičke manipulacije, posebno hemijsko-terapeutskih intervencija u cilju sticanja znanja), možemo reći:

(1) Izgleda da postoji još mnogo lutanja u vezi s novim tehnološkim pomagalicama i postupcima i njihovom primenom, što se može pripisati (a) često preuranjenoj primeni (pre nego što se u potpunosti saznaju svojstva tih tehnika), te se i rezultati uzimaju kao definitivni, a ne kao eksperimentalni, dakle proističu i razočaranja, (b) nenalaženju odgovarajućeg polja toj primeni, usled nesaznatosti unutrašnje logike sredstva, i (c) nedovoljnoj povezanosti i usklađenosti primene tih sredstava sa zakonitostima procesa učenja, koje ni same nisu dovoljno saznate.

(2) Ipak, u perspektivi, ta tehnološka sredstva i postupci predstavljaju snažnu osnovu za razvoj obrazovanja. Sva pitanja koja se odnose na institucionalno ustrojstvo obrazovanja, na pedagoške metode i njihovu primenu u praksi obrazovanja, a posebno pitanja koja se odnose na veze i uslovljenosti između obrazovanja i globalnog društva, pojavljuju se sa novim mogućnostima u pogledu nastojanja za ostvarenjem punijeg ljudskog razvoja, čoveka kao svestrano obrazovane ličnosti, mogli bismo reći stvaranjem čoveka kao životinje koja se obrazuje, *homo educans-a* (čime se želi istaći da obrazovanje postaje dominantno svojstvo čoveka kao vrste i sve značajniji sadržaj u životu svakog pojedinca). Jedno nedovoljno zasnovano, strano gledište izneo je M. McLuhan, koji ističe da će u društvu budućnosti gde će čovek biti istisnut iz procesa materijalne proizvodnje, jedina profesija biti obrazovanje. Mada to stanovište predviđa i to da se struktura rada neće u potpunosti kretati smerom istiskivanja čoveka i mada predviđa da se proces obrazovanja neće odvijati samo kroz odnos subjekt — objekt, kao što predviđa i rastuću ulogu nauke, — ono pravilno uočava rast uloge obrazovanja kao društvene delatnosti i kao profesije.

Dalje, nove mogućnosti javljaju se na polju ostvarenja pravednijeg društva, zajednice ljudi koji su ravnopravniji u pogledu mogućnosti razvoja svojih sposobnosti, tu, međutim, postoje i opasnosti.

Dok se može pretpostaviti da bi televizija kao opštesvetsko obrazovno pomagalo stvaralo perspektivu većoj jednakosti ljudi u obrazovanju i putem obrazovanja u društvu (pored toga što bi moćno doprinosilo stvaranju svetskog društva), dotle se socijalno-egalizatorski potencijal još dugo neće nalaziti u primeni elektronskih računara u obrazovanju, jer se danas i u SAD veruje da će njihova cena biti prohibitivno visoka u pogledu mogućnosti opšte upotrebe. Otud nastaje opasnost od novih, potencijalno još većih društvenih nejednakosti u obrazovanju — između socijalnih kategorija i geografskih predela.

Potpomaganjem razvoja svestrano razvijenih i visokoobrazovanih ličnosti stvaraju se i pretpostavke za funkcionisanje, ostvarenje participacione demokratije, samoupravljanja. Tako razvijenim ličnostima je teže — ili uopšte nije moguće manipulirati, upravljati kao sredstvima, objektima. Kod njih se razvijaju aktivne dispozicije za učešće u upravljanju. Ali, ta tehnološka osnova obrazovanja otvara i jedan drugi niz mogućnosti. To je korišćenje tih sredstava za drugačije usmeravanje potencijala koji su svojstveni ovim pomagalicama i tehnikama, radi produženja i održanja postojećih socijalnih struktura vladavine i eksploatacije. Mogućnosti za takvo korišćenje nisu suprotne unutrašnjoj prirodi te tehnike, tih pomagala i postupaka.

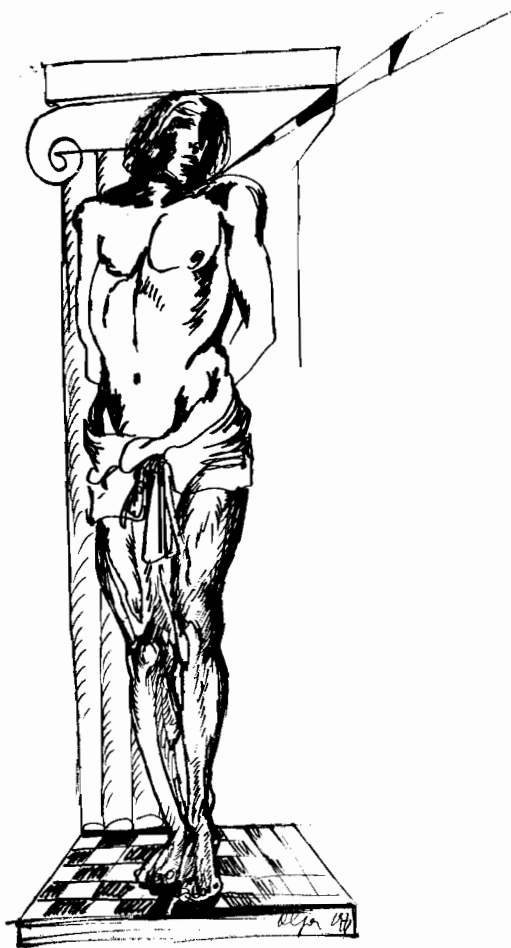
Taj drugi niz mogućnosti, dakle, znači korišćenje nove obrazovne tehnike za: (a) selekcionisanje omladine, koje će se bez sumnje vršiti na socijalno pristrasan način, tj. za reprodukciju postojećih klasnih i drugih društvenih nejednakosti, i (b) za tako socijalno diferencirano raspodeljen način razvoja sposobnosti, koji će značiti omogućavanje nekima da razviju svoje potencijalne sposobnosti, dok će druge obrazovati na način koji je nalik na „treniranje pasa”, — te dovoditi do zakržljavanja njihovih sposobnosti, osposobljavajući prve za raznorodne upravljačke dužnosti, a socijalizujući i, posebno, obrazujući druge okljaštreno za objekte i rada i politike.

Ostvarenje takvih mogućnosti ili njihovo neostvarenje je u bliskoj vezi sa strukturom rada: ono što je u pogledu njenog razvoja izvesno, jeste da će ona zahtevati promenljive tipove radnih uokvirenja, umeća i znanja. Hoće li to značiti izbacivanje mnogih, još relativno mladih i radno sposobnih sa posla, i njihovo društveno-ekonomsko odbacivanje i marginalizaciju — to je društveno pitanje, koje će dobrim delom biti rešeno tipom i sistemom obrazovanja.

Time se vraćamo na pitanje značaja obrazovanja za društveni sistem i za sudbinu čoveka u

društvu. Mislimo da napred navedene činjenice o razvoju materijalne osnove obrazovanja, govore u prilog zaključku da će obrazovanje bivati sve značajnije mesto ispoljavanja i razrešavanja društvenih sukoba grupa i protivrečnosti i neusklađenosti društvenog sistema, da će od prilagođenosti obrazovanja potrebama razvoja društva (i posebno privrede) zavisiti ukupan razvoj — ali da se ti problemi neće rešiti unutar obrazovanja, niti da će unutarobrazovni subjekti biti najznačajniji činioci u tome, a još manje u društvu (kao što neki zamišljaju da dolazi epoha vladavine „edukatora“). Time nećemo da poreknemo rastući značaj ljudi koji rade u obrazovanju, njihov ulazak u vladajuće društvene grupe (tačnije ulazak dela njih), ali u vladajućim grupama oni zauzimaju i zauzimaće manje značajan, potčinjen položaj.

II DEO

ISTRAŽIVANJA

LJUBICA ŠKARA

NEPISMENOST

DUG PRATILAC DRUŠTVENO EKONOMSKOG RAZVOJA SR SRBIJE

Poznato je da snaga, intenzitet uticaja čoveka na društveni razvoj sredine u kojoj živi, na rezultate rada koje ostvaruje u raznim oblastima života, zavisi u prvom redu od njegove obrazovanosti, njegove osposobljenosti za život i rad i njegove kulture. Stoga se opravdano kaže, da je za efekat tzv. „ljudskog faktora“ u svim domenima čovekovog delovanja od izuzetnog značaja — da li je obrazovan i pripremljen za funkciju koju obavlja, da li ta priprema odgovara njegovim mogućnostima i stvarnim potrebama njegove sredine, kao i kojim se i kakvim se sve sredstvima, mehanizmima i instrumentima koristio za svoje osposobljavanje.

U ovim ovde, ovako sumarno i uopšteno postavljenim pitanjima sadržan je, u stvari, jedan proces formiranja ličnosti: građanina, roditelja, proizvođača, stručnjaka, samoupravljača, potrošača i sl., i razvijanja njegovih sposobnosti, interesa, stavova, kriterijuma i ponašanja, koje praktično nazivamo — obrazovanje.

Otuda se u savremenim uslovima razvoja svakog društva obrazovanje javlja kao bitan uslov i bazični faktor čije delovanje ima veoma značajne i dalekosežne posledice kako na sam razvoj ukupnih intelektualnih i fizičkih sposobnosti pojedinca, tako i na razvoj privrede i društva u celini. To je upravo i razlog što se veza između društva i privrede, s jedne, i obrazovanja, a pogotovu njegovog produkta — školovanih članova društva, s druge strane, često potvrđuje u brojnim primerima korelacije kao udruživanja između dohotka i obrazovne strukture stanovništva, između obrazovanosti zaposlenih i razvoja proizvodnje, između obrazovanja i stepena radnog učinka, ekonomičnosti rada, strukture privrede i mnogih drugih i društvenih i privrednih

kategorija kojima se gotovo uvek dokazuje da je ta veza najsvestranija, čvrsta i da vremenom stalno jača.

Zaključku, da je obrazovanje bitna i nerazdvojna odlika čoveka kao realizatora društvenog i privrednog procesa, teško da bi se, sa bilo koje tačke gledišta, moglo što zameriti. Međutim, opravdano je ovde primetiti da se u ovakvom tretmanu odnosa uzajamnosti ovih kategorija, „obrazovanje” najčešće shvata u svom najdirektnijem, užem smislu, kao stepen obrazovanja, bolje reći kao vrsta i broj godina školovanja, što je, razume se, samo jedan od elemenata obrazovanja. Sa takvim tretmanom obrazovanja, čini nam se, gubi se iz vida da je obrazovanje produkt jednog daleko šireg društvenog miljea, a ne samo školovanja, a što je još značajnije, zapostavlja se jedno posebno značajno obrazovno svojstvo svakog čoveka, bez kojeg nije moguće nikakvo obrazovanje ni školovanje, a to je
— pismenost

Za ovakav odnos prema ovom početnom obliku svakog obrazovanja ima više objašnjenja. U jednom slučaju, izostavljanje ove obrazovne karakteristike je propust, nedostatak; u drugom, opet, nije. U zemljama sa visokim stepenom prosvetljenosti stanovništva, u kojima je pismenost izgubila značenje samostalnog obrazovnog obeležja, pošto su svi, za pismenost dorasli stanovnici i pismeni školovanost, stepen i vrsta školske sprema su stvarni indikatori posvećenosti i obrazovnog nivoa stanovništva tih zemalja. U zemljama u kojima se još uvek javlja velik broj nepismenih, obeležje pismenosti je i te kako značajan obrazovni kvalitet, ali se on nerado registruje, a još ređe istražuje i analizira, jer u neku ruku otkriva obrazovnu zaostalost, koju je zaista teško priznati.

Iz tih razloga, uglavnom, pismenost, iako svojevrstan simptom prosvetljenosti i obrazovanosti stanovništva jedne zemlje ili jednog njenog regiona, nije obrađena i analizirana onako kao što zaslužuje — i to po više veoma značajnih osnova.

Pre svega, svaki čovek, svako dete, danas ima pravo na pismenost. Uprkos tome, danas ipak u svetu živi i radi više od 700 miliona lica starijih od 15 godina koji ne znaju ni da čitaju ni da pišu, što predstavlja više od 44% stanovništva zemljine kugle. Ono što u ovoj pojavi posebno zabrinjava jeste to da se broj nepismenih u svetu ne smanjuje tokom vremena, već da se godišnje povećava za oko 20 miliona, prosečno.¹⁾

¹⁾ UNESCO — L'analfabetisme dans le monde au milieu du XXe siècle, Paris, 1957. Données statistiques sur l'analfabetisme, Minedlit, Paris, 1965. Demographic Yearbook 1970 — United Nations, 1971, str. 583.

Pismenost je osnov, početni oblik sticanja daljeg obrazovanja i školovanosti pojedinca i podizanja prosvetnog i kulturnog nivoa i pojedinca i društva. Ona je preduslov kulturnog razvoja, koji ima kapitalno značenje za danas toliko potrebno komuniciranje i razumevanje među ljudima i narodima. Pismenost je uvek bila i biće nezamenljiv uslov za korišćenje knjige, pisane reči, za koju je realno da se pretpostavi da će uvek stići pre i lakše nego, recimo, učitelj, lekar, inženjer i na taj način obaviti onu dragocenu misiju prosvetavanja.

I pismenost, baš kao i obrazovanje u smislu školovanosti pojedinca ili stanovništva jedne zemlje, stoji u veoma tesnom odnosu prema društvenoekonomskom, socijalnom i zdravstvenom standardu i pojedinca i društva, koji se ostvaruje u raznim oblicima i smerovima. Visok stepen korelacije između pismenosti stanovništva, načina njegovog života, racionalizacije prirodnih tokova u njemu, zdravstvenog stanja stanovništva, razuđenosti njegovih privrednih struktura, načina privređivanja, efekata u privređivanju, nivoa kulture, shvatanja života i mnogih drugih životnih i radnih manifestacija i populacije i područja, davno je već utvrđen i izmeren i sa njim se računa u mnogim društvenim i privrednim planovima i programima.

I najranija istraživanja odnosa pismenosti stanovništva jedne zemlje sa drugim karakteristikama i stanovništva i područja koje ono nastanjuje, ukazivala su na veliki značaj fenomena pismenosti kao cinioca u modernizaciji demografskih odnosa koji doprinose postizanju visokog stepena efektivnosti i racionalizaciji reprodukcije stanovništva, što se pokazalo skoro sudbinski vezano za povoljan razvoj i stanovništva i privrede zemlje koja je taj razvoj ostvarila.

Doprinos pismenosti kao izraza obrazovnog i kulturnog nivoa stanovništva ne svodi se samo na njegove prirodne tokove i njihovo uspešno realizovanje.

Veliki broj istraživanja odnosa između pismenosti zaposlenih i produktivnosti rada potvrdila su vidan uticaj pismenosti zaposlenih na radne efekte, na bitne pozitivne efekte u proizvodnji, u organizaciji rada, u efektivima radne snage i drugim ekonomskim kategorijama i procesima. Veza između pismenosti zaposlenog osoblja i pomenuatih ekonomskih pojava, u najvećem broju slučajeva s pravom se poistovećuje s organskom povezanošću između pismenosti radnika i rezultata proizvodnje, a postignuti trendovi proizvodne aktivnosti kao rezultati kvaliteta i kvantiteta pismenosti učesnika u njoj. Na ovu temu

je sovjetski naučnik S. G. Strumilin, još pre prvog petogodišnjeg plana razvoja sovjetske privrede pisao: „da samo pismenost koju radnik stiče posle jedne godine svog osnovnog školovanja doprinosi da se produktivnost rada u proseku poveća za 30%, dok godine radnog staža nepismenog radnika povećavaju kvalifikaciju i učinak za 12 do 16%.”²⁾

Uporedo sa nabranjanjem ovih, uglavnom pozitivnih efekata pismenosti, valjalo bi podsetiti i na one brojne negativne efekte koje izaziva nepismenost.

Dobro je poznato da nepismenost, a to istovremeno znači neobrazovanost i nizak stepen zadovoljavanja kulturnih potreba, predstavlja izuzetno plodno tle za održavanje i reprodukciju društveno-najamnih odnosa. Poznato je takođe i to da nepismenost krije u sebi ogromne rezerve intelektualne radne snage koja se ne može koristiti, a s druge strane, i da nepismenost neizostavno prate: siromaštvo, nezaposlenost, kriminal i drugi društveni poroci. Više puta je već rečeno da je nepismen čovek loš građanin, loš proizvođač i loš potrošač, da on ne može da bude svestan činilac progresivnih promena u društvu, već naprotiv, kočnica u uvođenju savremenog oblika organizovanja i uzrok mnogih negativnih pojava.

Znajući sve ovo, nije teško razumeti zašto mnogi revolucionarni pokreti u svetu proklamuju borbu protiv nepismenosti i vode je vrlo energično i brojnim sredstvima. Poznato je da je uoči Oktobarske revolucije Lenjin izdao dekret za opismenjavanje svih stanovnika od 15 do 50 godina. Osnivač Demokratske Vijetnamske Republike Ho Šin Min pozvao je narod da vodi borbu protiv tri osnovna neprijatelja: gladi, kolonijalizma i nepismenosti. Likvidacija i suzbijanje nepismenosti su zahtevi koji stoje u osnovama svih dokumenata kulturne izgradnje naroda i narodnosti Jugoslavije. Još Prvi petogodišnji plan razvoja privrede naše zemlje, kao jedan od svojih najznačajnijih zadataka postavio je likvidaciju nepismenosti do kraja 1951. godine. Slično postupaju i druge zemlje i drugi narodi i za sve njih je zajedničko da u tim zahtevima i težnjama podvuku izraziti značaj pismenosti za postizanje, a naročito za održavanje jednog višeg nivoa društvenog, kulturnog, vitalnog, zdravstvenog i privrednog života svojih građana i zemlje.

Upravo u tako shvaćenom značaju pismenosti, a posebno u našem uverenju da nema veće socijalne i političke nepravde za članove jednog

²⁾ I. I. Kaplan — The Influence of Education on Labour Output, — The Economics of Education in the USSR, London, 1969, str. 101.

društva nego što je biti i ostati nepismen. naši smo pravi povod da za Srbiju, čije se društvo i privreda danas razvijaju sve brže i time postavljaju sve veće i složenije zahteve pred učesnike tog razvoja, prezentiramo jednu objektivnu sliku situacije pismenosti njenog stanovništva i ukažemo na neke njene bitnije osobnosti, kao i uzroke usled kojih ona još uvek nije na potrebnjoj i zadovoljavajućoj visini.

Na izdvajanje Srbije i njenog stanovništva iz opšteg stanja pismenosti u nas bili smo podstaknuti sledećim činjenicama:

— da područje Srbije, ne samo u administrativno-teritorijalnom i političkom pogledu, već u daleko većoj meri, u društveno-ekonomskom, demografskom i sociološkom, predstavlja takav segment jugoslovenskog društva i privrede čije se kvantitativne i kvalitativne karakteristike i relacije moraju dobro poznavati, precizno sagledati i oceniti.

— da je pismenost jedna od istorijskih kategorija koja se razvijala uporedo s društvenom i privrednom izgradnjom Srbije;

— da današnja situacija u pogledu pismenosti stanovništva ovog područja nije u saglasnosti s načelnim opredeljenjem društva, a to nikoga ne može, niti sme ostaviti ravnodušnim;

— da je učešće nepismenih u stanovništvu savremene Srbije, negde na nivou učešća nepismenih koje je francusko stanovništvo imalo na početku ovog veka;

— da se pitanje pismenosti i obrazovanosti stanovništva i radne snage ovog područja mora postaviti s obzirom na zahteve i potrebe već sutra dinamičnijeg i modernijeg društva i privrede u njemu;

— da je zadatak pred kojim se danas nalazi obrazovna politika Srbije: gotovo istovremeno rad na postavljanju planova i programa za modernizovanje i produbljivanje školskih sistema, na stvaranju mogućnosti za trajno obnavljanje i umnožavanje znanja i sposobnosti već školovanog stanovništva i na suzbijanju i iskorenjivanju nepismenosti, — veoma težak, posebno odgovoran zadatak, koji traži hitno rešavanje;

— da brojna, a nedovoljno obrazovana radna snaga ovog područja ne može da transformiše Srbiju iz pretežno agrarnog u moderno industrijsko područje, što je jedan od bitnih ciljeva njene ekonomske politike, kao i da kapitalna

ulaganja, ma koliko bila visoka, usled nedostataka dovoljno obrazovanih radnika. neće moći da dá željene efekte; i najzad,

— da je Srbija preuzela na sebe obavezu „da gradi svoju perspektivu na organizovanju sopstvenih ekonomskih i kulturnih ukupnih ljudskih snaga na koje ona gleda kao na najznačajnije nosioce i subjekte i društvenog i privrednog razvoja”, čime je, u stvari, podvučena težnja da se kroz školovanje pojedinca ostvari novi obrazovni kvalitet ljudi — onaj koji treba da poseduju samoupravljači.

DOKLE ĆE „PISMENOST” FIGURIRATI U POPISIMA STANOVNIŠTVA SRBIJE?

Već i sama činjenica da se u zvaničnoj statističkoj dokumentaciji o stanovništvu Srbije nailazi na podatak o pismenosti, više nego ubedljivo govori da velika pismenost nije neka posebna odlika njenog stanovništva.

Iz istorije demografskih popisa Srbije saznajemo da od 1866. godine pa sve do najnovijeg popisa stanovništva ovog područja izvedenog u proleće 1971. godine, dakle u vremenu dužem od jednog stoleća, svi popisi stanovništva registruju obeležje „pismenost”.

Nasuprot ovoj praksi u nas, u većem broju zemalja sveta u kojima je nepismenost nestala ili je svedena na sasvim retku pojavu, sa registrovanjem ove pojave prestalo se prilično davno. Tako je u hronologiji demografskih bilansa pojedinih zemalja ostalo zabeleženo da je Austrija još 1934. godine prestala s praksom da u popisima stanovništva postavlja pitanje o pismenosti. Sjedinjene Američke Države su to isto učinile pre više od trideset godina. Četrdesetih godina ovog veka prestaje praksa evidentiranja i iskazivanja podataka o pismenosti stanovništva Japana, Danske, Švedske, Finske, Švajcarske, Kanade. Holandija je neposredno po završetku drugog svetskog rata izostavila iz popisnice za stanovnike pitanje o pismenosti. Nekako u isto vreme, obeležje pismenosti izgubilo je svaku važnost i u Čehoslovačkoj, Velikoj Britaniji, Norveškoj, Luksemburgu, Novom Zelandu, Australiji i još nekim zemljama.³⁾

U Sovjetskom Savezu je nepismenost praktično iskorenjena još 1940. godine.⁴⁾ Naša zemlja, na žalost, ni sedamdesetih godina nije mogla da se liši informacija o tom najelementarnijem stepenu prosvetljenosti svog stanovništva.

³⁾ Metodi popisivanja stanovništva — Studija Organizacije Ujedinjenih nacija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1951.

⁴⁾ Педагогический словарь — Том I, Москва 1960.

Razlog za ovakvo naše ponašanje nije nepoznat. Veliki broj i visoko učešće nepismenih u stanovništvu pojedinih teritorijalnih jedinica Jugoslavije, među kojima Srbiji pripada istaknuto mesto, stavlja i Jugoslaviju i Srbiju daleko iza prosvetno i kulturno naprednijih evropskih i vanevropskih zemalja, a ispred samo nekolicine uistinu najzaostalijih. O ovome veoma dobro govore i podaci najnovijeg Demografskog godišnjaka Ujedinjenih nacija koji Jugoslaviju prikazuju u skupu samo još preostalih deset zemalja Evrope koje u popisima stanovništva beleže pismenost kao obrazovno obeležje svakog stanovnika. U redosledu ovih deset zemalja, sačinjenom prema stepenu zastupljenosti nepismenih u stanovništvu, Jugoslavija zauzima drugo mesto; ispred nje je samo Portugalija.⁵⁾

U takvoj obrazovnoj situaciji, nasuprot činjenici da je stanovništvo naše zemlje u celini, kao i stanovništvo Srbije tokom svog razvoja u velikoj meri izgubilo mnoge karakteristike nerazvijene i zaostale populacije i privrede, kao i činjenici da se stanovništvo ovih područja danas javlja sa daleko obrazovanim i školovanim stanovništvom i pojedincima, — i samo postojanje pitanja o pismenosti i u najnovijem popisu stanovništva osporava pozitivnu ocenu obrazovnog nivoa stanovništva Jugoslavije, pa, razume se, i Srbije kao njenog regiona.

Ovakva kvalifikacija prisustva i samog pitanja o pismenosti u popisima stanovništva nalaže nam da se, pre nego što bismo ukazali na kvantitativnu i kvalitativnu stranu problema pismenosti u Srbiji, zadržimo na nekoliko osnovnih metodološko-suštinskih postavki koje su služile kao kriterijumi za tumačenje pitanja o pismenosti.

Kao i u većini ranijih popisa, i u poslednjem, prošlogodišnjem popisu stanovništva Srbije, pitanje o pismenosti bilo je postavljeno saobrazno preporukama Komisije za stanovništvo Ujedinjenih nacija,⁶⁾ a u okviru tri modaliteta: „čita i piše“, „samo čita“ i „nepismen“. U uputstvima popisa koja su se odnosila na ovo pitanje stajala su detaljnija objašnjenja, naime: „da se smatra da zna da čita i piše ono lice koje može da pročita i napiše tekst na bilo kojem jeziku u vezi sa svakidašnjim životom“. Odgovor „samo čita“ beležila su lica koja su sposobna da sa razumevanjem pročitaju običan tekst, ali nisu u stanju i da ga napišu. Za lica koja znaju da se

⁵⁾ Za Albaniju, koja ima visoku stopu nepismenosti, pomenuti Godišnjak ne daje podatke.

⁶⁾ Izveštaj Komisije za stanovništvo, Treće zasedanje, Dokument Ujedinjenih nacija E. 805, maj 1948.

potpišu, ali ne znaju ni da čitaju ni da pišu, dolazio je u obzir odgovor — „nepismen”.

Iz Uputstva popisa, a i iz iskustava u vezi sa sprovođenjem popisa stanovništva 1971. godine, popisivač nije bio dužan da proverava izjave ispitanika, pošto se smatralo da će sama činjenica navođenja definicije pismenosti delovati u pravcu što preciznijeg i rigoroznijeg opredeljivanja popisivanih lica. Da li se ova pretpostavka i potvrdila pokazaće konačni rezultati popisa stanovništva, kao i ispitivanje kvaliteta podataka o pismenosti, koje će, nadamo se, izvesti statističke ustanove, slično proveri rezultata popisa stanovništva 1961. godine.

U obradi statističkog materijala i iskazivanju rezultata popisa sve individualne izjave o pismenosti sredene su u dve kategorije: pismene, koje predstavljaju lica koja znaju i da čitaju i da pišu, i nepismene, u koje spadaju polupismena i nepismena lica.

Posebnu okolnost u tretmanu karakteristike pismenosti i njenoj analizi čini i to što se zasad još ne raspolaze konačnim rezultatima popisa, već se o popisnoj građi obaveštavamo na osnovu prethodnih rezultata, upavo, ocene na osnovu uzorka koju je Savezni zavod za statistiku publikovao pre nekoliko meseci u jednom posebnom dokumentu.⁷⁾

Podaci o pismenosti stanovništva Srbije koje daje ova publikacija prikazuju ocene dobijene iz dvoetaпноg statifikovanog uzorka koji sadrži 13% popisnih krugova u osnovnom skupu i 3,01% ukupnog stalnog stanovništva Srbije. Ovako dobijeni rezultati popisa imaju dve karakteristike: prvu, da rezultati predstavljaju ocene na osnovu kojih se po pravilu izvodi sud o situaciji i ponašanju pismenosti stanovništva na ovom području, a ne i „pravu vrednost” njenog obima i sadržaja, i drugu, da se podaci iz uzorka mogu da razlikuju od konačnih koje će kasnije dati naknadna obrada i kontrola celokupne popisne građe.

Svesni ovih „nedostataka” smatramo ipak da ovako objavljena dokumentacija o pismenosti stanovništva Srbije zaslužuje da bude detaljno razmatrana i analizirana, i to uglavnom iz sledećih razloga:

— što će se na konačne rezultate o pismenosti čekati duže vreme. Iskustvo popisa stanovništva 1961. godine pokazuje da su konačni rezultati o

⁷⁾ Prethodni rezultati popisa stanovništva i stavova od 31. marta 1971. — Ocene na osnovu uzorka — „Statistički bilten”, br. 700, Beograd, novembar 1971.

pismenosti stanovništva Srbije objavljeni tek 1971. godine, dakle čitavih deset godina posle obavljenog popisa;⁸⁾

— što su postupkom uzorka kao reprezentativnog metoda opservacije umanjene greške pristupnosti u odgovorima na pitanje o pismenosti, kojima inače pripada značajniji udeo;

— što su saopštene ocene na osnovu uzorka propraćene podatkom o veličini greške ocene, što omogućuje merenje pouzdanosti ocenjenog rezultata i određivanje eventualne „prave vrednosti” podatka o pismenosti;

— što iskustva ranijih popisa stanovništva pokazuju da se ovako obrađeni podaci nisu bitnije razlikovali od konačnih, a eventualna mala odstupanja nisu nikad bila od uticaja da ocene ne ispune svoj cilj. Ono što je za ova izlaganja još značajnije, jeste da se već objavljene strukture stanovništva — učešće ženskog stanovništva, aktivnog stanovništva, poljoprivrednog stanovništva — predstavljene u konačnim rezultatima, veoma malo razlikuju od onih koje daje ocena na osnovu uzorka;⁹⁾

— što podaci koje daje ocena iz uzorka saopštavaju jednu ispravku ranije zvanično objavljenih konačnih podataka o pismenosti iz popisa stanovništva 1961. godine, koji su sadržavali grešku obrade podataka usled koje je broj nepismenih stanovnika užeg područja Srbije bio umanjnjen za 1,4%, sa teritorije Vojvodine za 0,7%, a sa Kosova za 2,8%, što široj javnosti još nije poznato;¹⁰⁾ i najzad,

— što se u ovom času, kada je obrazovanje stanovništva kao specifična sfera društvenog rada postalo izuzetno naglašena potreba razvoja Srbije i jedna od aktivnosti za koju zajednica ovog područja pokazuje neposredan interes, moramo upoznati sa sadašnjim stanjem pismenosti stanovništva u Srbiji bar kao početnog oblika svakog obrazovanja i preduslova za podizanje njegove opšte kulture.

Iako o dosad objavljenoj statističkoj građi o pismenosti stanovništva Srbije prema podacima koje je dao popis 1971. godine, nije ni rečeno,

⁸⁾ Pismenost i školovanost, Knjiga II — Popis stanovništva 1961. Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971.

⁹⁾ Osnovne strukture stanovništva i domaćinstava — „Statistički bilten”, SZZS, br. 738, jul 1972.

¹⁰⁾ Greška se odnosi na podatke objavljene u knjigama rezultata popisa stanovništva 1961, II, VII i XIII i ostalim publikacijama u kojima su objavljeni podaci o pismenosti.

ni pisano mnogo, neka, bar bitnija svojstva ove obrazovne kategorije stanovništva nisu nepoznata. Do najšire javnosti, najčešće, posredstvom novinskih izveštaja dolazio je po koji podatak, istina onaj senzacionalnije prirode, s namerom da kod čitaoca izazove ili osećaj nekog samozadovoljstva za postignutim, ili osećaj zabrinutosti. U najvećem broju ovakvih izveštaja obično je izostajao ili je sasvim slabo dolazio do izražaja naučnoistraživački rad, što je imalo za posledicu da dragoceni rezultati popisa stanovništva nisu bili analizirani ni u okviru onih najminimalnijih mogućnosti.

Imajući u vidu ovu slabost informacija o pismenosti u stanovništvu uopšte, a posebno o pismenosti stanovništva SR Srbije, stavili smo sebi u zadatak da u nekoliko narednih stranica analiziramo današnju situaciju pismenosti stanovništva ovog područja, i to preko njene negativne komponente — nepismenosti, svesni da se u toj analizi izlažemo teškoćama koje nastaju usled složenosti same problematike, metodološko-analitičkih ograničenja primenjenog metoda posmatranja ove obrazovne karakteristike, problema poređenja podataka u vremenu, kao i korišćenja prethodnih rezultata poslednjeg demografskog bilansa Srbije.

NIVO I KARTA NEPISMENOSTI STANOVNIŠTVA SRBIJE

U cilju sticanja prve, najuopštenije predstave o nivou, dimenzijama i rasprostranjenosti nepismenosti u stanovništvu Srbije, navodimo nekoliko najmarkantnijih indikatora ovih aspekata njenog ponašanja i ističemo neke momente koji proizlaze iz analize današnjeg stanja nepismenosti na tom području.

TABELA I

Obim i struktura (u %) pismenog i nepismenog stanovništva Srbije

	Ukupno		Pismeno		Nepismeno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Srbija	7.044.591	100,0	5.812.625	82,5	1.231.966	17,5
Uže područje	4.515.465	100,0	3.716.983	82,3	798.482	17,7
Vojvodina	1.667.337	100,0	1.511.037	90,6	156.300	9,4
Kosovo	861.789	100,0	584.605	67,8	277.184	32,2

Popisom stanovništva od 31. marta 1971. godine ustanovljeno je da je od 7.044.591 stanovnika starijeg od 10 godina, 5.812.625 bilo pismeno, a 1.231.966 nepismeno.

U objektivnoj oceni ovog obima nepismenih u stanovništvu Srbije istakli bismo nekoliko momenata:

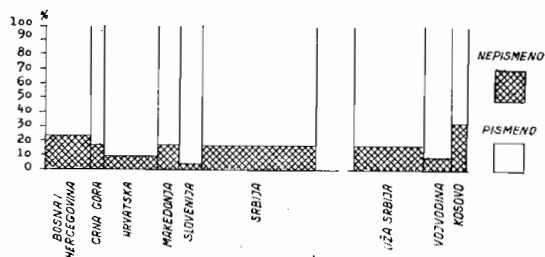
— broj nepismenih u Srbiji približno je jednak broju stanovnika ovog područja koji se u školskoj 1971/1972. godini redovno školovao u osnovnim, srednjim, višim i visokim školama SR Srbije;

— u Srbiji danas živi i radi 48,3% svih nepismenih Jugoslovena;

— upoređujući ovaj obim nepismenih sa ukupnim brojem stanovnika Srbije starijih od 10 godina, dobija se stopa nepismenosti od 17,5%, što znači da je svaki šesti, za pismenost dorašli stanovnik Srbije, nepismen. Po visini ove stope Srbija je treća; ispred nje su samo Bosna i Hercegovina sa stopom od 22,7% i Makedonija sa stopom od 18,0%;

— struktura stanovništva Srbije prema pismenosti, pokazuje značajnu regionalnu diferencijaciju: najveći broj nepismenih ima Uže područje — 798.482 lica, što predstavlja dve trećine od ukupnog broja nepismenih u Srbiji.

Struktura (u %) stanovništva starog 10 i više godina, prema pismenosti

Grafikon 1

— U Vojvodini je registrovano 156.300, a na Kosovu 277.184 nepismenih stanovnika. Prema pregledu stopa nepismenosti, maksimum ove stope pripada pokrajini Kosovo sa svakim trećim za pismenost dorašlim stanovnikom, a minimum Vojvodini na čijoj je teritoriji nepismen svaki deseti stanovnik.

Iako bi zbog ovakve neravnomernosti u stanju pismenosti stanovništva ovog prostorno malog područja i za cilj našeg izlaganja bilo od velikog značaja da se ukaže i na detaljniju redistribuciju nepismenosti po manjim teritorijalnim pod-

LJUBICA ŠKARA

ručjima nego što su pokrajine — po opštinama, gradovima, demografskim rejonima i naseljima, na primer — nismo u mogućnosti da prezentiramo i ovakvu kartu nepismenosti iz razloga što rezultati takvog prostornog sređivanja popisnog materijala još nisu objavljeni.

Međutim, zahvaljujući Zavodu za statistiku grada Beograda, koji nam je omogućio uvid u radne tabele konačnih rezultata popisa stanovništva 1971. godine, izložićemo neke podatke o nepismenosti stanovnika glavnog grada.

TABELA II

Stope i broj nepismenog stanovništva Beograda

Opštine	Područje grada		Gradske opštine bez sela Broj nepismenih
	Učešće nepismenih u stanovništvu (%)	Broj nepismenih	
Barajevo	22,9	3.367	
Voždovac	6,3	7.270	3.645
Vračar	2,6	2.042	2.042
Grocka	22,0	6.780	
Zvezdara	5,8	5.732	3.343
Zemun	6,7	7.941	4.368
Lazarevac	18,8	7.362	
Mladenovac	15,4	6.348	
Novi Beograd	2,6	2.105	1.374
Obrenovac	19,1	8.771	
Pašulula	5,3	5.779	2.357
Savski venac	2,3	1.679	1.679
Sopot	19,4	3.627	
Stari grad	2,8	2.134	2.134
Čukarica	6,7	8.512	2.253
		79.449	23.195

Već i ovih nekoliko, rekli bismo najopštijih obeležja dimenzija i karte nepismenosti stanovništva Srbije izvedenih iz objektivne statističke analize i njihovog poređenja sa stanjem nepismenosti u drugim republikama, i sa zemljama u kojima je nepismenost svedena na beznačajnu meru ili je sasvim iskorenjena, izgleda nam dovoljno da se otvoreno govori o prosvetnoj i kulturnoj zaoštalošći stanovništva Srbije.

Da se ovakav sud, ipak, ne bi zasnivao na analizi indikatora koji još uvek ne daju dovoljno elemenata za njegovu verifikaciju, a u cilju da se pruži što realnija i što adekvatnija slika današnjeg nivoa nepismenosti stanovništva Srbije, izložićemo još neke karakteristike nepismenosti stanovništva Srbije i analizirati ih.

Najpre, reč-dve o razvojnoj tendenciji nepismenosti stanovništva sa područja Srbije.

RAZVOJ NEPISMENOSTI U SRBIJI

Pregled hronološki sređenih podataka o učešću nepismenih iz Srbije u ukupnom broju njenog stanovništva koje daju pojedini popisi stanovništva obavljani u prošlosti, omogućuje više zaključaka:

— prvo, da je današnja situacija u pogledu nepismenosti stanovništva ovog područja daleko povoljnija od one koju je stanovništvo Srbije imalo u prošlosti;

— drugo, da je za više od pola stoleća demografskog i obrazovnog razvoja Srbije postignut napredak u slabljenju učešća nepismenosti, što se potvrđuje opštom tendencijom pada stope nepismenosti tokom vremena i današnjom stopom koja predstavlja trećinu stope od pre pedeset godina;

— treće, da je i pored konstatovanog napretka u suzbijanju nepismenosti, evidentno da je proces otklanjanja nepismenosti trajao isuviše dugo. Duže vremensko trajanje ovog procesa bilo je uslovljeno veoma sporim tempom širenja pismenosti. Za potvrdu ove konstatacije neka posluže prosečne godišnje stope pada nepismenosti, koje pokazuju da se taj proces odvijao veoma usporeno, s različitim ritmom u pojedinim vremenskim periodima, znatno slabije u novijoj etapi razvoja nego u prošlosti. Tako, u periodu 1931—1948. godine, prosečni godišnji tempo pada stope nepismenosti bio je izražen sa 3,5%. U periodu 1953—1961. godine, pad stope nepismenosti bio je predstavljen sa 2,7%, a u poslednjem, desetogodišnjem periodu 1961—1971. godine stopa pada nepismenosti u stanovništvu Srbije iznosila je 3,2%. Što se tiče prvog posleratnog perioda 1948—1953. godine, u njemu dolazi do porasta stope nepismenosti za 1%;¹¹⁾

— četvrto, da je učešće nepismenih u ukupnom broju stanovnika starijih od 10 godina, u Srbiji uvek bilo jače od jugoslovenskog prosečnog nivoa; i

— peto, da u tempu širenja pismenosti na području Srbije postoje velike razlike između pojedinih pokrajina i regiona, pa, razume se, i pojedinih socijalnih i etničkih grupa njenog stanovništva.

U svrhu potvrđivanja ovih zaključaka navodimo nekoliko ilustracija:

¹¹⁾ U tumačenju ovog porasta stope nepismenosti valja imati u vidu da je on posledica metodoloških izmena u planu prikupljanja i obrade podataka o pismenosti stanovništva, a ne i stvarnog porasta obima nepismenosti stanovništva.

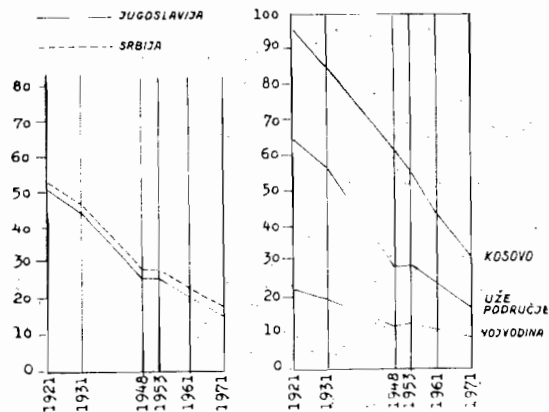
U Državopisu Srbije¹²⁾ stoji zabeleženo da je popisom stanovništva ovog područja 1866. godine konstatovano: „da na 1.000 duša samo 42 pisati umeđu“. U poređenju sa ovim stanjem nepismenosti stanovništva Srbije u dalekoj prošlosti, današnja situacija predstavlja ogroman napredak. U nemogućnosti, međutim, da ovaj podatak o nepismenosti uporedimo sa današnjim administrativno-teritorijalnim granicama i sa odgovarajućim starosnim kontingentom stanovništva, — posebno iz razloga što razvojnu tendenciju nepismenosti ne bi bilo umesno pratiti počev od prvih registrovanja pismenosti obavljenih u vremenu u kojem je pismenost u Srbiji tek počela da hvata korena, — ovaj izvor podataka neće nam služiti kao osnova za praćenje promena u njoj, već ćemo se u analizi razvoja nepismenosti u Srbiji pozvati na podatke od pre pola stoleća, koje prikazujemo u Tabelama III i IV i u grafičkoj ilustraciji 2.

TABELA III

Učešće (u %) nepismenih u stanovništvu Jugoslavije i Srbije u periodu 1921—1971.

Godina	Jugoslavija	Srbija	Indeksi	
			1921 = 100	Lančani
1921.	50,5	53,5	100,0	—
1931.	44,6	46,9	87,6	87,6
1948.	25,4	29,8	50,0	57,1
1953.	25,4	27,9	52,1	104,1
1961.	20,9	23,2	43,3	83,1
1971.	15,2	17,5	32,7	75,4

Razvoj stopa nepismenosti stanovništva Jugoslavije i Srbije u periodu 1921—1971.

Grafikon 2

¹²⁾ Sveska treća, Beograd, 1869. godine.

TABELA IV

Učešće (u %) nepismenih u stanovništvu pojedinih regiona Srbije u vremenu 1921—1971. godine

Godina	Srbija	Uže područje	Vojvodina	Kosovo
1921.	53,5	63,9	22,4	95,5
1931.	46,9	56,3	19,9	84,2
1948.	26,8	27,4	11,9	62,5
1953.	27,9	29,5	12,9	54,8
1961.	23,2	24,4	11,3	43,9
1971.	17,5	17,7	9,4	32,2

Pregled stopa nepismenosti stanovništva pojedinih područja Srbije u periodu 1921—1971. godine otkriva više zanimljivih ponašanja, naime

— da je vojvođansko stanovništvo po izrazu pismenosti daleko iznad stanovništva užeg područja Srbije i Kosova;

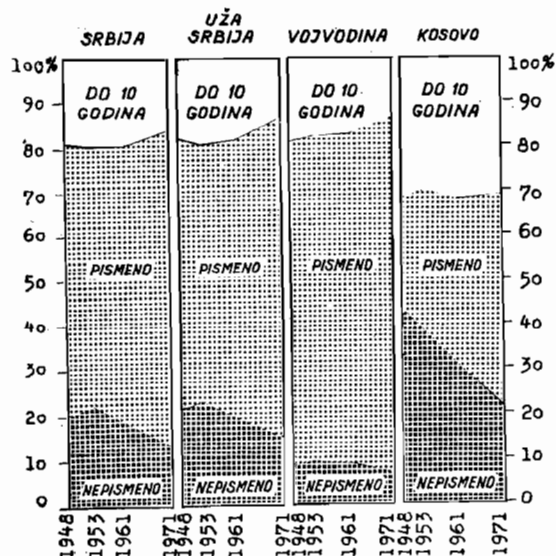
— da je Vojvodina u toku poslednjih pedeset godina imala najusporeniji tempo oslobađanja od nepismenosti,¹³ kao i

— da je najveći napredak u smanjivanju nepismenosti pokazalo stanovništvo užeg područja u kojem je analfabetizam opao za 72 indeksna poena, dok je kod vojvođanskog stanovništva ovaj pad označen sa 58 %, a kod stanovništva Kosova sa 66%.

Ako se, pak, posmatraju promene u strukturi pismenog i nepismenog stanovništva ovih područja za poslednje 23 godine (koje prikazuje grafikon 3) dobija se još potpunija informacija o tome kako se pismenost širila u svakoj regionalnoj jedinici SR Srbije, zahvaljujući, s jedne strane opismenjavanju nepismenih i s druge, povećanom učešću mladih školovanih generacija kao i o tome kako se masa nepismenih sporo i slabo smanjivala. Ovaj sporiji pad broja nepismenih stoji pod uticajem jednog posebnog fenomena koji se često ispoljavao u kompenziranju priliva broja nepismenih iz redova najmlađih i odliva nepismenih koji nestaju prirodnom selekcijom, tj. smrću.

Iako su ove konstatacije o razvoju nepismenosti u Srbiji učinjene pre ma kakvog zaključivanja u vezi s njima, a naročito pre utvrđivanja uzroka koji su doveli do ovakvog razvoja, neophodno je imati u vidu nekoliko značajnih napomena metodološke prirode, bez kojih ne bi bilo moguće korektno tumačiti prikazan razvoj. Evo, ukratko, ovih napomena.

¹³⁾ Ovo se objašnjava činjenicom da je procenat nepismenih u Vojvodini bio znatno bliži donjoj granici stope nepismenosti.

Grafikon 3

Stopa nepismenosti iz 1921. godine odnosi se na stanovništvo starije od 12 godina, a za 1931. godinu na stanovništvo staro 11 i više godina.¹⁴⁾ U popisu stanovništva 1948. godine tražene su izjave o pismenosti od svih lica starijih od 7 godina. Smatrajući ovu starosnu granicu prenikom, već pri prvoj obradi podataka ovog popisa utvrđena je nova granica od 10 i više godina starosti. Kao ni raniji popisi, ni popis stanovništva 1948. godine nije sadržavao kriterijum za opredjeljivanje o pismenosti, već je svakom pojedincu bilo prepušteno da sam, slobodno izjavi da li je pismen ili nije. Pojedinci koji su izjavili da znaju da čitaju, ali ne znaju da pišu, dosledno praksi popisa 1921. i 1931. godine uključeni su u rezultate popisa 1948. kao pismeni.¹⁵⁾ U narednom popisnom periodu 1953. godine, međutim, sva lica koja su se deklarirala kao polupismena svrstana su u nepismeno stanovništvo. Podaci popisa stanovništva 1953, 1961. i 1971. godine zasnivaju se na istim metodološkim zahtevima prikupljanja i obrade i međusobno su uporedivi.

¹⁴⁾ „Jugoslavija 1945—1964”, Statistički pregled, Savezni zavod za statistiku, Beograd, novembar 1965.

¹⁵⁾ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Knjiga V — „Stanovništvo po pismenosti”, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1955.

Iako je nesumnjivo da ovakve razlike u tretmanu pismenosti u pojedinim popisima — čine ozbiljnije smetnje i teškoće u analzi razvojne tendencije ove pojave, u ovom prikazu smo ipak insistirali na jedinstvenom vremenskom nizu podataka o stopama nepismenosti, stoga što mislimo da ove razlike nisu takve i tolike da bi onemogućile svaku uporedivost, kao i da se ove razlike mogu, bar približno oceniti i izmeriti.

Mada podaci prikazanog trenda razvoja nepismenosti stanovništva Srbije daju povoda za pozitivnu ocenu napora u savladivanju ove nemile pojave, moramo biti svesni toga da se taj povoljan utisak stiže jedino u poređenju sa stanjima koja su karakterisala relativno daleku prošlost. Međutim, skorašnja kretanja, kao i današnje stanje nepismenosti ne zadovoljavaju. Činjenica da je Srbija tokom nekoliko decenija uspeła da — umesto svakog drugog (kako je to bilo pre pedeset godina) učešće nepismenih svede na svakog šestog za pismenost doraslog stanovnika — ne može se prihvatiti kao značajniji napredak. Naprotiv, postojanje nepismenosti u ovom obimu — u društvenoj zajednici koja je preduzimala čitav niz organizovanih aktivnosti u cilju savladivanja nepismenosti, — svedoči još uvek o niskom kulturnom nivou stanovništva Srbije.

S tim u vezi, posebno je neugodno to što i nakon dugogodišnjeg ravnopravnog položaja, ima oblasti i demografskih regiona u kojima je još uvek svaki drugi, odnosno svaki treći stanovnik stariji od 10 godina nepismen, a to praktično znači i potpuno isključen iz svih opštedruštvenih i kulturnih tokova i uticaja.

ANATOMIJA NEPISMENOSTI STANOVNIŠTVA SRBIJE

Nepismenost i pol

Za istraživanje razvoja i današnjeg stanja nepismenosti u Srbiji, a posebno za preduzimanje mera da se ova negativna pojava otkloni i izbrišu razlike koje postoje u njenim granicama, nužno je da se sagledaju neke bitnije karakteristike nepismenih — prema polu.

Za značaj ovog osvrta biće od koristi da se odmah istaknu podaci o obimu nepismenih među muškim i ženskim stanovništvom.

Prema popisu stanovništva iz 1971. godine, u Srbiji je na dan 31. marta te godine bilo 302.603 nepismena muškarca i 929.363 nepismene žene.

U svrhu sagledavanja osobnosti ove strukture nepismenih, navodimo pregled stopa nepismenosti po polu, koji ističe nekoliko bitnijih karakteristika, a pre svega — da se pismenost tokom vremena brže širila među muškim stanovništvom; da postoje značajnije razlike u stanju nepismenosti između muškog i ženskog stanovništva; da od četiri žene sa područja Srbije, jedna ne zna ni da čita ni da piše; kao i da se razlike u pismenosti stanovništva prema polu, stalno povećavaju na štetu ženskog stanovništva.

TABELA V

Učešće (u %) nepismenih u stanovništvu pojedinih područja Srbije, prema polu

Godina 192	Stope nepismenosti							
	Muški				Ženski			
	Srbija	Uže područje	Vojvodina	Kosovo	Srbija	Uže područje	Vojvodina	Kosovo
1921.	40,6	43,5	20,0	94,8	69,3	81,7	25,5	98,5
1931.	30,6	32,6	14,2	74,5	62,4	78,7	23,4	93,9
1948.	15,0	12,9	7,7	46,9	37,6	40,8	15,5	78,4
1953.	14,5	12,9	8,3	38,0	40,5	40,9	17,0	72,1
1961.	11,6	10,4	6,6	29,8	34,2	37,6	15,6	58,4
1971.	8,7	7,5	5,3	21,3	26,0	27,6	13,2	43,5

Iznetim zaključcima valja dodati još jedan, koji proizlazi iz istraživanja beogradskih prilika u pogledu nepismenosti, naime da više od 80% svih nepismenih ovog naselja čini žensko stanovništvo.

Ovakvo stanje nepismenosti žena Srbije više je nego neprijatno, mada ne i neočekivano, kad se zna — da ukoliko je opšta stopa pismenosti stanovništva jednog područja veća, razlika u pismenosti među polovima je manja, i što je opšta pismenost manja, žensko stanovništvo više zaostaje u pismenosti od muškaraca.

U oceni stepena zaostajanja žena u pismenosti, umesto parametara regresione analize kao pokazatelja intenziteta tog zaostajanja, navešćemo slučaj Slovenije, u kojoj je još u popisu stanovništva 1953. godine, dakle pre punih 18 godina, ustanovljeno da je u osam srezova ove Republike, pismenost ženskog stanovništva ne samo izjednačena sa muškim, već je prestizala pismenost muškog stanovništva.¹⁰⁾

¹⁰⁾ Dr Fedor Mikić — Janko Hameršak — „Pismenost i dužina života u Jugoslaviji”. — Srezovi u kojima je konstatovano prestizanje žena u pismenosti su: Maribor, Celje, Krško, Novo Mesto, Ljubljana, Trbovlje, Ptuj i Radovljica.

Iako smo veoma daleko od toga da dostignuti stepen pismenosti muškaraca Srbije ocenimo zadovoljavajućim, ovako veliko zaostajanje ženskog stanovništva u ovom stepenu prosvetećenosti i ovako naglašene razlike u pismenosti ženskog i muškog stanovništva, smatramo značajnim faktorom koji je u velikoj meri do sada ometao, a sigurno će i ubuduće ometati ne samo opšte-kulturni razvoj stanovništva Srbije, već i njegov vitalni, zdravstveni, socijalni, ekonomski i politički razvoj.

Razmišljajući o ovoj pojavi, i nehotice nam se nameću neka pitanja. Zar nije poznata toliko puta ponavljana istina da društveni, privredni, zdravstveni i drugi standardi jednog društva, porodice ili pojedinca, najvećim delom zavise od prosvetećenosti žene? Nismo li se ovakvim kulturnim zaostajanjem žene u nas, lišili njenog mnogostrukog i veoma značajnog uticaja na vaspitanje čoveka uopšte? Ili pitanje: kako ostvariti punu afirmaciju žene kao ličnosti koja svoj lični i društveni položaj treba da zasniva na svom sopstvenom radu, ako je ona prepuštena ovakvom zaostajanju? Možda jednostavnije, ali direktnije rečeno, kako ovakvu zaostalost ovog dela društva povezati sa savremenim promenama u njemu i onim kojima se teži?

Ako bismo našli odgovore na ova pitanja, opravdanje za ovakvo stanje, sigurno je, nećemo naći, pre svega zato što su žene i muškarci ravnopravni članovi ovog društva, što kreatoriska uloga žene u društvu kakvo je naše, imperativno zahteva da se njen obrazovni nivo podigne na viši stepen, ako ne i da prevaziđe današnji nivo pismenosti muškaraca, jer je položaj žene u društvu u neku ruku, položaj čoveka uopšte i merilo emancipovanosti čitavog društva.

Starost nepismenih

Ispitivanje starosti nepismenih ima višestruk značaj. Prvo, informacija o starosnoj strukturi nepismenih stanovnika može da posluži oceni težine negativnog dejstva nepismenosti po društvo i privredu. Drugo, struktura nepismenih prema ovom vitalnom obeležju, otkriva izvore nastanka nepismenosti, i najzad, pokazatelji nepismenosti u pojedinim starosnim grupama omladine i odraslih služe kao objektivna slika stanja, razvoja i funkcionisanja obrazovnog sistema i obrazovne delatnosti i njenog uspeha u širenju i omasovljavanju pismenosti i školovanosti stanovništva.

LJUBICA ŠKARA

U cilju pribavljanja obaveštenja o stanju nepismenosti stanovništva Srbije u pojedinim starosnim grupama i promenama koje su se u njima zbile tokom vremena, sačinili smo sledeći pregled:

TABELA VI

Učešće (u %) nepismenih u stanovništvu Srbije prema grupama starosti, po popisima 1948—1971.

Godine popisa i područja	Starosne grupe			
	10—19	20—34	35—64	65 i više godina
1948.				
Srbija	12,6	15,6	37,9	61,9
Uže područje	9,5	14,0	42,1	36,1
Vojvodina	4,8	7,1	15,4	32,7
Kosovo	46,7	50,9	77,9	94,7
1953.				
Srbija	11,7	17,2	40,9	60,7
Uže područje	9,9	16,5	46,0	69,3
Vojvodina	5,0	7,6	19,0	31,5
Kosovo	31,2	46,0	77,0	92,6
1961.				
Srbija	4,8	14,1	34,3	54,9
Uže područje	3,4	12,7	37,3	62,3
Vojvodina	2,7	6,8	15,2	26,7
Kosovo	13,7	37,7	69,4	91,3
1971.				
Srbija	3,9	5,4	24,1	48,9
Uže područje	2,1	3,7	23,9	55,2
Vojvodina	2,9	3,4	11,9	22,6
Kosovo	11,0	16,5	56,7	87,3

Prikazane stope nepismenosti po pojedinim starosnim grupama stanovnika ukazuju na jednu regularnost, naime na to da nepismenost raste sa starošću. Ovakva međuzavisnost nepismenosti i starosti nepismenih logična je pojava, jer mlađe generacije najčešće imaju i povoljnije uslove da se blagovremeno, kroz redovno školovanje opismene.

Iz poređenja stopa nepismenosti po grupama starosti stanovnika Srbije iz popisa u popis, zapaža se opadanje stopa.

TABELA VII

Opadanje stopa nepismenosti u %

Starost	1953—1961.	1961—1971.
10—19	6,9	6,9
20—34	3,1	8,7
35—64	6,6	10,2
65 i više	5,8	6,0

Konstataciju da se u periodu 1961—1971. godine pismenost povoljnije širila u grupi starijeg stanovništva i da se za poslednjih deset godina opismenjavanje dece i omladine nije poboljšalo ni za 1%, teško je prihvatiti. Biće, stoga, korisno da se u vezi s ovim zapažanjima zadržimo na još nekim pitanjima nepismenosti i starosti stanovništva Srbije. Najpre, nekoliko podataka o učešću pojedinih grupa starosti u ukupnom broju nepismenih.

TABELA VIII

Struktura (u %) nepismenih stanovnika Srbije, prema starosti

Starost	1961.	1971.
10—19	4,3	4,7
20—34	19,9	8,2
35—64	56,6	57,6
65 i više	18,9	28,2
Nepoznato	0,3	1,3
	100,0	100,0

Prema podacima starosne strukture nepismenih proizlazi da od stotinu nepismenih stanovnika Srbije, petorica spadaju u grupu najmlađih, onih od 10—19 godina, osmorica u starosnu grupu od 20—34 godine, pedeset osam staro je između 34 i 64 godine, a dvadeset osam nepismenih je iz grupe tzv. starog stanovništva. Druga konstatacija u vezi s prikazanim starosnim strukturama nepismenih odnosi se na pogoršanje stanja stopa nepismenosti u najmladoj starosnoj grupi, kao i u grupi koja obuhvata nepismene između 35. i 64. godine.

U analizi rasprostranjenosti nepismenosti među najmlađima, vredni pažnje su sledeći pokazatelji: Među 57.546 nepismenih od 10—19 godina, učestvuju deca i omladina svih područja Srbije. Tako, sa užeg područja potiče 19.017 lica, iz Vojvodine, 9.082, a sa Kosova preko polovine svih nepismenih u Srbiji iz ove starosne grupe — 29.446. U gradskim naseljima Srbije bilo je registrovano 15.500 dece i omladine, a u selima, u ovom najmlađem delu za pismenost doraslog stanovništva našlo se preko 42 hiljade nepismenih. U Beogradu, glavnom gradu Republike popisom iz 1971. godine evidentirano je 2.459 nepismenih od 10—19 godina. U vezi s ovim, želimo da naglasimo da se u ovom skupu nepismenih našao neočekivano veliki broj onih koji su rođeni i čitavu deceniju — pa i više, nakon završetka drugog svetskog rata.

Kako nepismenost ovog najmlađeg dela stanovništva predstavlja izvor iz koga pritiče nova, 'podmlađena' nepismenost, ovi dosad izneti podaci i indikatori nepismenosti najmlađih biće sasvim dovoljni da skrenu pažnju na činjenicu da su vrata na koja nepismenost ulazi među stanovništvo Srbije ostala široko otvorena.

Nepismenost među zaposlenima

Sve statističke publikacije u kojima su objavljeni podaci o zaposlenima u Srbiji potvrđuju da među njima ima nepismenih. Iz podataka popisa stanovništva obavljenog 1961. godine vidi se da je među radnicima i službenicima ovog područja bilo preko 63 hiljade nepismenih lica, što je činilo 5% svih zaposlenih u Srbiji. Na osnovu prvih podataka popisa stanovništva iz 1971. godine saznajemo da broj nepismenih zaposlenih u privredi i neprivrednim delatnostima Srbije prelazi brojku od 35 hiljada, što, s obzirom na ukupan broj zaposlenih u to isto vreme, predstavlja nešto više od 2%. Sudeći prema ovim podacima, broj nepismenih među zaposlenima u Srbiji se smanjuje, mada je još uvek u obimu koji ne može a da ne deluje ograničavajuće na mogućnosti sadržajnije aktivnosti zaposlenih.

Razmišljajući o posledicama prisustva nepismenosti u ovom najproduktivnijem delu stanovništva, moramo da se upitamo nije li godini kvaliteta proizvoda, koju smo nedavno lansirali s puno samouverenosti, trebalo da prethode ili bar da je prate godine kvaliteta proizvodnih znanja, od kojih upravo i zavisi kvalitet proizvoda?

Razume se, u pogledu nepismenosti među zaposlenima, postoje značajnije razlike po pojedinim područjima Srbije. Tako je na užem području Srbije procenat nepismenih među zaposlenima iznosio 1,9%, u Vojvodini 1,8%, a na Kosovu 7,4%. Ispoljene razlike u učešću nepismenih u skupu zaposlenih na pojedinim teritorijalnim jedinicama Srbije, rezultat su tesnije povezanosti nepismenosti sa čitavim nizom društvenoekonomskih činilaca koji su delovali na tim područjima.

TABELA IX

Struktura (u %) zaposlenog osoblja u Srbiji, prema pismenosti i polu — stanje 1971. godine

	Srbija		Uže područje		Vojvodina		Kosovo					
	Sv.	m. ž.	Sv.	m. ž.	Sv.	m. ž.	Sv.	m. ž.				
Pis- meno	97,8	98,1	96,9	98,1	98,6	96,9	98,3	98,7	97,4	92,6	92,6	93,1
Nepis- meno	2,2	1,9	3,1	1,9	1,4	3,1	1,7	1,3	2,6	7,4	7,4	6,9

I u ovom pregledu, kao i u ranijim pregledima i komentarima, vidna je veća pismenost zaposlene muške radne snage, mada ove razlike među polovima, nisu uvek na strani muškaraca.

Za uočavanje bitnijih karakteristika nepismenosti kod zaposlenih radnika i službenika, od posebnog je značaja da se identifikuje obim u učešće nepismenih s obzirom na pojedine privredne delatnosti. Na žalost, to analizom ne možemo da obuhvatimo, jer popisna građa još nije izdvojila podatke u kojima se otkriva struktura nepismenosti prema ovoj ekonomskoj karakteristici. Zasad, ostaje da se pitamo da li će i novi popis stanovništva (1971) potvrditi da najveći broj nepismenih zapošljavaju: poljoprivreda, industrija i građevinarstvo i da su analfabetizmom relativno najopterećeniji: rudarstvo, poljoprivreda i šumarstvo, kao što je to proizilazilo iz podataka popisa stanovništva 1961. godine?

Od nesumnjivog značaja bilo bi, takođe, da znamo da li će učešće nepismenih biti veće u privrednim ili neprivrednim delatnostima ovog područja, kao i da li će opet biti nepismenih i u redovima onih koji su zaposleni u kulturnoprosvetnoj, zdravstvenoj i socijalnoj delatnosti, u delatnosti državne uprave i pravosuđa, u kojima je pre deset godina bilo zaposleno više od 3.300 analfabeta.

U nedostatku ovakvih obaveštenja, i samo prisustvo nepismenosti u našem socijalističkom sistemu privređivanja, čiji razvoj predstavlja ostvarivanje takvog položaja i uloge radnog čoveka koji će onemogućiti postojanje svakog oblika eksploatacije i koji treba da bude osnova za nastanak i reprodukovanje udruženog rada u kome će radnici upravljati privrednim procesima i samostalno odlučivati o raspodeli rezultata svog rada, a koji se u Srbiji ostvaruje više od 25 godina, najblaže rečeno — neprihvatljivo je.

Nepismenost u gradu i na selu

Kao i u drugim sredinama, i u Srbiji je nepismenost kod seoskog stanovništva veća od nepismenosti stanovništva gradova. Rezultati poslednjeg popisa stanovništva Srbije govore da je na dan 31. marta 1971. godine u gradovima ove Republike živelo 203.506, a na selima 1.028.460 nepismenih stanovnika starijih od 10 godina. Iz specifičnih stopa ovog analfabetizma proizlazi da je na svakih sto stanovnika gradova Srbije starih 10 i više godina, bilo osam nepismenih, a da je među seoskim življem bio nepismen skoro svaki četvrti za pismenost dorasli stanovnik.

U kojoj se jačini nepismenost u stanovništvu sela i gradova javljala po pojedinim područjima Srbije, dovoljno pregledno prikazuje Tabela X.

TABELA X

Stope nepismenosti u stanovništvu, stanje — 1971.

	Grad	Selo
Srbija	7,88	23,03
Uže područje	6,37	23,97
Vojvodina	6,54	11,58
Kosovo	22,45	35,38

Posmatranjem ovih stopa nepismenosti u gradu i na selu, uočava se više značajnih karakteristika — pre svega, da je svaki trinaesti stanovnik gradova Srbije — nepismen, i da je među seoskim stanovništvom nepismena, bezmalo, jedna četvrtina.

U poređenju sa stopom nepismenosti jugoslovenskog gradskog stanovništva, stopa nepismenosti stanovnika gradova Srbije je veća za 1%.

U redosledu republika prema ovoj stopi nepismenosti, Srbija je četvrta po redu. Veću stopu nepismenosti imaju samo Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija.

Stopa nepismenosti seoskog stanovništva Srbije veća je od prosečne jugoslovenske stope nepismenosti na selu za 4%.

Razlika između stopa nepismenosti gradskog i seoskog stanovništva Srbije izražena je procentom koji premaša 15%.

Na ovako visoku razliku poseban uticaj imaju rasponi između stopa nepismenosti gradskog i seoskog stanovništva na području uže Srbije i Kosova. Kod stanovništva užeg područja ova razlika premaša 17%, stanovništvo Kosova karakteriše razlika od preko 13%, dok je kod stanovništva Vojvodine ova razlika samo 5%. Primećena odstupanja su, u stvari, u punom skladu sa poznatom regularnošću, naime: ukoliko je na nekom području viša opšta stopa nepismenosti, to je po pravilu i veća razlika između stopa nepismenosti njegovog gradskog i seoskog stanovništva.

FUNKCIONALNA NEPISMENOST STANOVNIŠTVA I RADNE SNAGE SRBIJE

U dosadašnjem razmatranju stanja nepismenosti u Srbiji, njenog obima, anatomije i njenih razvojnih tendencija, imali smo u vidu čistu, rudimentarnu nepismenost, nepismenost shvaćenu u najbukvalnijem smislu, kao izraz nesposobnosti jednog lica da čita i da piše. Ako se pojam nepismenosti, međutim, savremenije formuliše, name ako se nepismenim smatra ono lice „koje ne vlada znanjima i veštinama koji odgovaraju programima potpune obavezne škole”^{16a)} stanje nepismenosti stanovništva Srbije i njegove radne snage, daleko je još nepovoljnije.

Iz podataka popisa stanovništva 1971. godine evidentno je da na teritoriji Srbije živi 1.837.175 stanovnika starijih od 10 godina koji nemaju nikakvu školsku spremu, a broj onih koji imaju nepotpunu osnovnu školu prelazio je 3.016.220 stanovnika. Na osnovu tih podataka lako je zaključiti da 69% stanovnika Srbije nije ispunilo ni najelementarniju školsku obavezu.

Među stanovnicima koji nemaju nikakve školske spreme 44% su muškarci a 56% žene, što, opet, govori da je žensko stanovništvo i prema ovom shvatanju pismenosti na nižem nivou od muškaraca.

Za uvid u rasprostranjenost pomenutih kategorija školske spreme prema pojedinim teritorijalnim jedinicama Srbije, navodimo sledeće podatke:

TABELA XI

Struktura (u %) stanovništva Srbije starog 10 i više godina, u dve najniže kategorije školske spreme

	Bez škole i sa 1—3 razreda osnovne škole	Sa 4—7 razreda osnovne škole
Srbija	26,1	42,8
Uže područje	26,0	43,0
Vojvodina	19,1	46,4
Kosovo	39,9	35,1

Iz podataka ovih struktura više je nego vidljivo da na užem području Srbije ni svaki četvrti, u Vojvodini ni svaki peti, a na Kosovu ni svaki treći stanovnik stariji od deset godina nema ni najelementarnije školsko obrazovanje što samo može da potvrdi već ranije iznetu konstataciju da

^{16a)} Zaključci Međunarodne konferencije ministara prosvete u Teheranu, septembar 1965.

je među stanovnicima Srbije zaista velik broj onih za koje je teško pretpostaviti da su pismeni.

Ako bi se usvojio pojam funkcionalne pismenosti broj nepismenog stanovništva Beograda ne bi se zadržao samo na onih već navedenih 80 hiljada „krstića” i „otisaka prstiju”, već bi bio šest puta veći pošto broj onih bez škole i sa nezavršenom osnovnom školom premaša cifru od 470 hiljada, što čini više od 45% stanovništva Beograda starijeg od 10 godina.

Mada je ovako prikazana slika nepismenosti u ukupnom stanovništvu starijem od 10 godina korisna informacija za naš predmet razmatranja, smatramo da je od posebnog interesa da se ovaj vid nepismenosti razmotri i u skupu zaposlenih, kako bi se na podacima obima i karakteristika nepismenosti u kontingentu produktivnog stanovništva Srbije bolje ocenili efekti ove pojave.

U nemogućnosti da se za ova razmatranja koristimo rezultatima popisa stanovništva, analizu ovog aspekta nepismenosti zasnivamo na podacima o stanju zaposlenih u društvenom sektoru Srbije koji su objavljeni u publikaciji „Društveno-ekonomski razvoj socijalističke republike Srbije 1950—1971”.¹⁷⁾

Podaci iz ove publikacije pokazuju da je na svakih sto zaposlenih u društvenom sektoru Srbije u 1970. godini bilo osam lica bez škole i 27 lica sa nezavršenom osnovnom školom, što znači da više od jedne trećine zaposlenih u Srbiji nisu imali ni najelementarniji stepen obaveznog školskog obrazovanja.

Ako se, pak, ovo stanje obrazovanja radne snage uporedi sa stanjima koja pokazuju ranija istraživanja, promene su neznatne i na osnovu njih nije moguće steći utisak o bitnijem poboljšanju.

Raščlanjivanjem podataka o učešću nepismenih među zaposlenima na one iz privrede i neprivrede, konstatuje se da su čisto privredne delatnosti u nepovoljnijem položaju, jer je u privredi na svakih sto zaposlenih dolazilo 9 lica bez škole, a 30 lica sa nezavršenom osnovnom školom. U neprivrednim delatnostima Srbije učešće ovih kategorija je dvostruko manje i oni bez škole čine samo 4%, a oni sa nezavršenom osnovnom školom 13%.

¹⁷⁾ Republički zavod za statistiku, Beograd, 1972. — Radni dokument.

LJUBICA SKARA

Po sebi se razume da se u pogledu učešća ovih kategorija obrazovne strukture bitnije razlikuju pojedine teritorije, o čemu upravo i govori sledeći pregled:

TABELA XII

Struktura (u %) zaposlenih u društvenom sektoru, u najnižim kategorijama školske spreme — 1970.

	Bez škole i sa 1—3 razreda osnovne škole	Sa 4—7 razreda osnovne škole
Uže područje	7,0	26,8
Vojvodina	8,3	27,2
Kosovo	13,0	21,1

Ako ovako prikazano učešće stanovništva i radne snage Srbije u najnižim obrazovnim kategorijama povežemo s idejom da totalna nepismenost nije i ne može biti jedini izraz nepismenosti, dobijamo jednu novu sliku nepismenosti u Srbiji, čiji su okviri daleko neprijatnijih dimenzija.

Da je teško priznati ovakvo stanje dovoljno je da se ima u vidu samo nekoliko crta te slike, name da prema njoj nije više nepismen svaki šesti, već svaki četvrti za pismenost dorašli stanovnik, i ne svaki pedeseti, već svaki dvanaesti iz skupa zaposlenih, a da i ne govorimo o odnosima koje bi izazvalo uključivanje i lica iz obrazovne kategorije 4—7 razreda osnovne škole.

Bez obzira na svu težinu ovog priznanja, moralo bi se danas shvatiti da izraz funkcionalne nepismenosti odražava realnije stanje nepismenosti u Srbiji, u uslovima u kojima opšteobrazovni nivo stanovništva samo neznatno premaša „Četiri razreda osnovne škole”, a što, kao što je poznato, ne predstavlja ni minimum obaveznog osnovnog obrazovanja.¹⁸

NEKI UZROCI SPOROG SAVLAĐIVANJA NEPISMENOSTI U SRBIJI

Na prethodnim stranicama ovog izlaganja izneto je mnogo činjenica o stanju i razvoju nepismenosti u stanovništvu Srbije, koje ozbiljno zabrinjavaju s obzirom na nivo koji je nepismenost dostigla, na njen teritorijalni raspored, na karakteristike koje nosi i na tempo s kojim se povlači.

¹⁸ Prema izrazu koeficijenta nivoa obrazovanja koji smo izveli iz postupka vrednovanja strukture školske spreme stanovništva Srbije sa stanjem na dan. 3. III 1971. godine, koji iznosi 1,27, „prosečni” kvalitet obrazovanja stanovništva Srbije predstavljen je sa nešto više od „Četiri razreda osnovne škole”.

Sve ove objektivno ustanovljene činjenice, nedvosmisleno potvrđuju da se nepismenost stanovništva ovog područja ispoljava kao fenomen zaostalosti populacije, kao porok i teret koje ovo područje nosi teško, kao bolest koja traje isuviše dugo.

Gde je upravo uzrok ovoj pojavi i zašto smo put u njenom otklanjanju prelazili tako malim, nejakim koracima?

Uzroka koji su usloveli pojavu nepismenosti u nas ima više. U širokom registru ovih, — počev od nemarnosti, neodgovornosti i primitivizma pojedinaca, kulturne zaostalosti sredine, materijalnih teškoća, preteške hipoteke iz prošlosti, do neuspešne organizacije rada na opismenjavanju i elementarnom obrazovanju i odraslih i redovnog školoobaveznog naraštaja, — nalazimo brojne elemente za odgovor na pitanje zašto je nepismenost bila, a po svemu sudeći i ostaće duže vreme veoma neprijatan pratilac društvenoekonomskog razvoja Srbije.

U nemogućnosti da u okviru ovog izlaganja izložimo i sve pobrojane uzroke — koji ni izdaleka ne iscrpljuju stvarnu listu uzroka nepismenosti u nas, učinićemo osvrt samo na nekoliko onih koji su prisutni u organizaciji rada na suzbijanju i iskorenjivanju nepismenosti, a koje smatramo veoma uticajnim činiocima neuspeha. Nastala i snažno izražena u presocijalističkom periodu istorije Srbije, nepismenost predstavlja tešku hipoteku. Borba s tom zaostavštinom počinje odmah posle drugog svetskog rata nizom akcija na opismenjavanju stanovništva, koje su vodile brojne organizacije: Narodni front, Antifašistički front žena, sindikalne organizacije, omladinske organizacije, Armija i dr. Prema nekim dokumentima koji su beležili rezultate tih akcija, u Srbiji je u periodu 1946 — 1950. godine bilo opismenjeno 768.544 lica.¹⁹

I pored mnogo uložениh sredstava i napora da se nepismenost stanovništva iskoreni, postignuti rezultati u opismenjavanju nisu predstavljali veći uspeh i popisi stanovništva 1948. i 1953. beleže, da u Srbiji ima još uvek preko milion i pet stotina hiljada nepismenih, što je, kao što smo u više mahova već podvukli, činilo više od jedne

četvrtine stanovništva starijeg od 10 godina. Podnoseći ovaj teret sve teže i teže, Srbija preduzima posebne akcije na otklanjanju nepismenosti, ali su one tokom vremena sve malobrojnije i manje posećene i sa rezultatima koji su slabiji od onih koje su imale akcije opismenja-

¹⁹) „Statistički bilten” — Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, br. 2 i 10, 1950. i 1952. godine.

vanya preduzimate neposredno posle rata. Za mnoge od ovih akcija opravdano se, otuda, primećuje da su njihovi rezultati u opismenjavanju stanovništva ili potpuno izostali, ili, pak, toliko skromni da nisu ostavili vidnijeg traga na poboljšanje stanja pismenosti. O tome svedoči i činjenica da se u osamnaestogodišnjem periodu, od 1953. do 1971, broj nepismenih smanjivao po prosečnoj godišnjoj stopi od 1,55%, što je, ako se ima u vidu prirodno „rashodovanje”, ravno — stagnaciji.

Za razliku od prvih akcija opismenjavanja koje su predstavljale kampanje za otklanjanje nepismenosti među odraslima, sve kasnije akcije usmeravane su preko dva koloseka. Jedan preko školskih i vanškolskih organizacija rada na opismenjavanju i osnovnom obrazovanju odraslih, i drugi, preko školskog sistema obaveznog školovanja dece i omladine u starosti od 7 do 14 godina.

Usmeravanje rada na širenju pismenosti preko ova dva koloseka predstavljalo je dobar izbor. Pravilan izbor organizacije rada, međutim, pokazalo se, nije činio sve. Dobar izbor orijentacije nužno treba da je praćen sistematskim i kontinuiranim radom na sprovođenju orijentacije, bez ikakvih odstupanja i uz stalnu kontrolu postignutih rezultata. U slučaju Srbije, ova inače pravilna orijentacija nije naišla na puno i dosledno sprovođenje, što potvrđuju i neka najopštija i nasumce odabrana ponašanja.

U vođenju borbe protiv nepismenosti dejstvovalo se kampanjski, nesistematski, bez kontinuiteta u radu i sa vidljivim podvajanjem organizacija i instrumenata kada je u pitanju opismenjavanje odraslih ili kada se radilo o sprečavanju podmlađivanja nepismenosti.

Tako su u prvoj posleratnoj deceniji razvoja Srbije daleko naglašenije akcije opismenjavanja odraslih, poznate kao analfabetski tečajevi koji su obavljani relativno brzo, bez provere uspeha njihovih polaznika, pa čak i bez preciznijeg evidentiranja učesnika u tim akcijama. Skoro da je izlišno ovome dodati da se u toku sprovođenja ovakvih akcija nije vodilo računa o tome kako ovako stečenu pismenost i zadržati za duže vreme.

Kampanje opismenjavanja odraslog stanovništva Srbije skoro su u potpunosti potisnuli onaj drugi kolosek, rad na sprečavanju priliva nepismenih iz redova mlađeg stanovništva. Kao da se sasvim zaboravilo da je cilj analfabetskih tečajeva da otklone jedan deo nasledene nepisme-

nosti, dok glavnu ulogu u iskorenjivanju nepismenosti mora da ima sistem obaveznog školovanja mladih generacija. Nakon ukazivanja na ovaj propust i uočavanja posledica ovako jednostranog rada, noviji razvoj obrazovne delatnosti posvećuje veću pažnju sprečavanju pritićanja novih nepismenih, što potvrđuju i podaci ostvarenog obuhvata školskih obveznika u osnovnim školama, prema kojima je stopa obuhvata u periodu 1957 — 1971. godine porasla od 74,88 % na 94,14 %, tj. za skoro 20 %.

Sa ovakvim radom na širenju pismenosti Srbija je doskora imala dve potpuno odvojene organizacije rada i dve razvojne etape otklanjanja nepismenosti, što je nesumnjivo mnogo doprinelo današnjem nezadovoljavajućem stanju pismenosti stanovništva, takvom koje ovo područje stavlja daleko iza velikog broja zemalja i naroda.

Iako je izdvajanje ovih aktivnosti slabilo napore i predstavljalo ozbiljan promašaj u radu i u samoj organizaciji rada, kako onog usmerenog na opismenjavanje odraslih, tako i onog u školovanju školoobaveznog naraštaja, nalazimo više uzroka koji su na ovakvo stanje nepismenosti u Srbiji uticali više nego očigledno.

Opismenjavanje odraslih nije nikada bilo shvaćeno kao sistematska, planirana aktivnost. Za većinu akcija opismenjavanja odraslih sa ovog područja može se reći da su nosile karakter sponzanih inicijativa, kampanja koje su se pretvarale u neke vrste „moba za opismenjavanje“, bez daljeg toka obrazovanja, što je moralo da ima za posledicu da se, i poneka stečena pismenost vremenom brzo gubila. Posledice ovakvog rada nisu mogle da ostanu nezapažene. Dovoljno je da se pogledaju podaci koji prikazuju rezultate opismenjavanja u periodu 1961 — 1969. godine, pa da ovaj sud bude potvrđen i dokumentovan.

TABELA XIII

Broj opismenjenih odraslih stanovnika u vremenu od 1961—1969.^{)}*

	Starosne grupe			
	Ukupno	Do 24 god.	Od 25—45 god.	Preko 65 god.
Srbija	13.187	3.207	9.168	812
Uže područje	8.759	1.498	6.600	661
Vojvodina	1.829	424	1.298	107
Kosovo	2.599	1.285	1.270	44

^{*)} Opismenjavanje u odeljenjima za elementarno osnovno obrazovanje odraslih pri narodnim i radničkim univerzitetima i jedinicama JNA — „Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1950—1971“. Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971.

Na ovako slab rezultat opismenjavanja odraslih stanovnika Srbije uticalo je više uzroka. Po našem mišljenju, jedan od najuticajnijih pripada neodgovarajućoj organizaciji rada. U osvrtu na taj rad zadržaćemo se samo na jednom problemu koji je dugo skrivan i bio nepoznat, a odnosi se na finansiranje opismenjavanja i elementarnog obrazovanja odraslih!

Materijalna sredstva za organizaciju rada na opismenjavanju i osnovnom obrazovanju odraslih u Srbiji, obezbeđivana su iz više izvora. Među finansijerima ove obrazovne aktivnosti nalazili su se: zajednice obrazovanja, radne organizacije, budžeti opština, zavodi za zapošljavanje, organizacije sindikata, pa i sami polaznici, korisnici takve obrazovne delatnosti. Ovaj poslednji izvor finansiranja u obliku školarine, koju je pri upisu u školu ili na tečaj uplaćivao polaznik, po našem mišljenju je jedan od uzroka slabog odziva, ako ne i otpora za sticanje pismenosti i elementarne obrazovanosti.

Osnov za ovakvo tvrđenje daje nam i jedna informacija Veća sindikata Srbije, tačnije, Komisije za obrazovanje i kulturu, iz koje se vidi da se školarina ove vrste javlja više godina i u različitim vidovima. O zastupljenosti ovog oblika finansiranja govori i anketa koju je sprovedla stručna služba Veća saveza sindikata u školskoj 1969. godini, iz koje proizlazi da je u skoro 50 % anketiranih opština bila uvedena školarina, i to u visini od 30 do 1.200 dinara, kao i da je 60 % radnika koji su sticali pravu kvalifikaciju, plaćalo individualnu školarinu.²¹⁾

Ovakvo prisustvo školarine moralo je da ostavi brojne posledice; one su došle do izražaja pre svega u neodazivanju kandidata za ovaj vid obrazovanja i osetnom smanjenju broja polaznika. Iznenađujuće je da organizatori ovakvog rada na obrazovanju stanovništva i radnika nisu imali u vidu da se školarinom ove vrste opterećuju oni s najnižim ličnim dohocima, kao i da je krajnje neumesno da se nepismenima poveri neka vrsta inicijative za opismenjavanje i obrazovanje, kada se zna da oni ne mogu biti svesni prednosti opismenjavanja i školovanosti.

Uvidajući ovaj propust i svu ozbiljnost njegovog efekta, 1968. godine ukinute su sve odluke o individualnoj školarini, kao protivustavne.

Iako se u prvoj godini posle ukidanja ove štetne prakse finansiranja još ne osećaju neka poboljšanja, nedavno saopštenje Republičkog veća sin-

²¹⁾ Informacija Republičkog odbora sindikata i Veća saveza sindikata Srbije, Beograd, 1970. — „Radnici i školarina“, Božidar Perković, „Politika“, 1971.

dikata nagoveštava značajnije povećanje broja polaznika tečajeva za opismenjavanje i osnovno obrazovanje iz redova odraslih nepismenih i neškolovanih stanovnika Srbije.²²⁾ Prema pomenutom izveštaju, za koji se kaže da je nepotpun, broj odraslih polaznika osnovnog obrazovanja u poslednjoj školskoj godini prelazi 34 hiljade, što u poređenju s ranijim odzivom dovoljno govori o šteti koju je nanela pomenuta nerazborita mera politike opismenjavanja i obrazovanja nepismenog stanovništva.

U pogledu organizacije rada obrazovnog sistema u obuhvatanju dece i omladine ni izdaleka još nije postignuto ono što se moglo postići, usled čega se i danas javljaju relativno jaki izvori nove, podmladene nepismenosti. Za ilustraciju ovog zaključka dobro će poslužiti sledeći pregled obuhvata školom dece školskih obveznika u školskoj 1971/72. godini:

TABELA XIV

Obuhvat (u %) školom dece od 7 do 14 godina — stanje 1971.

Od 7—10 godina	Srbija	99,3
	Uže područje	99,4
	Vojvodina	99,5
	Kosovo	99,0
Od 11—14 godina	Srbija	89,1
	Uže područje	92,4
	Vojvodina	94,0
	Kosovo	75,1
Od 7—14 godina	Srbija	94,1
	Uže područje	95,8
	Vojvodina	96,7
	Kosovo	87,9

Kao što brojke ovog pregleda registruju, potpun obuhvat školom dece u Srbiji još nije postignut. Iako neobuhvat nije zabrinjavajući, ne treba gubiti iz vida da se u na izgled niskom procentu neobuhvata krije više od 65 hiljada dece, što ni kako ne može biti malo, ako se u njima vide i potencijalni nepismeni ovog područja.

Idealno ostvarenje obuhvata dece obaveznom osnovnom školom ometa više okolnosti. Na osnovu rezultata jedne ankete o obuhvatu dece osnovnom školom, koju je na početku školske 1969/70. godine sproveo Republički zavod za statistiku, u 75 opština nedovoljno razvijenog užeg područja Srbije²³⁾ zapaža se da se kao najčešći razlozi ne-

²²⁾ Bilten Sindikata Srbije br. 5—6, Republičkih odbora sindikata i Veća saveza sindikata Srbije, maj—juni, 1972.

²³⁾ „Stanovništvo SR Srbije na redovnom školovanju u 1970/71. školskoj godini — regionalni aspekt“, — Beograd, Republički zavod za statistiku, 1972.

pohađanja osnovne škole javljaju udaljenost od škole, usled koje u nekim opštinama samo 60% dece pohađa školu, i zaostalost roditelja, koja se ispoljava u direktnom sprečavanju dece da se upisuju u školu, što je npr. slučaj sa opštinama Kučevo i Ljig, u kojima stopa obuhvata školom jedva prelazi 30%.

Veoma slaba efikasnost školovanja je takođe jedan od uzroka nezadovoljavajućeg obuhvata dece i omladine školskom obavezom. Jedan primer to vrlo dobro potvrđuje. Na osnovu podataka o godini rođenja učenika po pojedinim razredima u osnovnim školama za školsku 1965/66. godinu, zapaža se poražavajuća činjenica, naime da je od 616.675 učenika nižih razreda osnovne škole izgubilo normalan ritam školovanja 83.079 učenika, a od 532.584 učenika viših razreda osnovne škole, onih s izgubljenim jednim ili više godina školovanja bilo je 109.302 učenika. Sumiramo li ove brojke, dolazimo do podatka da više od jedne šestine ukupnog broja učenika upisanih na početku školske 1965/66. godine, navršava 15 godina pre završetka obaveznog školovanja, što praktično znači da napuštaju školu i pre nego što su stekli potpuno osnovno, obavezno obrazovanje.²⁴⁾

Kako se ovakvo gubljenje ritma u školovanju odražava na obuhvat školovanjem, a posebno na nepismenost stanovništva, nije teško odgovoriti ako se podsetimo činjenice da je veoma visok procenat onih koji su posle nekoliko provedenih godina u osnovnoj školi ponovo postali nepismeni, polupismeni, ako skrenemo pažnju na starosnu strukturu nepismenog stanovništva o kojoj je bilo reči u analizi vitalnih karakteristika nepismenosti, ili na dva nedavno saopštena podatka, naime da je popisom stanovništva Beograda konstatovano da 2.459 lica od 10 — 19 godina ne zna ni da čita ni da piše, kao i da od 1.605 omladinaca odbornika opštinskog veća i veća radnih zajednica Srbije, njih 113 nije završilo osnovnu školu.

Uporedo sa već pomenutim realizatorima rada na opismenjavanju nepismenih stanovnika Srbije, noviji period razvoja ovog rada donosi još neke aktivnosti, za koje se s mnogo razloga može reći da predstavljaju potpun proomašaj. I njih smatramo uzrocima neuspeha u radu na savlađivanju nepismenosti u nas, pa ih ovde samo ukratko pominjemo.

Još je u svežem sećanju programska tačka beogradske televizije u kojoj je svake nedelje popodne popularna „Kika Bibić” osvajala slovo

²⁴⁾ Zakon o osnovnoj školi predviđa mogućnost da nose navršene petnaeste godine života učenici napuste dalje školovanje, bez obzira na to da li su ispunili obavezu osmogodišnjeg osnovnog školovanja.

po slovo, što je nepismenima trebalo da posluži kao podsticaj da se i oni upute u tajne pismenosti. Emisija je bila prava zabava za pismene, — za nepismene ona to nije mogla da postane, a malo je onih koji su se u vezi s ovim programom upitali da li je taj mali ekran stigao i u domove čiji bi članovi, eventualno, i imali potrebe za njim.

Nešto kasnije, započeta je nova akcija opismenjavanja nazvana „Sto prvih sela bez nepismenih”. Sa manjkavostima koje je pokazala u samom početku, sve je govorilo da i ona neće imati većeg uspeha u otklanjanju već tako narasle nepismenosti stanovništva.

To su upravo i potvrdile činjenice koje nam je otkrio najnoviji demografski popis Srbije, o kojima smo i govorili u ovom izlaganju, mada nam nisu nepoznate i mnoge druge. Neke od njih, namo se, dobro će ilustrovati ovi primeri.

Beograd, grad za koji su akcije opismenjavanja odraslog stanovništva i sva sredstva za sprečavanje širenja i podmlađivanja nepismenosti bili pristupačni, ima danas blizu 80 hiljada nepismenih. Impozantna brojka, čiju realnu predstavu dobijamo ako je uporedimo s ukupnim brojem stanovnika jedne veoma naseljene beogradske opštine kao što je, recimo, opština Vračar. U procenti ovog obima nepismenosti posebno je neovoljno to što je broj nepismenih na području grada danas veći od broja nepismenih koje je registrovao popis stanovništva iz 1961. godine. Iako je na povećanje broja nepismenih značajnije uticalo uključivanje stanovništva opština Lazarevac i Mladenovac sa preko 13 hiljada nepismenih, ne treba zaobići činjenicu da se u sedam beogradskih opština broj nepismenih povećao u odnosu na stanje od pre deset godina.

Među opštinama užeg gradskog naselja najnepovoljnija je situacija u pogledu nepismenosti stanovništva u opštinama Zemun i Voždovac, u kojima je popisom registrovano više od 13 hiljada nepismenih. U opštini Palilula, opštini najužeg centra grada, na čijem području danas živi i radi deset fakulteta Beogradskog univerziteta, nepismeno je 2.357 građana starijih od 10 godina, a možda i više, jer je opravdano pretpostaviti da se izvestan broj stanovnika deklarirao kao pismeni, iako to stvarno nije.

Iz istraživanja beogradskih prilika poznato nam je, takođe, da je u 1970. godini beogradsko građevinsko preduzeće „Rad” zapošljavalo 1.000 radnika bez ikakve školske spreme, a preko 2.000 radnika sa nezavršenom osnovnom školom. U Gradskom saobraćajnom preduzeću bilo je te

iste godine 900 radnika koji nikad nisu posećivali nikakvu školu. I najpoznatija novinsko-izdavačka preduzeća „Politika“, „Borba“ i „Kultura“ zapošljavala su nepismene.

Van Beograda, situacija je još nepovoljnija. Svim nedavno, uz temu: „Majstori koji se potpisuju prstom...“ objavljeno je da se u rudarsko-topioničarskom basenu u Boru „200 radnika potpisuje prstom, a da 2.000 radnika nema završenu osmogodišnju školu“. Da paradoks bude veći, u istom preduzeću rade 34 visokokvalifikovana radnika koji ne znaju ni da čitaju ni da pišu”.²⁵⁾ U industrijsko-poljoprivrednom kombinatu „Servo Mihalj“ nepismeni čine jednu šestinu zaposlenih, što predstavlja više od hiljadu nepismenih,²⁶⁾ a ima i brojnih drugih primera.

Zahvaljujući ovakvim i sličnim primerima, nepismenost se u Srbiji zadržala sve do danas i to u obimu koji osporava pozitivnu ocenu mnogih napora koji su preduzimani i uspeha koji su postizani.

Visok nivo nepismenosti uopšte, nepismenost među decom i omladinom, visoko učešće nepismenih u radnom kontingentu stanovništva, visoke stope nepismenosti ženskog stanovništva još nekoliko desetina hiljada nepismenih među zaposlenima — sve to govori da očekivani preobražaji u obrazovnom i kulturnom nivou stanovništva Srbije nisu postignuti i da za otklanjanje nepismenosti kao simptoma zaostalosti valja tražiti nove odnose, efikasnije procese i mnogo veće i svrsishodnije angažovanje.

Istina, Akcioni program sindikata Srbije za osnovno obrazovanje zaposlenih svedoči o jednom novom naporu da se nepismenost likvidira bar među zaposlenima sa ovog područja. Neki od rezultata realizacije ovog programa, ohrabruju. Dileme s kojima je praćeno sprovođenje ovog programa, međutim, selektivnost učesnika u njemu, angažovanje velikog broja organizacija u njegovoj realizaciji, ne mogu a da nas ne podsete na neke pokušaje iz prošlosti koje nismo povoljno ocenili.

Nema nikakve sumnje u to da će se ovom pokušaju Sindikata pridružiti i drugi, koji će u podsticanju, pomaganju i organizovanju širenja pismenosti u Srbiji tražiti što je moguće uspešnija rešenja. Međutim, u vezi sa svim ovim što se danas preduzima u cilju likvidacije nepismenosti u stanovništvu ovog područja, smatramo za

²⁵⁾ „Politika“, 17. VIII 1970. godine.

²⁶⁾ „Obrazovanje i kultura radničke klase“ — Republički sekretarijat za informacije i Veće saveza sindikata Srbije, Beograd, avgust 1972.

potrebno da naglasimo da se rešenja moraju naći što je moguće pre, ali da pri tom valja imati na umu da će se najpovoljnija rešenja naći tek onda kada shvatimo da brigu i borbu za pismenost stanovništva treba da vodi osnovna škola u okviru organizovanog obrazovnog sistema — i jedino ona.

Isključiv povod za ovakav naš stav nalazimo u činjenici da osnovna škola ovog područja danas ima svoju punu organizaciju, da je osnovna škola danas koncepcijski i programski izgrađena kao osnova za svako dalje usmereno i diferencirano obrazovanje, da njenu institucionalnu strukturu čini dovoljno široka mreža ustanova, i najzad, da iskustvo mnogih zemalja u svetu pokazuje da je instituciji osnovne škole pripala ta čast da bude faktor kome se pripisuje uspeh likvidacije nepismenosti.

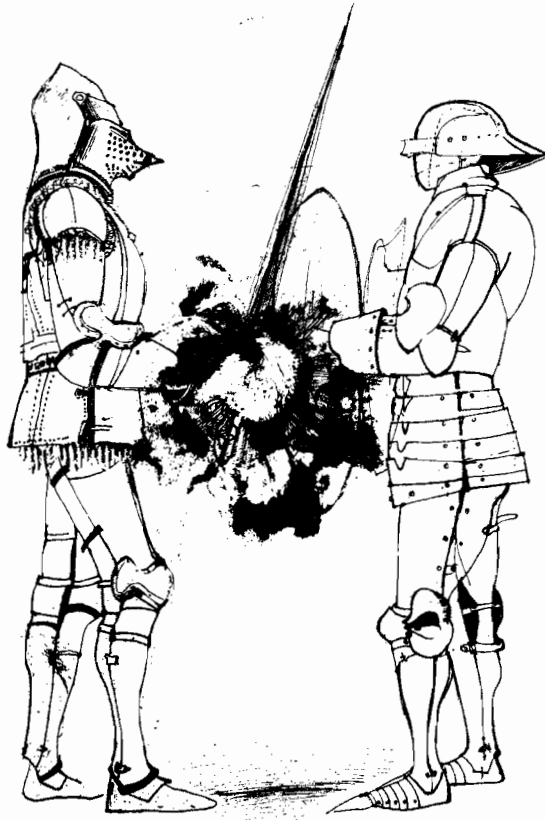
U opredeljivanju za ovakav stav, naravno, ne bi trebalo zapostaviti i potrebu za preispitivanjem sadašnje organizacije rada osnovnih škola sa ovog područja, za ocenjivanjem dosad postignutih rezultata, kao i potrebu za eventualnim preinačavanjima koje bi zahtevao zadatak iskorenjivanja nepismenosti.

Svi napori i sredstva koji bi se uložili u ovakvu organizaciju rada na likvidiranju nepismenosti u nas, bili bi, po našem mišljenju, sasvim mala zaloga za buduće uspehe, za razliku od onih rezultata koji su nastajali u uslovima u kojima je u akcijama opismenjavanja stanovništva učestvovalo mnogo njih — zvanih i nezvanih, sposobnih i onih za koje se to ne bi moglo reći.

III DEO

OSVRTI

KULTURNE I JEZIČKE RAZLIČITOSTI

Od 23. do 30. septembra ove godine održan je u Otavi simpozijum »Kulturne i jezičke različitosti« koji je, pod pokroviteljstvom Uneska i uz materijalnu podršku kanadske vlade, organizovala Kanadska nacionalna komisija za Unesko. Na skup su pozvani kulturni i naučni radnici iz 25 zemalja kao i jedan broj posmatrača iz same Kanade. Simpozijum je radio u četiri komisije u kojima je raspravljano o specifičnim aspektima generalne teme: 1. Ciljevi kulturne politike u višejezičnim i višenacionalnim zajednicama; 2. Razvoj jezika i jezička politika; 3. Stvaralaštvo u višekulturnom kontekstu; 4. Međusobni odnosi i kontakti kulturnih zajednica i etničkih grupa u zemljama sa više kultura i jezika.

Obrazlažući u pozivu na simpozijum motive kojima su se rukovodili, organizatori su naveli da je u ovom veku, a naročito u poslednjoj deceniji, kanadska javnost došla do saznanja da složena kompozicija kanadskog društva, koju karakteriše brojni kulturni varijeteti i različitosti kao i postojanje dva oficijelna jezika, ne predstavlja samo elementarnu realnost nego i pozitivno i poželjno stanje. Podstaknuti takvim saznanjima, kanadski univerziteti i naučne i kulturne ustanove organizovali su istraživanja fenomena plurikulturalizma i dali niz predloga za unapređenje politike jezika i odnosa među pojedinim kulturnim i etničkim grupama. Vremenom se uvidelo da čitav ovaj kompleks problema zaslužuje da se dublje prouči i da proces programiranja kulturnog razvoja u sredinama sa više jezika i kulturnih tradicija mora biti predmet posebne pažnje.

Paralelno sa ovim poraslo je interesovanje za sve aspekte kulturne politike i na međunarodnom planu. Dve poslednje konferencije Uneska bile su posvećene ovoj problematici — u Vene-

ciji 1970. i u Helsinkiju 1972. godine a biće, takođe, održane i posebne regionalne konferencije za Aziju i Afriku na kojima će se razmatrati problemi kulturne politike na ovim kontinentima. Ali ove konferencije koncentrišu pažnju na probleme zemalja u kojima postoji relativna kulturna homogenost, dok se znatno manja pažnja posvećuje problemima zemalja sa više nacija i etničkih grupa. To su razlozi zbog kojih se Kanadska nacionalna komisija za Unesko odlučila da (u zajednici sa Kanadskim ministarstvom kulture) organizuje međunarodni skup na kome bi se razmatrali specifični problemi kulturne i jezičke politike ovih zemalja.

U okviru opsežnih i dobro sprovedenih priprema, organizatori su poverili jednom broju naučnih i kulturnih radnika da pripreme uvodna saopštenja i radne materijale za simpozijum. Odazivajući se pozivu, ova grupa nastojala je da formuliše i sistematizuje najvažnije dileme kulturne politike u zemljama sa više jezika. Pre osvrta na rad samog simpozijuma, prikazaćemo u osnovnim crtama pristupe i teze uvodnih saopštenja i radnih materijala, jer oni svakako zaslužuju pažnju.

DEFINICIJE I KONCEPTI

Polazna pretpostavka u formulisanju aktuelnih problema i njihovom analiziranju jeste teza da različitosti nisu samo neminovnost nego i pozitivna i poželjna situacija koja treba da se sistematski podržava i unapređuje. Ako je cilj kulturne politike da eliminiše pluralizam, onda simpozijum — kaže se u uvodu — nema svrhe, a diskusija o jezičkim i kulturnim različitostima postaje besmislena.¹⁾ Značenje pristupne pretpostavke ima još jedna teza — o kulturnoj politici koja, pošto je prihvatila različitosti, mora sistematski da podstiče i omogućuje široko kulturno otvaranje i međuuticaj. Kulturne zajednice su opravdane zato što su neophodne pojedincima, ali one ne smeju da se pretvore u kulturne rezervate. Zbog toga kulturna politika mora da izražava specifične elemente, ali isto tako i one zajedničke u najširim okvirima društva — da bi stimulisala društvenu pokretljivost i omogućila pojedincima da izražavaju svoje pretenzije i u drugim kulturnim i jezičkim elementima koji za njih mogu biti od značaja.

¹⁾ U izradi ovog radnog materijala učestvovali su prof. Rejmond Breton, iz Departmana za sociologiju Univerziteta u Torontu, prof. Nora Cebatorev, iz Departmana za sociologiju i antropologiju Univerziteta u Gelfu, prof. K. D. McRae, iz Departmana za političke nauke Karleton univerziteta u Otavi, i Džon Meisel, iz Departmana za političke nauke Kvins univerziteta u Kingstonu.

Interpretacija nekih osnovnih pojmova ima neposredne reperkusije na koncept kulturne politike. Tu pre svega spada pojam kulture. Na konferenciji u Veneciji u jednom paragrafu završnog dokumenta učinjen je pokušaj da se ovaj pojam definiše. Mnoge delegacije, kaže se u tom paragrafu, pokušale su da daju definiciju kulture u želji da prošire i prodube njen koncept koji se u raznim zemljama i delovima sveta različito shvata. Postoji opšta saglasnost o tome da kreativne i scenske umetnosti spadaju u kulturu, ali neki učesnici u debati iznosili su stavove da i fizička kultura i specifični oblici u kojima jedna zajednica i njeni članovi izražavaju osećanje lepote i harmonije, treba takođe da budu uzeti u obzir. Izraženo je, takođe, i mišljenje da su i nauka i tehnologija integralni delovi savremene kulture. U Helsinkiju ova definicija je nešto korigovana a akcent je stavljen na socijalni aspekt. Dugo vremena, kaže se u završnom izveštaju, kultura je izjednačavana sa jednom vrstom znanja koje je bilo rezervisano za izabranu manjinu, tako da je ona u stvari bila prerogativ privilegovanih. Brzo širenje mogućnosti obrazovanja za sve, koje je u evropskim zemljama bilo neposredno uslovljeno stalnim povišenjem standarda života, dalo je konceptu kulture novu dimenziju. Dok je obrazovanje i dalje ostalo sredstvo za sticanje znanja, dotle je kultura počela sve više da se transformiše u sredstvo pomoću koga mogu da se dosegnu dublje moralne i intelektualne vrednosti na koje pretenduje sve veći broj ljudi.

Po mišljenju autorâ radnog materijala, ovakve i slične definicije su po pravilu manjkave, ali oni ipak predlažu jedan operativni zaključak koji bi, po njihovom uverenju, mogao da bude opšteprihvatljiv: da kultura sadrži u sebi izvesna dobra i vrednosti koji treba da se približe masama i koje mase treba da usvoje. Umesto svoje definicije, oni su ponudili jednu radnu i arbitrarnu, po kojoj je kultura sistem simbola i vrednosti koje pojedinci smatraju važnim i proces kojim se ciljevi sugerirani od strane tog sistema mogu ostvariti i izraziti u načinu života. Oni smatraju da je ova radna definicija posebno pogodna za razgovore o kulturi u pluralističkim uslovima, gde se mora očekivati da se u različitim kulturnim zajednicama i sistemima simbola i vrednosti koje one usvajaju i razvijaju reflektuju mnoge specifičnosti i brojni varijeteti.

Drugi pojam koji spada u osnovne i koji je takođe neposredno povezan sa konceptom kulturne politike jeste pojam kulturna zajednica. On je pretpostavljen konceptu subkulture — jer, po mišljenju autorâ radnog materijala, subkultura označuje podređivanje koje dovodi do zabune, a isto tako suprotstavljen je i konceptu društva — koji je još dvosmisleniji. Kulturna zajednica se

definiše kao grupa sa kojom se pojedinci identifikuju jer imaju sa njom neke zajedničke karakteristike (jezik, religija, ideologija, ekologija, etnička tradicija, socijalno-ekonomski položaj). Najčešći je slučaj da zajednicu ne određuje jedan od ovih elemenata, nego njihova kombinacija. Dalja karakteristika ove zajednice je da ona nije obavezno geografski homogena i da otuda problemi pristupa kulturi moraju da se posmatraju u svetlu potrebe da se ove zajednice održavaju i revitalizuju.

Pojedinac nije obavezno član samo jedne kulturne zajednice. U razvijenijim zemljama gotovo je normalna pojava da on bude istovremeno i član više kulturnih zajednica, od kojih jedna može, na primer, da bude jezička, druga društveno-ekonomska, treća ekološka. U zavisnosti od aktuelnih okolnosti, on će u različitim vremenima ispoljavati tendenciju da se identifikuje sa različitim grupama. Najzad, kulturne zajednice ne moraju da se obavezno ograničavaju na okvire država, nego mogu da imaju i globalne dimenzije, kao npr. zajednica naučnika-prirodnjaka ili zajednica likovnih umetnika koji pripadaju istom stilu.

Da bi klasifikovali pojave, autori su izradili tro-dimenzionalnu šemu kod koje jedna strana označava kriterijume pomoću kojih se definišu kulturne zajednice, druga osnovne ciljeve kulturne politike, treća tipove dinamičkih uticaja koji deluju u okviru kulturne zajednice kao i onih koji na nju deluju spolja. Prva strana uključuje već pomenute elemente (ekonomski status, etnička tradicija, geografski region, ekološke karakteristike, jezik, religija, ideologija), kao i nekoliko dodatnih (opšti ukus, starost, nivo obrazovanja i dr.). Značaj pojedinih odrednica, napominju autori, menja se tokom vremena i zavisi od konkretne zajednice. Tako je, na primer, za poslednjih trista godina u najvećem delu Severne Amerike i zapadne Evrope religija relativno gubila u značaju, a konflikti kojima je ona uzrok, i koji su nekada bili vrlo česti, danas su retki. Svaki indikator može da ima prvenstveno spoljnu ili prvenstveno unutrašnju orijentaciju, i sledstveno tome izražavaće tendencije ka unificiranju ili ka separatizmu. Indikatori su u konkurentskom odnosu a njihovu važnost određuje njihov relativni značaj u odnosu na druge faktore koji deluju u okviru zajednice i države kao i van njih. U ovom kontekstu jasno je da su jedne zajednice spremnije da se prilagođavaju promenjenim uslovima nego druge, ali do sada razlozi dispozicija za prilagođavanje kao i onih za otpor prilagođavanju nisu dovoljno proučeni.

Pojedinac ima prilike da se opredeljuje, — tako, na primer, može da promeni sredinu u kojoj živi.

da se odluči za proučavanje i korišćenje drugog jezika van maternjeg, da promeni religiju ili na drugi način da se identifikuje sa novom grupom. Ove mogućnosti su uslovljene i stavom alternativne zajednice; ona, naime, novog člana može rado da prihvati, ali i da odbije da ga prihvati. Kulturna politika u pluralističkoj zemlji treba, po mišljenju autorâ, da bude usmerena prema sledećim ciljevima: a) održavanje i obnavljanje pojedinih kulturnih zajednica; b) podsticanje interakcije među kulturnim zajednicama, i c) obezbeđenje uslova da u pluralističkoj zemlji svi građani imaju koristi od kulturne politike.

Ako kulturna politika ne podstiče obnavljanje kulturnih zajednica, onda pluralizam postupno iščezava. U nastojanju da odgovore potrebama i željama svojih članova, žive kulture i kulturne zajednice stalno se regenerišu. Kulture koje se ne obnavljaju ne ostaju ništa drugo do folklor i zadržavaju samo spoljni dekor i ornamentiku bez unutrašnjeg smisla. Postoji opšte uverenje da kontakti između različitih kultura imaju za posledicu međusobno podsticanje i duhovno obogaćivanje. Ali ovo pravilo ne važi u svim uslovima, jer u nekim situacijama sasvim je realna opasnost da manja kultura ovakvim kontaktima bude u tolikoj meri »obogaćena« da postepeno iščezava i utapa se u veću i jaču kulturu. Zato kulturna politika mora da pomogne zajednicama da nađu najoptimalnija rešenja, koja će da omogućuće maksimum pozitivnih efekata međukulturne razmene i minimum efekata destruktivnog karaktera. Element tenzije među zajednicama je manje-više karakterističan za sve pluralističke zemlje. Usklađivanje ovih tenzija (koje po mišljenju autora mogu da budu i kreativne i podsticajne) je stalni društveni i kulturni zadatak. Kulturna politika koja vodi računa o svim kulturnim interesima u pluralističkoj državi, najbolje služi tom cilju.

Tipove dinamičkih uticaja koji su predstavljeni na trećoj strani šeme, autori su razvrstali u tri kategorije: a) tehnološke realnosti; b) nove potrebe i odgovori zajednice, i c) politika i ponašanje dominirajućih grupa. Primena nauke i tehnologije u proizvodnji i potrošnji kao i drugim oblastima života, neposredno utiče na kulturne alternative. Posebno ekonomika vrši pritisak na individualni budžet vremena, način potrošnje i opšti stil života, u kome se sve više ispoljavaju elementi unificiranosti. Ali na drugoj strani, mogu se izneti dokazi da tehnologija — na primer u razvijenim zemljama — ne dovodi samo do homogenizacije, nego podstiče i diferenciranje i kulturne razlike. Pojedinac je u stanju da vrši izbor načina života, za šta ranije, okupiran brigom za fizički opstanak, nije bio sposoban. To je istorijski nov fenomen.

Različite zajednice na različite načine odgovaraju na spoljne pritiske i opredeljuju se za alternative koje im nudi tehnologija. Spoljni pritisci su izgleda najčešći uzročnici promena, ali ne treba sasvim isključivati ni unutrašnje faktore. Jezik, običaji i vrednosti mogu biti napušteni zato što ih je zajednica nadrasla a oni koji su ih praktikovali ne nalaze da su im više od koristi. (Ovaj stav će kasnije u diskusiji poslužiti kao povod za polemiku.) Naravno, kulturne zajednice preživljavaju zato što njihovi članovi nalaze da posebne karakteristike tih zajednica zaslužuju da budu sačuvane. Interesantno je da neke zajednice čak razvijaju nov ritual ili stvaraju novu kulturnu praksu kako bi i time naglasile da se razlikuju od drugih. Ovaj fenomen defanzivnog strukturiranja predstavlja klasičan primer kako se posredstvom kulture utvrđuje i učvršćuje identitet.

Savremena sredstva masovnih komunikacija vrše znatan uticaj na redefinisane vrednosti. Interesantno je da je televizija do sada bila neosetljiva prema fenomenu plurikulturalizma, što može da bude posledica ograničenog broja frekvencija kombinovanog sa visokim opštim troškovima i troškovima proizvodnje. TV menadžeri imaju tako opravdanje da traže masovnu publiku i prema njoj prilagođavaju programe. Ali masovna publika je može biti prolazna pojava, jer savremeni tehnološki razvitak (video-kasete, »cable-vision«) pruža već danas teorijsku mogućnost i najmanjim kulturnim zajednicama da kreiraju i odabiraju programe koji izražavaju simbole i vrednosti koje same preferiraju.

I, najzad, treći tip dinamičkog uticaja predstavlja politika i ponašanje dominirajućih grupa, pod kojima autori podrazumevaju sve grupe koje su u stanju da drugima nametnu kulturne vrednosti i sopstvene interese. Često se nekritički smatra da je smer u kome se vrši uticanje, i čak sam čin uticanja u opštem interesu. Ovakvo uticanje pojavljuje se, na primer, u oglašavanju, zatim u odlučivanju o jeziku nastave, u diskusijama o građanskom i krivičnom pravu, i uopšte, u svim odlukama o javnim stvarima koje se donose bez dovoljno obzira prema vrednostima nekih zajednica koje takvim odlukama mogu da budu posredno ili neposredno pogođene. Ovaj uticaj je skoro uvek usmeren ka standardizaciji, a manjinske grupe ako žele da prežive moraju da ulažu posebne napore kako bi prevladale opasnosti asimilovanja. Karakter uticaja dominirajućih grupa se bitno menja kada vrednosti kojima one utiču na ostale grupe sadrže i afirmišu ideju o tome da podređene grupe imaju sva prava na samostalan razvoj na sopstvenim osnovama.

JEZIČKA POLITIKA KAO ASPEKT
KULTURNE POLITIKE

Jezik je samo jedna od determinanti kulture. Ima slučajeva da on predstavlja instrument odbrane i omogućava jednoj grupi da u asimilatorskoj sredini sačuva svoj identitet, ali isto tako ima i suprotnih primera, da se suštinske razlike održavaju uprkos istom jeziku. Britanska i američka kultura teško da se mogu smatrati identičnim na osnovu toga što im je jezik zajednički, a Irci, čiji je maternji jezik engleski, imaju, u isto vreme, manje zajedničkog u kulturi sa Englezima i Amerikancima nego sa onim Ircima čiji je maternji jezik galski.²⁾

Savremeni svet karakteriše vrlo kompleksna jezička situacija. Postoji oko tri hiljade priznatih živih jezika, a samo 150 nezavisnih država — što znači da je broj bilingvističkih i multilingvističkih zemalja vrlo veliki. Jezička geografija zna za mnoge varijacije — u nekim zemljama čitavo stanovništvo ima isti maternji jezik, u drugima, u koje spadaju i neke afričke zemlje, najbrojnija grupa istog maternjeg jezika predstavlja jedva četvrtinu ukupnog stanovništva. U SSSR-u se govori dvesta jezika, dok je u Indiji identifikovano ništa manje nego 1.625 različitih jezika.

U mnogojezičkim sredinama moguće su dve vrste opcija: a) one koje se odnose na principe razvoja i pravila o jeziku, i b) one koje se odnose na domene u kojima se ustanovljavaju jezička prava. U ovom drugom slučaju opcija se svodi na opredeljivanje za teritorijalni ili personalni princip. U prvom slučaju pravo na jezik se ograničava na određenu teritoriju, dok se u drugom ono vezuje za ličnost, bez obzira na kojoj teritoriji ona živi. Postoji u stvari i treća opcija — kad javne vlasti ne preduzimaju nikakve mere nego ostavljaju da stvari budu onakve kakve su, prepuštajući razvoj spontanoj igri demografskih, ekonomskih i kulturnih faktora po principu »laissez faire«.

Vrlo su složeni faktori koji utiču na izbor i određuju za koji će se od ovih opcija jedna kulturna politika opredeliti. Važnu ulogu pri tom igra relativna brojnost jezičkih grupa i njihova geografska raspoređenost (geografska koncentrisanost je razlog da se prioritet da teritorijalnom principu). Istorijske tendencije su takođe važne, zatim ekonomski razvoj (urbanizacija i industrijalizacija ubrzavaju mešanje stanovnika koji govore različitim jezicima). U stvari, čisto terito-

²⁾ Uvodno saopštenje o jeziku i kulturnoj politici pripremio je prof. Kenneth D. McRae, iz Departmana za političke nauke Karilton univerziteta u Otavi.

rijalni ili čisto personalni princip je u praksi dosta redak: većina pluralističkih zemalja kombinuje oba ova principa.

Drugi niz pitanja odnosi se na sektore u kojima se jezička prava priznaju. U vrlo malom broju zemalja kulturna politika u domenu jezika ima za cilj potpuno izjednačavanje položaja jezičkih grupa u svakom domenu života. Većina zemalja priznaje prava na jezik jednoj ili više manjinskih grupa samo u specifičnim domenima kao što su obrazovanje ili radio-programi a ne i u drugim oblastima javnog života (sudstvo, zakonodavstvo, lokalna administracija, vojska, itd.). Odgovor na pitanje »ko koristi koji jezik i gde«, određuje jezičku politiku u jednoj višejezičkoj zemlji. Ali to je samo opšti aspekt, jer je jezička situacija u mnogim zemljama vrlo kompleksna. Nekoliko situacija koje su tipične i na koje praktična kulturna politika treba da da odgovor, mogu da ilustruju tu složenost.

1. U višejezičkoj sredini javlja se trajna potreba za proširenjem svesti o jezičkim razlikama i kulturnom pluralizmu, posebno u dominirajućoj nacionalnoj grupi. Neke zemlje podstiču proces formiranja nacije direktnom integrativnom politikom, u drugima se jezičkim grupama omogućuje da se međusobno bolje upoznaju, kao i da upoznaju višekulturne tradicije zemlje. Ovo može da ima oblik sistematskog podsticanja izučavanja drugog nacionalnog jezika, ili uvođenja u praksu raznovrsnih oblika međukulturnih kontakata. Ono što je bitno, to je da pojedinci budu uvereni da građani drugog jezika i druge kulture treba da imaju ista prava na učestvovanje u nacionalnom životu.

2. U nekim pluralističkim zemljama postoji potreba da se nizom praktičnih mera postigne postupno izjednačavanje ekonomskog i društvenog položaja različitih jezičkih grupa. Ovo striktno i ne spada u domen jezičke ili kulturne politike, ali ako se ova pitanja zapostavljaju, onda to ima za posledicu produžavanje kulturne i društvene neravnopravnosti i povećanje napetosti između jezičkih grupa. Ovakva politika može da se provodi i preko zakona koji osujećuju diskriminaciju i drugim intervencijama koje regulišu način upotrebe jezika u javnom i privatnom domenu. U nekim slučajevima može da se ukaže potreba za širokim programom modernizovanja društva koje bi obuhvatilo i sve aspekte ravnopravnosti građana, bez obzira na njihov jezik ili kulturu kojoj pripadaju.

3. Specifična je situacija useljenika koji imaju potrebu da nauče jezik zemlje koja ih je primila. Tada može biti poželjno da jezička i kulturna politika sistematično podstiču akulturaciju, ko-

jom treba da se ublaži gubitak vrednosti prouzrokovan odvajanjem od kulture u domovini. Na taj način smanjuje se generacijski jaz između imigranata i njihove dece i omogućuje drugoj ili trećoj generaciji da zadrže jezik svojih predaka. Slične mere treba da podstaknu sredinu koja prihvata useljenike da se upoznaje sa kulturom imigranata, te da tako obogaćuje sopstveno kulturno iskustvo. Postoji, pored ovoga, i čitav niz drugih mogućnosti koje može da koristi kulturna politika (program izučavanja drugih jezika, materijalno potpomaganje etničkih škola sa povremenom nastavom, subvencionisanje kulturnih organizacija imigranata i etničkih grupa, emitovanje radio-programa i formiranje informativnih servisa za pomoć štampi na jezicima najvažnijih imigrantskih grupa, itd.).

4. Drugačiji su problemi zemalja u razvoju u postkolonijalnom periodu koje moraju da se odluče za jedan ili više nacionalnih jezika kako bi prevazišle velike jezičke i dijalekatske razlike. Jezik ranijih kolonizatora po pravilu je nepopularan kod masa i malo poznat; međutim, on je često korišćen od strane elite formirane pre sticanja nezavisnosti, a ponekad je i jedini pisani jezik. S jedne strane, on predstavlja prepreku političkoj integraciji, a s druge, on znatno olakšava pristup modernoj tehnologiji i njeno usvajanje. Zemlja koja se nalazi pred takvim izborom mora da izvaga sve razloge za alternative koje joj se nude. Ona mora da računa sa negativnim i čak odbojnim reagovanjem jezičkih grupa čiji maternji jezik nije izabran za nacionalni i da preduzme mere kojima bi se ovi otpori umanjili. Takva je opcija uvek teška i najčešće se dešava da begrund-faktori deluju dugo vremena pošto je odluka već doneta. Opređeljivanje za određenu jezičku politiku verovatno je jedna od najvažnijih odluka koju država sa tek stečenom nezavisnosti treba da donese.

5. Dalja lista problema mogla bi da se podvede pod zajednički naslov »Jezički razvoj«. U nekim zemljama jezik, koji je bio samo usmeno sredstvo saobraćaja, danas zahteva pisane oblike, u drugima se javlja potreba da se pisani oblici koji već postoje ali koji su zastareli i komplikovani, uproste kako bi se omogućilo lakše opismenjavanje masa. Zatim, kulturna politika može da insistira na tome da se jezik koji se govori u mnogim dijalektima svede na unificirane standarde. U nekim slučajevima takva standardizacija prelazi nacionalne granice (slučaj holandske i belgijske vlade koje su sprovele reformu holandske ortografije). Jezici mogu da se proširuju i obogaćuju kako bi odgovorili novim zahtevima, kao u slučaju kad oni uslovljavaju sticanje višeg obrazovanja u savremenoj nauci i tehnologiji. (Neki od malih jezika, kao na primer finski, u

ovom pogledu su učinili poslednjih godina impresivan napredak.) U izvesnim slučajevima čak i mnogo rasprostranjeniji jezik može da zahteva ovakav razvoj, naročito u pluralističkoj zemlji u kojoj su ranije postojale alternative za specijalizovanu terminologiju.

Ako se sve ove situacije stave u kontekst veoma komplikovanog savremenog društva, onda se može dobiti predstava o nizu različitih ciljeva koji se ostvaruju praktičnom kulturnom i jezičkom politikom. Na prvi pogled samo izgleda da jezička politika u zemljama sa više kultura treba da bude usredsređena na jednostavno pitanje »ko koristi koji jezik i pod kojim uslovima«. Međutim, ako se to isto pitanje postavi sa šireg socijalnog aspekta, tj. koliko se praktična kulturna politika približava situaciji u kojoj svaka grupa u punoj meri učestvuje u nacionalnom životu — onda mogućnosti izbora i varijacija kulturne politike postaju skoro isto onoliko kompleksne koliko i struktura samog društva.

KULTURNE RAZLIČITOSTI I STVARALAČKI PROCES

Psiholozi smatraju da je usvajanje znanja i iskustava koje su akumulirale prethodne generacije najvažniji zadatak intelektualnog razvoja. Proces kojim se to usvajanje ostvaruje naziva se socijalizacijom. Ona podrazumeva uvežbavanje i usvajanje ponašanja koje zajednica smatra vrednim. Oni koji su socijalizovani, vremenom počinju da i sami socijalizuju druge. Tako proces socijalizacije vodi ustanovljenju stereotipa ponašanja sa ohrabrivanjem i nagradama za socijalno prihvatljivo ponašanje i sankcijama u slučaju odbijanja ili kršenja ovih stereotipa.³⁾ Pravila socijalizacije se, međutim, razlikuju od jedne do druge kulture.

U ponašanjima članova iste kulturne grupe mogu se zapaziti razlike, a i jedna ista ličnost se u raznim prilikama različito ponaša. Ali i pored toga pojedinac ispoljava tendenciju da se ponaša u okviru određenih granica. Jedna ličnost, na primer, može da bude stalno govorljiva, druga ćutljiva i sl. Smatra se da su ove konzistencije u ponašanju ličnosti posledica činjenice da svaka osoba poseduje svoju personalnost. Tako, dok socijalizacija sužava okvire mogućeg ponašanja u datoj kulturi, dotle personalnost predstavlja mehanizam koji ograničuje različitosti u ponašanju jedne iste osobe.

Neki daju prednost naslednim elementima u definisanju personalnosti, ali pri tom ne treba gubiti iz vida bar jedan udeo socijalizacije. Mada je

³⁾ Uvodno saopštenje A. J. Cropley-a, sa Saskičevanskog univerziteta, Regina, Kanada.

nesporno da postoje mnogi varijeteti u ispoljavanjima personalnosti kod članova datog društva, i mada se granice tolerisanog ponašanja razlikuju od jednog do drugog regiona i od jedne do druge socijalne grupe, ipak postoji idealna ličnost koja u sebi otelotvoruje, u manje ili više stereotipnom obliku, opšte kvalitete koje određena kultura ceni kod svojih članova. Iako ovaj stereotip ne mora da podseća ni na jednu živu ličnost, on predstavlja model kome teži proces socijalizacije i koji predstavlja u sažetom obliku uzor društva o tome kakva treba da bude dobro socijalizovana ličnost. Ovaj nacionalni tip može se prepoznati u folkloru, u narodnoj poeziji i pesmama, u herojima iz prošlosti koji se deci opisuju u idealizovanoj verziji, itd. On može biti čak i vizuelno skiciran, kao u nacističkom opisu arijevske tipa (sa uporednim pokušajima da se čak i nauka i istorija revidiraju kako bi odgovarale stereotipu).

Socijalizacija koristi članovima društva, jer omogućuje konformnije življenje sa sugrađanima i olakšava komuniciranje sa njima, a isto tako podstiče i osećanje pripadanja i zajedništva. Tako kultura i njeno sticanje označavaju u izvesnom smislu restrikciju varijeteta u ponašanju. Oni koji su proučavali stvaralački proces zastupaju mišljenje da se ponašanje ovom restrikcijom negira. Konvencionalno ispitivanje inteligencije, navode oni, ne obuhvata sve varijetete intelektualnog funkcionisanja, jer ono primorava testiranog da traži jedini »korektan« odgovor, negirajući na taj način njegov stvaralački i istraživački smisao. Konvencionalni testovi mere konvergentan način mišljenja, jer su odgovori unapred poznati ličnostima sa dovoljno inteligencije i znanja. Nedavno su, međutim, činjeni pokušaji sa testovima koji zahtevaju pronalazanje novih i neuobičajenih odgovora i koji ne sadrže prikrivene oblike prisiljavanja i usmeravanja na određene odgovore, nego dozvoljavaju subjektu da aktivno kombinuje i sâm sebi daje odgovore. Takvi testovi zahtevaju divergentno mišljenje i podstiču kognitivne procese koji, sa početne tačke određene testom, vode nastanku širokog kruga ideja i njihovom daljem razgranjavanju.

Uvođenje ove distinkcije u načinu mišljenja i misaonog aktiviranja pokazuje se vrlo korisnim, jer osobe koje su dobile visok broj poena u ocenjivanju konvergentnog načina mišljenja, ne dobijaju sve, kako je praktičnim ispitivanjima utvrđeno, visok broj poena i na testovima divergentnog načina mišljenja. Utvrđeno je, takođe, da se na pitanja iz fonda znanjâ koja se stiču u školi lakše odgovara konvergentnim načinom mišljenja, a na ona iz praktičnog života i van akademskih okvira — divergentnim. Na taj na-

čin se pokazalo da se ocenjivanje kreativnosti može lakše i preciznije izvesti pomoću testova divergentnog načina mišljenja nego tradicionalnim testovima. Treba, međutim, razlikovati kreativnost u estetičko-profesionalnom smislu ili u okviru pozivâ koji se uobičajeno smatraju kreativnim, s jedne, i kreativnosti kao mentalne karakteristike, s druge strane.

Mada divergentno mišljenje nije sinonim kreativnosti, opšte je prihvaćeno da kreativnost podrazumeva novinu i originalnost. Kreativni rezultati su relevantni za neki problem (uključujući i estetičke), jer ga rešavaju ili bar bacaju novo svetlo na njega. Oni su u izvesnoj meri i neočekivani tako da deluju kao iznenađenje. Divergentni način mišljenja je neophodan intelektualni preduslov kreativnosti (mada verovatno ne i dovoljan). Do tog načina mišljenja se, kako se pretpostavlja, dolazi intelektualnim procesom preko koga je ranije znanje, sticano uvežbavanjem konvergentnog načina mišljenja, modifikovano i prošireno. Tako je široko usvojeno shvaćanje da stvaralački proces označava odudaranje od poznatog i usvojenog, u velikoj meri zbog divergentnog mišljenja koje deluje u pravcu proširenja znanja van do tada poznatih granica.

Stereotipna predstava kreativne ličnosti je predstava o osobi koja je upadljiva i čiji je način života nekonvencionalan. Neki mešaju ove osobine sa kreativnošću, zanemarujući tako neophodni stvaralački proces i stvaralačke rezultate. Pa ipak, nekonvencionalnost, socijalna divergentnost i relativno nizak stepen integrisanosti u konvencionalni socijalni red su uobičajene crte stvaralačke ličnosti, koje se spolja manifestuju. Naučnici stvaraoči su inteligentni, metodični i energični, ali isto tako i nekonformisti, spremni da prihvate rizik, nezavisni i u stanju da u životu podnose neizvesnosti i dvosmislenost. Među humanističkom inteligencijom, stvaralačke ličnosti su po opštem uverenju više zavisne od osećanja nego od racionalnih sudova i više su introvertne nego ekstrovertovane. Zajednička im je crta to što se mnogo više rukovode svojim unutrašnjim stavovima nego merilima društva.

Na sreću, društva nisu potpuno stabilna niti su njihovi stavovi o tome kako ljudi treba da misle i da se ponašaju nepromenljivi. Ona su uključena u proces samoobnavljanja, u kome se vrednosti i kriterijumi menjaju u skladu sa promenama uslova života, i obrnuto, u kome se menjaju životni uslovi u skladu sa menjanjem vrednosti. Kreativnost, kao što je napomenuto, deluje u pravcu proširenja granica tolerisanog ponašanja, čime doprinosi širenju vrednosti kulture, buđenju njenih aspiracija i jačanju njenih

sposobnosti da uspostavlja kontakte sa svetom. Proces je, međutim, recipročan — kreativnost podstiče promene, ali je i sama podsticana tim promenama. Ovi faktori i njihovo delovanje imaju za posledicu stvaranje alternativnih gledišta među članovima kulturne zajednice kao i proširenje granica onog što se toleriše ili čak podstiče, što opet sa svoje strane pozitivno utiče na kreativnost.

Jedan od takvih vrlo podsticajnih faktora je i izloženost različitim sistemima vrednosti. U nekim zemljama ova izloženost je posledica intenzivnih imigracija (u Australiji je, na primer, u posleratnom periodu putem useljavanja broj stanovnika povećan za 15%). U nekim zemljama, ovaj tip kontakta se ostvaruje, ne između domorodaca i doseljenika nego između susednih grupa koje su geografski bliske ali kulturno i jezički udaljene, kao što je slučaj sa Nigerijom i nekim drugim afričkim državama formiranim posle rata. Imigranti donose nacionalni stil svoje kulture, koji nameću i mešaju sa stilom kulture svoje nove sredine — što nosi u sebi značajan potencijal za kulturne promene.

Ovo susretanje dveju kultura predstavlja mogućnost za nastajanje novih odnosa, u kojima se obe kulture modifikuju i proširuju, kroz međusobno prožimanje koje podstiče razvijanje novih kulturnih oblika. Međutim, rezultati proučavanja integrativnih procesa u prošlosti i trvenja među kulturama pokazuju da do međusobnog prilagođavanja i prožimanja ne dolazi uvek. Najčešće, a posebno u slučaju imigriranja, postoji zahtev da se došljaci potpuno podrede socijalnom redu zemlje koja ih prima, što predstavlja pritisak u pravcu monističkog asimilovanja. Krucijalna tačka ovakvih međukulturnih kontakata je pritisak na došljaka, da ukoliko želi da opstane i prosperira u novoj sredini, napusti svoju staru kulturu i prepusti se da bude apsorbovan od strane nove kulture. Ovo je bio dominirajući stav prema asimilovanju u posleratnoj Australiji. Rezultat ovakvih kontakata među kulturama je iščezavanje jedne i »neoštećenost« druge — što predstavlja gubitak inspirativnog potencijala za kreativnost u smislu kulturne ekspanzije i regeneracije.

Sve više je postajalo jasno da monistički način asimilovanja nije prihvatljiv. Imigrant izložen takvom asimilovanju ispoljava osećanje dvojne otuđenosti: od stare kulture, koju je primoran da napušta, i od nove, u kojoj je stranac i u kojoj se oseća tuđim. Kao član zajednice on ispoljava osećanje indignacije koje je karakteristično za izolovane grupe, osećanje frustriranosti i bespomoćnosti. To može da dovede do depresivnosti, nesocijalnog i siledžijskog ponašanja, a u

ekstremnim slučajevima i do samoubistva. Kad se uža grupa oseća ugroženom od strane šire zajednice, njeni stavovi ispoljavaju tendenciju ka rigidnosti. Njen otpor prema široj zajednici raste, a šansa za obostrano korisnu razmenu između dveju kultura je izgubljena. Tako inonistički model kulturnog kontakta među podkulturama jedne nacije, ili između useljenika i društva koje ih prima, dovodi do postupnog otudivanja članova kulture manjina. Pritisak monističke asimilacije je izrazito antikreativan.

Suprotni princip je — pluralistička asimilacija. U tom modelu nacionalni stil kultura manjina se respektuje. Grupe ljudi mogu sebe smatrati članovima različitih užih grupa, ali istovremeno i članovima nacije. Različiti načini života mogu da se razvijaju jedan uz drugi. Imigrant, na primer, zadržava veze sa vrednostima koje su ranije osmišljavale njegovu egzistenciju, on počinje da pripada u isto vreme i široj zajednici i užoj grupi kojoj ostaje veran čitavog života (i za koju je vezan preko etničkih udruženja, štampe na svom jeziku, itd.) Na taj način on odoleva u velikoj meri osećanju bespomoćnosti i odsustva solidarnosti.

Ali ma koliko ovi efekti pluralističke asimilacije u svakodnevnom životu imigranata i članova manjinskih grupa bili poželjni i važni, njihov najvažniji doprinos nije u tome, nego u uticajima na kreativne procese u kulturi. Prihvatanje široke skale varijeteta i alternativnih načina života kao i čitavog niza vrednosnih skupina i aspiracija, ima za posledicu napuštanje paternalističkog odnosa u kulturi (koji je karakterističan za stav »velikih« kultura prema »malim«). Nasuprot tome, ovo prihvatanje doprinosi širenju granica mogućeg i tolerisanog, produbljivanju imaginacije članova grupa kao i omogućavanju divergentnog načina mišljenja. Na taj način se podstiču promene i kombinovanje najboljih vidova dva ili više koegzistirajuća sistema kulturnih izraza i simbola, čime se daje snažan podsticaj kreativnosti u kulturi.

ODNOSI MEĐU KULTURAMA U PLURALISTIČKOJ ZAJEDNICI

Međukulturne veze se najbolje mogu posmatrati u okviru širih kategorija razmene: ljudi, informacija, ideja, resursa i dobara. Opšti sistem vrednosti koji neko usvaja uslovljava i njegov način ostvarivanja međukulturnih veza. Osnovni princip i vrednost u oblasti ljudske razmene je — najveći mogući stepen reciprociteta. On nalaže partnerima u razmeni da jedni druge smatraju jednakim kao i da u određivanju okvira i

uslova razmene imaju jednaka prava. U negativnom određenju, reciprocitet minimizira defekte karakteristične za mnoge odnose u razmeni: etnocentrizam, »kulturni imperijalizam«, dominiranje, manipulisanje i verbalno mistifikovanje. U pozitivnom, on podstiče međusobno respektovanje i priznanje i usvajanje kulturnih različitosti, omogućuje stvarnu komunikaciju kao i neinstrumentalni odnos prema drugima.⁴⁾

U najvećem broju slučajeva međukulturne veze programiraju institucije koje reflektuju sistem vrednosti dominirajućih kultura u kojima i same deluju. Primajuća strana u međukulturnim odnosima se najčešće tretira patronatski i paternalistički. Nerecipročni odnosi u kulturnoj razmeni su izraz istorijskih razlika između vladajućih i subordinirajućih klasa, nacija, kulturnih grupa i etničkih zajednica. Ne zanemarujući nijanse, mešovite slučajeve i međukategorije, osnovna podela ostaje uglavnom između dominirajućih i zavisnih (»ranjivih«) kultura. Prve vrše nad drugima ono što je Brazilac Paulo Freire nazvao »kulturnom invazijom«. One su definisale probleme onako kako njima odgovara, one kontrolišu kanale konceptualne difuzije i sistematski ulepšavaju sliku svojih kulturnih vrednosti kako bi ih učinile privlačnim za »recipijente«. Zato slabiji partneri u međukulturnim odnosima moraju da preduzmu akciju za očuvanje slobode, moraju da organizuju proučavanje i pisanje svoje istorije (»narod bez prošlosti nema budućnost«), zatim da izdejtstvuju priznanje svog jezika i kulture, i organizovano pružaju otpor nametanju kulturne dominacije. Najzad, one — iznad svega — moraju da zadrže u svojim rukama kontrolu nad procesima menjanja njihovog sopstvenog sistema vrednosti. Slabija strana u razmeni često nije u stanju da kontroliše pravac i efekte promena (u tome se izražava »ranjivost« jedne kulture). Ovaj odnos je institucionalizovan u političkim, ekonomskim i kulturnim strukturama.

Sa analitičke tačke gledišta polazna tačka je hipoteza da svaka kulturna grupa ima razloge da egzistira kao jedinstvena grupa. Njena kultura sadrži unutrašnje, suštinske vrednosti i spoljni okvir u kome se te vrednosti ispoljavaju. Iz toga sledi da svaka strategija promena, bilo egzogenih ili endogenih, mora da podrazumeva, u svim stvarima koje se odnose na poželjne promene vrednosti, konsultovanje sa »pacijentima«. Cilj je da se promene vrše u spoljnoj sferi (at the outer margins), uz istovremeno brižljivo čuvanje i obogaćivanje vrednosnog jezgra (the core values).

⁴⁾ Saopštenje o ovoj temi pripremio je dr Denis Gule (Goulet), iz Centra za proučavanje razvoja i socijalnih promena u Kembridžu, Masačusets.

Većina međukulturnih razmena, međutim, nedovoljno respektuje unutrašnje, suštinske vrednosti kulturnih grupa.

U zajednici čije se stanovništvo etnički i kulturno razlikuje postoje, u odnosu na socijalnu homogenost i različitost, dva osnovna problema; a) kako da se ustanove i razvijaju oblici kulturnih međuučica, i b) kako da se postigne ravnopravna razmena socijalnih iskustava od strane članova pojedinih grupa. U multikulturnoj zajednici značajni oblici kulturne interakcije nisu, kako se uobičajeno misli, godišnji etnički festivali ni druge simbolične manifestacije. To su daleko više oni oblici koji unapređuju podelu odgovornosti u svakodnevnim poslovima. U tom pogledu mogu se utvrditi dva oblika nejednakosti. Prvi se izražava u tome što dominirajuće grupe imaju mnogo razvijenije mreže institucija. Ova asimetrija ima direktne posledice na mogućnost pojedinih grupa da održavaju i da dalje razvijaju svoje kulturno nasleđe.⁵⁾

Druga, još izraženija nejednakost ispoljava se u mogućnostima pojedinih grupa da koriste savremena iskustva. Kultura jedne grupe u okviru industrijskog društva uključuje i sumu znanja koja se odnose na proizvodnju, trgovinu, servise i oblike upravljanja. To znanje se ne traži niti dobija u školama nego ga pojedinac stiče iskustvom, ukoliko su mu otvorene mogućnosti da radi u velikoj, modernoj organizaciji. Onima čija su kultura i maternji jezik isti kao i jezik i kultura najvećeg broja institucija i privrednih organizacija, ovo iskustvo i znanja su mnogo dostupniji nego pripadnicima malih grupa. Oni će otuda, prvo, imati daleko više šansi da obogaćuju sopstveno iskustvo, i drugo, uživae prednost da u okviru svoje grupe i njene kulture i jezika — koji imaju globalno društveno značenje, stiču znanja koja su plod tog iskustva. Članovi dominirajućih socijalnih grupa su tako favorizovani u institucijama opšteg tipa jer im se daje prilika da se koriste svojim kulturnim nasleđem, pošto je baš to nasleđe ono koje se koristi i razvija u opštedruštvenim institucijama i koje vrši svakodnevni uticaj na čitavo stanovništvo.

Problemi međukulturnih odnosa se posebno reflektuju u domenu mas-medijā. Radio i TV-programi u pluralističkoj zajednici se nalaze pred protivrečnim zahtevima: da reflektuju svu kulturnu šarolikost i pripremaju programe za sve etničke grupe i na svim jezicima, s jedne, i da preko programa suzbijaju tendenciju zatvaranja kultura i održavanja kulturnih getoa, s druge strane. Mas-mediji treba da omoguće i najmanjim etničkim grupama da čuju svoj jezik i vide

⁵⁾ Jacques Brazeau, prodekan, Departman za postdiplomske studije Univerziteta u Montrealu.

svoje kulturne programe, ali isto tako i da ih povezuju i sa drugim kulturama u okviru zemlje kao i van njenih granica. Čak i u pluralističkim zemljama sa vrlo razvijenom tehnološkom bazom i najmodernijim sistemima elektronike, vrlo je izražena tendencija ka fragmentaciji i kulturnom zatvaranju.

Zadatak se pokazuje mnogo složenijim nego samo da se obezbedi svakoj jezičkoj i etničkoj grupi da ima program na svom jeziku preko koga može da govori sebi i sluša sebe. Prava razmena i kulturna interakcija preko mas-medija je ona u kojoj svaka grupa daje svoj aktivni kulturni doprinos programu, tako da sve grupe i sve kulture mogu da se koriste ovom saradnjom i razmenom. Da bi se prevladale ove tendencije, program mora da bude kosmopolitski, ali isto tako da predstavlja i kulturni mozaik pluralističke zajednice.

KULTURNE RAZLIČITOSTI I KARAKTER DRUŠTVA

U dosadašnjem izlaganju prikazani su pristupi i najvažniji teorijski stavovi u saopštenjima i radnim materijalima. Pre nego što oni budu komentarisani potrebno je da se učini jedna napomena: plurikulturni oblici su veoma raznovrsni i ispoljavaju se u različitim društvenim kontekstima, tako da je definicija plurikulturalizma moguća samo u najopštijem smislu. Ovo se takođe odnosi i na kulturnu politiku kao i na strategiju i ciljeve kulturne politike, koji se vrlo mnogo razlikuju od jedne do druge pluralističke zemlje.

a) *Za i protiv kulturnih različitosti.* Saopštenja i radni materijal polaze od osnovnog stava da kulturne različitosti treba da se ne samo održavaju nego i podstiču. Kasnije analize predstavljaju uglavnom pokušaj da se ovaj stav obrazloži i osnaži argumentima. Međutim, iznet u obliku jedne generalizacije, on je izazvao polemiku i naišao na rezerve nekih učesnika simpozijuma, pre svega predstavnika afričkih zemalja. Neke zemlje u razvoju, sa još uvek plemenskom strukturom društva, nalaze se u procesu ostvarivanja političkog i privrednog jedinstva, koje je garancija njihove samostalnosti. Zadržavanje kulturnih različitosti i brojnih varijeteta jezika i dijalekata podsticalo bi tendencije ka fragmentaciji, koje su i inače jake i neprevladane. Opštedruštveni, a posebno kulturni razvoj na osnovama pluralizma, predstavljao bi u uslovima nedovoljne razvijenosti, »ekonomski i društveni luksuz«, a njegov bi neposredni efekat bio slabljenje društvene i ekonomske kohezije.

Tako je orijentacija kulturne politike u ovakvim pluralističkim zemljama upravo suprotna od one koja se sugerira u pripremnom materijalu: puna

integracija, društvena i kulturna — umesto »održavanje i podsticanje različitosti«, uvođenje jedinstvenog jezika koji bi politički i kulturno povezivao sve delove zemlje i sve društvene slojeve — umesto priznavanja prava svim jezicima i sl. U polemici koja se oko ovoga razvila citirana je Deklaracija o pravima čoveka, u kojoj se definišu i kulturna prava. Pravo na slobodu govora, istakao je jedan učesnik, nije samo pravo da se slobodno iznose svoja mišljenja, nego i pravo da se ona iznose na svom jeziku.

Odgovarajući na ove primedbe, predstavnici afričkih i nekih azjiskih zemalja skrenuli su pažnju na činjenicu da po toj istoj deklaraciji ljudi imaju prava i na rad kao i na uslove za lični napredak. Međutim, to će pravo ostati samo deklarativno sve dok se zemlje u razvoju ne izvuku iz siromaštva koje ih sada pritiska i ne budu u stanju da svojim građanima obezbede uslove za razvoj. Po njihovom mišljenju kulturni fenomeni ne mogu da se posmatraju izolovano od šire društvene situacije i sami po sebi. Jer kulturne različitosti se ne ispoljavaju samo kao etničke i nacionalne, nego imaju i socijalne vidove. Kao što je poznato, postoje duboke razlike u kulturi i kulturnim potrebama između različitih slojeva jedne iste nacije ili kulturne grupe. U radnim materijalima se, međutim, pod kulturnim različitostima (cultural diversities) podrazumevaju samo prve.

Tako je još na samom početku simpozijuna konstatovano da se na kulturne različitosti i fenomen plurikulturalizma ne gleda isto u svim višekulturnim i višejezičkim zemljama. Neki su zbog toga izrazili mišljenje da je možda bilo bolje da su na osnovu sličnosti problema organizovana dva skupa umesto jednog (jedan za zemlje u razvoju i drugi za ostale pluralističke zemlje). Ali konstatovano je, takođe, da čak i u zemljama koje prihvataju kulturne različitosti i na tom prihvatanju zasnivaju svoju kulturnu politiku, postoje takođe značajne razlike. Takav je, na primer, slučaj sa useljenicima. Oni su jedna od karakteristika kanadskog plurikulturalizma, koji su autori saopštenja imali u vidu u svojim analizama (u Kanadi živi 400.000 Ukrajinaca, zatim veće grupe Nemaca, Jugoslovena, Mađara, Skandinavaca, Kineza itd.; za poslednjih dvadeset godina u Kanadu se uselilo tri miliona lica iz raznih, uglavnom evropskih zemalja). Njihov položaj je sasvim drugačiji nego položaj narodnosti i nacionalnih manjina (npr. u Jugoslaviji). Jer narodnosti su na svom istorijskom tlu na kome žive generacijama, zatim, one imaju bogatu tradiciju a njihova kultura je istovremeno deo kulture matične nacije kao i kulture zemlje u kojoj žive. Useljeničke grupe, njihovo prilagođavanje novoj sredini i opstajanje ili postupno asimilovanje

predstavljaju posebno i specifično poglavlje plurikulturalizma u nekim zemljama (SAD, Australija, Kanada). Međutim, za mnoge druge pluralističke zemlje ovaj oblik plurikulturalizma nije aktuelan.

b) *Plurikulturalizam i pojam nacije*. Uvodna saopštenja predstavljaju pokušaj da se razrade teorijske osnove plurikulturalizma. Treba reći da su ti pokušaji dali rezultate, mada je ovaj rad očigledno još na samom početku. Iako su saopštenja prezentovana u vrlo sažetom obliku, čak i iz takve prezentacije da se naslutiti njihova solidna teorijska fundiranost kao i kvaliteti analitičkog postupka. Ono što nedostaje, to je teorijsko određenje nekih pojmova koji su neposredno povezani sa pojavom plurikulturalizma. To su pre svega pojmovi nacije i države.

Može da bude prihvatljivo ako se useljeničke grupe tretiraju kao etničke ili kao kulturne zajednice. Ili ako se, radi razlikovanja od ovih grupa, ostale označavaju kao domorodačke (Eskimi i Indijanci). Ali teško je prihvatiti da svi, bez obzira na jezik, tradiciju pa čak i rasu, pripadaju jednoj sintetičkoj naciji ili nadnaciji (one nation without nations). Isti je slučaj i sa nacionalnom kulturom — izrazom koji ostaje krajnje nejasan. Po svemu sudeći, pod nacionalnom kulturom podrazumevaju se sve kulture u okviru države, bez obzira na to što se one međusobno dosta razlikuju i ispoljavaju u različitim kulturnim oblicima i različitim jezicima. Kriterijum identifikovanja je, dakle, administrativno-politički, sa dosta neubedljivom pretpostavkom da država ima svoje posebne karakteristike koje se automatski prenose i na kulturu. Država, dakle, u izvesnom smislu postaje zajednički izmenitelj kao i kriterijum za definisanje nekih pojmova. Nigde se eksplicitno o tome ne govori, ali u nekim saopštenjima ova ideja je veoma naglašena u kontekstu. Zbog toga ostaje nejasno da li stav o »očuvanju kulturnih različitosti« ima značaj i smisao strategijskog principa (države i njene politike), ili označava trajni cilj kulturnog razvoja. Asimilovanje koje se generalno odbacuje, u jednom slučaju (A.J. Cropley) ne odbacuje se sasvim, nego samo kao monističko, dok se kao pluralističko prihvata i preporučuje. Ako je tako, onda cilj ostaje isti — asimilovanje, ali on treba da se postigne na drugačiji način i sasvim drugačijom strategijom. U svakom slučaju, pojam »pluralističkog asimilovanja« ostaje nerazrđen i nedovoljno jasan.

Ove nejasnoće (koje se reflektuju i na teorijski koncept kanadskog plurikulturalizma) prenose se i na osnove i principe jezičke politike. Dve grupacije koje sačinjavaju većinu stanovništva označavaju se kao »anglofonsko« kanadsko stanov-

ništvo i kao »frankofonsko«. Zatim kao »osnivači države« (two founding peoples) i kao nosioci kanadskog »bikulturalizma« i »bilingvilizma«. Da li se u ovom slučaju radi o nacijama ili delovima nacija — ostaje nejasno ili u najmanju ruku nedorečeno. Takođe ostaje nejasno kakav je odnos francuske kulture u Kanadi i francuske kulture u matičnoj naciji (a isto tako i engleske u Kanadi i engleske u SAD i Engleskoj). Pokušaj da se na ova pitanja dâ odgovor doprineo bi proširenju teorijskih osnova plurikulturalizma i otklonio nedorečenosti koje su ostale.

Ova nejasnoća nije karakteristična samo za pristup nekih kanadskih predstavnika fenomenu plurikulturalizma, nego isto tako i za pristup predstavnika nekih drugih zemalja. Finski predstavnik je, na primer, izneo stav da je osnovna karakteristika finskog bikulturalizma i bilingvizma postojanje jedne iste nacionalne kulture — finske! U literaturi ona se ispoljava kao dvojezič-ka, ali je inače u suštini ista! U ovom slučaju radi se o stanovništvu koje govori ne samo dva potpuno različita jezika i koje ima svoje distinktivne kulturne tradicije, nego i o stanovništvu koje pripada različitim rasama. I tu je ostao nedefinisan odnos švedske kulture na Aleutskim ostrvima i južnoj Finskoj — i švedske kulture u susednoj Švedskoj. Zbog toga ostaju nejasni i termini koji se u analizi fenomena plurikulturalizma široko upotrebljavaju u materijalima, i koji su isto tako široko upotrebljavani i u diskusiji, kao što su „nacionalni radio i TV-sistem“, zatim „nacionalna kulturna politika“, „nacionalna kultura“, „nacionalni život“ i sl.

c) *Kulturna politika i višenacionalna zajednica.* U radnim tezama formulisana su i dva pitanja koja se odnose na državu i njenu politiku: a) da li je plurikulturalizam konzistentan sa nacionalnim jedinstvom i nacionalnom harmonijom, i b) kako da država koja priznaje i podstiče kulturne različitosti izbegne trend ka nacionalnoj dezintegraciji. Učesnici skupa su samo izuzetno pokušavali da na ova pitanja odgovore. Razlog je verovatno u tome što ovako formulisano pitanje nije dovoljno precizno, jer i u ovom slučaju nedostaje teorijski koncept države kao i koncept njenih funkcija. Iako imaju mnogo zajedničkog, države se međusobno, kao što je poznato, dosta razlikuju — a ova pitanja prenebre-gavaju te razlike. Država je izraz ukupnih društvenih odnosa, ona je nosilac političkih, socijalnih i kulturnih ciljeva društva i njihov instrument. U zavisnosti od karaktera zajednice koji izražava država, plurikulturalizam će delovati kao dezintegrativni, ili obrnuto, kao integrativni faktor.

Odgovor, dakle, ne može da bude jedinstven za sve tipove država. Ukoliko u pluralističkim zemljama nacije i narodnosti imaju, u skladu sa društvenom organizacijom i njoj odgovarajućim tipom države, punu mogućnost za slobodan kulturni i društveni razvoj — utoliko će upravo uvažavanje jezičkih i kulturnih različitosti predstavljati faktor kohezije. Ukoliko one te mogućnosti nemaju, ili ako mogu da se razvijaju na svojim sopstvenim osnovama samo u ograničenom okviru — utoliko će kohezija države morati da se obezbeđuje prinudom i silom državne moći. Puna sloboda i pravo svih naroda i narodnosti na slobodan razvoj i svoj kulturni identitet je *conditio sine qua non* jugoslovenskog plurikulturalizma.⁹⁾

Takav položaj naroda i narodnosti je najvažniji kohezioni faktor društva koje se zasniva na zajedničkim interesima i zajedničkim samoupravnim i socijalističkim karakteristikama. Zato je dilema formulisana na pomenuti način aktuelna samo za one države koje se zasnivaju na drugačijem konceptu društva i koje imaju drugačije političke ciljeve i u kojima postoji otvorena ili prikrivena dominacija jedne ili više nacija nad drugim nacijama.

Prof. Romila Tapar sa Univerziteta u Nju Delhiju predložila je da se organizuje međunarodno komparativno proučavanje fenomena plurikulturalizma i kulturnih različitosti, koje bi trebalo da da odgovor na pitanje koliko je separatizam posledica postojanja kulturnih različitosti a koliko političke i društvene strukture, zatim koji su razlozi konflikata i netrpeljivosti između nacija i njihovih kultura u višenacionalnoj zajednici, odnosno između kulturnih zajednica, te dalje, na kakvim se principima zasniva politika zapošljavanja, kakva je uloga legalnog sistema (da li je zakonodavstvo neutralno prema ovim konfliktima ili je pristrasno u korist dominirajuće nacije), kakav je uticaj spoljnopolitičkih faktora i koji su oblici međunarodnih veza (ko i kako koristi i distribuira stranu pomoć za stručno usavršavanje, strane stipendije, itd.). Kao što se vidi, predlaže se proučavanje svih funkcija u vezi sa plurikulturalizmom, i ne samo sa kulturološkog stanovišta, nego u okviru šireg društveno-ekonomskog koncepta.

Interesantno je, s ovim u vezi, napomenuti da je jedan broj učesnika bio pobuden da govori o plurikulturalizmu i političkim manipulacijama. Politički interesi pojedinih partija i fragmentarnost i antagoniziranost političkog života imaju za

⁹⁾ Saopštenje S. M. na simpozijumu pod naslovom „Koncept nacionalne države i plurikulturalizam“.

posledicu često korišćenje kulturnih i jezičkih razlika za uske političke ciljeve. Političari su ti koji, kad im ustreba, antagoniziraju odnose kultura u pluralističkoj zemlji i demagoški koriste razlike u jeziku i tradiciji za svoje planove.

d) Kriterijumi racionalnosti i ekonomičnosti. Druga vrsta rezervi prema generalnom zaključku o kulturnim različitostima ne samo kao o neizbeživoj realnosti nego i poželjnoj situaciji, eksplicirana je u saopštenju dr J. V. L. Rao-a, generalnog sekretara azijskog Centra za proučavanje masovnih komunikacija u Singapuru. Po dr Rao-u kultura podrazumeva različitosti, drugačije jezike, umetnost i socijalne aktivnosti, njena osnovna karakteristika je različitost, ali stvaralačka. Nismo li, pita se dr Rao, obavezni da ispitamo prirodu jednog paradoksa: da razvoj i korišćenje moderne komunikacione tehnologije, s jedne, i siromaštvo resursa, kako prirodnih tako intelektualnih, s druge strane, gura istovremeno zemlje u razvoju u dva suprotna pravca? S jedne strane, one bi želele da prihvate društvene promene i modernizaciju kao hitne, podrazumevajući, naravno, da takve promene znače prekid sa tradicionalnim normama i vrednostima, da znače evoluciju društvenog, regionalnog, nacionalnog ili čak internacionalnog sistema. S druge strane, one su okupirane problemom kako da koriste komunikacije za razvoj, a da se pri tom ne razaraju različitosti. Onaj ko radi u masovnim komunikacijama je po prirodi stvari za promene koje podrazumevaju identičnost ciljeva i socijalnih normi, kao i naglašavanje uniformiteta nasuprot različitosti. Zbog toga nije sigurno da li su kulturne i jezičke različitosti zaista korisne i nešto što zaslužuje da se sačuva, i to ne zbog emocionalnog stava koji je apriorno protiv kulturnih različitosti, nego zbog vrlo pragmatičnog i praktičnog stava prema realnom svetu i svih teškoća koje proističu iz takvih različitosti, posebno u zemljama u razvoju. Siromašne zemlje nemaju sredstava za luksuz održavanja kulturnih različitosti, jer različitosti mogu objektivno da ometaju razvoj.

Komunikacije su bitna komponenta razvoja, te ako različitosti otežavaju komunikacije, one u odgovarajućem stepenu takođe usporavaju i razvoj. Da bi se isplatio napor pripremanja posebnog programa za jednu etničku grupu, treba pre svega da ta etnička grupa bude dovoljno velika. „Zato ako govorimo o održavanju i regenerisanju kulturnih različitosti, ne možemo zaobići podelu na velike i male grupe. A neke mogu biti i vrlo male, takve kao što su Manusi na Novoj Gvineji, o kojima antropolog Margaret Mid govori sa toliko simpatija i divljenja ne

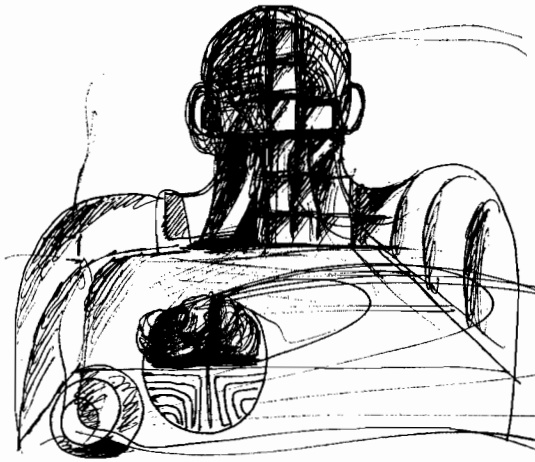
zbog njihove sposobnosti da zadrže svoju specifičnu kulturu, nego zbog sposobnosti da se menjaju tako brzo i potpuno od kulture karnenog doba do aerodinamičnog života XX stoleća.”

Ovaj stav je izazvao polemiku — pored odobravanja, on je, još u većoj meri, izazvao osporavanja. Kritika nekih učesnika⁷ svodi se na sledeće tačke: 1. Dr Rao uvodi kvantitativni kriterij koji je neprihvatljiv. Islandani su, na primer, mala grupacija od 200 hiljada, ali sa velikom tradicijom i visokom kulturom. Oni su osnovali prvi parlament na svetu, njihova literatura iz XI i XII veka spada u najveće duhovne domete Evrope onog vremena. Danas oni drže svetski rekord u broju pročitanih knjiga, broju onih koji pišu literaturu i bave se slikarstvom, itd. Oni bi, dakle, trebalo da iščeznu zbog malobrojnosti. Ovakav stav bi mogao da bude opasan u pluralističkim zemljama u kojima su još veoma žive asimilatorske tendencije. On je, pored toga, u suprotnosti i sa poveljom o kulturnim pravima, koja ne pravi razliku između velikih i malih. 2. Pitanje je da li dr Rao interpretira dobro promene Manusa i njihovu spremnost za prilagođavanje; u ovom, kao i u svim drugim slučajevima (o spremnosti Eskima da se prilagode govorio je jedan Kanadanin), ne radi se o odricanju od sebe i svojih socijalno-kulturnih karakteristika, nego o brzom evoluiranju i usvajanju novina koje ostaju u okvirima prilagođavanja a ne samootuđivanja („at the outer margins” i uz očuvanje „the core values”, dr Denis Goulet-u); nije u savremenom svetu poznat primer nijedne grupacije koja se, usvajajući promene, odriče sebe i svojih kulturnih karakteristika; sasvim obrnuto, brojni su primeri žilavog otpora svim pokušajima asimilovanja; takode nije poznato da je ijedna grupa ikada pristala da bude dobrovoljno asimilovana. 3. Dr Rao je zamenio funkcije kulture i funkcije mas-medija. Umesto da mas-mediji služe kulturi, da afirmišu kulturne različitosti kao stvaralački potencijal i da na taj način obogaćuju opšti kulturni fond, dr Rao traži da se kulturne karakteristike manjih grupa izgube da bi se uprostili tehnički problemi mas-medija; kultura treba, po njemu, da služi mas-medijima a ne obrnuto. 4. Problemi postoje, ali oni su tehničke prirode, — već danas je moguće da se uz istu TV-sliku daju tekstovi ili komentari na različitim jezicima; bilans dobitaka i gubitaka koji izvodi dr Rao nije potpun — on uzima isključivo u obzir finansijsku stranu a prenebre-

⁷) U polemici je učestvovao i autor članka.

gava kulturnu i moralnu; moguće je dokazati sasvim obrnuto: da bi upravo ono što preporučuje dr Rao bilo vrlo skupo, tj. finansijske uštede bile bi u velikoj disproportiji sa gubicima u samoj kulturi.

Prostor ne dozvoljava da se komentarišu i pojedinačni prilozi diskusiji koji su pobudili pažnju. Opšte je uverenje učesnika da je simpozijum bio veoma koristan i da je izmena mišljenja doprinela da svi prisutni obogate svoja saznanja i iskustva iz ove oblasti. Za to sva zasluga pripada organizatorima, koji su doista učinili sve da simpozijum bude uspešan i da se gosti dobro osećaju u kanadskoj sredini. Predstavnica Perua dr Marta Hildebrand, direktor Nacionalnog instituta za kulturu, najbolje je izrazila osećanje učesnika rekavši na završnoj sednici da je na simpozijum došla sa mnogim dilemama i da odlazi sa izvanrednim utiscima o kanadskom gostoprimstvu kao i sa istim dilemama sa kojima je došla, ali isto tako i sa jednim brojem dodatnih, koje su otvorene i formulisane na simpozijumu.

NEKE ODREDNICE ZA PROUČAVANJE ODNOSA IZMEĐU RAZLIČITIH KULTURA U KANADI*

Razlike, koje u pogledu rase, istorijske prošlosti, religije i jezika postoje u jednom društvu, uslovljavaju odnose između članova zajednica, čiji je način života očigledno različit. Ako su u svakodnevnom životu ovakve zajednice međusobno tesno povezane i zavise jedne od drugih, ako njihovi odnosi ne nose obeležje segregacije i izolacije, onda one čine uglavnom deo zajedničke civilizacije, ali zadržavaju istovremeno i svoje osobenosti koje su više ili manje vidljive. U društvu čiji stanovnici imaju različitu istorijsku prošlost, koja je na njima ostavila svoj pečat, susrećemo se sa dva glavna problema koji nastaju bilo usled ujednačavanja u tom društvu, bilo usled postojanja različitosti u njemu; prvi je problem: izbor načina interakcije između pripadnika različitih kultura, a drugi: kako raspodeliti na pojedince, na šire društvene zajednice i, najzad, na čitavo društvo, sva ona brojna iskustva kojima društvo raspolaže. U mnogonacionalnom društvu najznačajniji odnosi između raznih kultura obično se ne sastoje samo u festivalima raznih etničkih grupa, koji se održavaju jednom godišnje, niti u drugim sličnim prilikama u kojima dolaze do izražaja razne etničke osobenosti; oni se češće sastoje u podeli odgovornih funkcija u oblasti svakodnevnog ra-

*) Žak Brazo (Jacques Brazeau), profesor Univerziteta Odsek za sociologiju Fakulteta društvenih nauka u Montrealu (Kanada).

da, pri čemu društvo vodi u isti mah računa i o zajedničkom načinu života i o različitim tradicijama. Ovi odnosi pružaju članovima društva prilike da izvuku koristi jedni od drugih, zahvaljujući upravo različitosti njihovih tradicija. Tačno definisati način na koji se ovo vrši, znači utvrditi odrednice za proučavanje odnosa između različitih kultura.

RUKOVODEĆI KADROVI U USTANOVAMA (SPECIFIČNOST I ZAJEDNIŠTVO)

U sredini u kojoj zajedno žive razni narodi, prošlost koju je svaki od njih imao dovodi često, i pre svega, do udvajanja jednog dela ustanova. Pojedine zajednice teže da stvore, svaka svoje ustanove. Ovo im omogućuje da imaju neke sopstvene službe i da izvesnom broju svojih članova obezbede uspešnu karijeru unutar odgovarajuće grupe. Međutim, druge zajednice, naročito one koje imaju veliku moć, ograničavaju širenje paralelnih ustanova. Društvo, kako na nivou sela i gradova tako i na nivou oblasti i cele zemlje, smatra da je ovo udvajanje ustanova opravdano. Ono toleriše izvesna udvajanja u oblastima kao što su religija, socijalna pomoć, rasonoda, sitna trgovina, razna zanimanja, ali smatra da veliki broj ustanova treba da bude zajednički. Ono često i školu svrstava među organizacije od opšteg značaja — zbog uloge koju škola ima u prenošenju kulturne baštine s jednog pokolenja na drugo. U tome je jedan od prvih izvora neravnopravnosti u odnosima između raznih kulturnih grupa: mnogoljudne i snažne zajednice raspolažu velikim brojem sopstvenih ustanova, a manje grupe znatno manjim brojem. S druge strane, najbogatije zajednice stvaraju 'po svojoj silici i prilici' ustanove od opšteg značaja, koje postoje uz učešće svih članova zajednice, bilo kao proizvođača bilo kao potrošača. Ali, u okviru tih ustanova od opšteg značaja i u njihovoj aktivnosti, nejednako je učestvovanje pojedinih delova stanovništva. Uz nejednaku rasprostranjenost mreže organizacija etničkih grupa postoji i snažna težnja da se zadrži neravnopravnost u konkurenciji i u okviru ustanova koje su veoma razgranate u čitavoj društvenoj zajednici. Slučaj Kanade, kao i mnogi drugi slučajevi, omogućuju nam da lakše objasnimo ovaj dvostruki izvor neravnopravnosti.

Situacija u Kanadi pokazuje da su ustanove koje nose angloamerička obeležja veoma rasprostranjene, a da iste takve ustanove u kojima je službeni jezik francuski, postoje u onim delovima zemlje u kojima je koncentrisano francusko stanovništvo, dok je broj ustanova drugih kulturnih grupa ograničen, bilo da je

reč o domorocima ili o doseljenicima. Neravnoteža postaje očigledna kad pogledamo kolikim brojem organizacija raspolaže svaka pojedina kulturna grupa u cilju održavanja sopstvene kulturne i istorijske baštine. Ova neravnoteža još više pada u oči kad se razmotri način raspodele savremenih dostignuća između raznih kulturnih grupa. Zajednički život jedne kulturne grupe u industrijskom društvu obuhvata skup znanja iz oblasti proizvodnje, raspodele i potrošnje proizvoda i usluga. Među ovim znanjima najveću vrednost imaju znanja rukovodilaca, tehničkih stručnjaka i kvalifikovanih radnika. Ta znanja se u veoma maloj meri stiču u školama, a mnogo više sticanjem i prenošenjem iskustava tokom rada u velikim javnim i privatnim organizacijama. Iz radne sredine, posredstvom grupe stručnjaka ova znanja se šire koliko usmenim putem, toliko i putem štampe i reklame. Kulturna imovina jedne zajednice sastoji se od sveukupnog znanja koje poseduju njeni članovi i koje mogu da razmenjuju, zavisno od dostignuća koja su im dostupna i zavisno od toga s kojom lakoćom mogu da ih koriste. Doseljenik koji radi u svojoj zajednici svakako nije taj koji u nju unosi znanje šire društvene zajednice. Onaj koji zarađuje hleb van svoje zajednice može to da čini, ali zavisno od nivoa na kome učestvuje u radu i zavisno od toga s kojom lakoćom uspostavlja veze van svoje grupe i s kojom lakoćom se u nju vraća. Ovaj primer pokazuje da je čoveku, čija su kultura i jezik u stvari kultura i jezik svih ustanova u njegovoj sredini, pristupačnije znanje koje doprinosi njegovom osposobljavanju i da on u svojoj grupi lakše uspostavlja odnose sa ljudima sa kojima može da razmenjuje znanja korisna sa gledišta celokupnog društva. Takvog čoveka, pripadnika velikih zajednica, a zaposlenog u ustanovama od opšteg značaja društvo stavlja u povoljan položaj: radeći u njima, on u njih unosi i učvršćuje kulturu svoje etničke grupe, jer je primenjuje u velikoj organizaciji čiji je svakodnevni uticaj u društvu nesumnjiv.

SARADNJA I KONKURENCIJA

Kanada obuhvata dve glavne jezičke zajednice: englesku — čiji su članovi poreklom Britanci ili potiču iz nekog drugog naroda, i francusku — čiji članovi sačinjavaju 26% ukupnog stanovništva Kanade i naseljavaju oblasti Kvibeka, Ontarija i Novog Brunsvika, u kojima su koncentrisani stanovnici francuskog porekla. U ovoj zemlji žive i mnoge druge manje jezičke zajednice, bilo da je reč o domorocima, bilo o doseljenicima i njihovim potomcima. Kanada nastoji da sprovede dvojezičnost u svojim javnim

organizacijama, polazeći od ideje da članovi njenih dveju glavnih jezičnih grupa imaju pravo na razne službe na sopstvenom jeziku i da treba da imaju mogućnosti za razvoj kao kulturne zajednice. Zemlja se ponosi i svojom višestrukom istorijskom i kulturnom prošlošću i formalno daje podsticaj kulturama raznih naroda koji u njoj žive. Ipak, ostaje činjenica da su dvojezičnost i mnogostrukost kultura bile praćene kroz istoriju pretežnom upotrebom engleskog jezika u velikim javnim i privatnim organizacijama.

Demografski i istorijski činilac podsticali su upotrebu engleskog jezika. Treba dodati i ekološki činilac, — razvoj oblasti koja je, obuhvatajući južne delove Ontarija i zapadne delove Kvibeka, uspostavila tesne veze sa velikim centrima u Sjedinjenim Američkim Državama. Neposredna blizina ove zemlje uticala je na kanadsko javno mnjenje u smislu asimilacije: engleska Kanada je želela da se u celoj zemlji govori isti jezik, ali način na koji je želela da to sprovede doveo bi možda u pitanje i njeno postojanje kao države, da se slučajno nalazila u Evropi ili u Africi; s druge strane, engleska Kanada je pribegavala dvojezičnosti da bi na taj način uspostavila razliku između sebe i svog južnog suseda, Sjedinjenih Država. Činilac zbližavanja i međusobne zavisnosti Kanade i Sjedinjenih Američkih Država najneposrednije je uticao na odabiranje načina interakcije u upravljanju velikim privatnim organizacijama. Čak i u samom Kvibeku pridavan je najveći značaj održavanju odnosa sa sedištima akcionarskih društava, liferantima i distributerima u industrijskom svetu severnog dela Sjedinjenih Država. Otuda su na rukovođeća mesta postavljani samo ljudi koji znaju engleski, a u cilju homogenosti radne snage javila se zatim potreba da se i u samim radnim organizacijama mnogo više upotrebljava engleski jezik. Prisajedinjenje francuske Kanade izvršeno je, dakle, posredstvom engleskog jezika, i to prema hijerarhizovanoj podeli rada: rukovodioci su bili uglavnom oni koji govore engleski, izuzimajući personalnu i prodajnu službu, dok su radnici u Kvibeku bili uglavnom oni čiji je maternji jezik bio francuski ili neki drugi jezik.

Ne bi se moglo reći da je podela odgovornih dužnosti, iskustava i povlastica u kanadskoj urbanoj sredini nastajala između onih koji govore engleski, francuski ili neki drugi jezik potpuno nezavisno od načina komuniciranja i interakcije; naime, prednost su imali pripadnici engleske jezičke zajednice, bilo da im je engleski jezik maternji ili ne. U kvibečkom javnom sektoru obrnut način postupanja dovodi do suprotnih rezultata, što, u ovom slučaju, ide naruku pri-

padnicima francuske jezičke zajednice. Upotreba engleskog jezika u svim kanadskim ustanovama dovodi do brze asimilacije ljudi koji govore druge jezike, ukoliko ovi učestvuju u radu od opšteg značaja i napuste svoju izolovanu etničku zajednicu. Ista sudbina snalazi, izgleda, i pripadnike francuske jezičke zajednice ukoliko žive izvan oblasti Ontarija, Kvibeka i Novog Brunsvika, koje su pretežno naseljene stanovništvom francuskog porekla. U ovim oblastima Francuzi ne doživljavaju takvu sudbinu zahvaljujući brojnosti njihove grupe, rasprostranjenosti i snazi njihovih sopstvenih ustanova, kao i mogućnošćima da deluju u sopstvenom etničkom području ili da s njim održavaju veze ukoliko su zaposleni u ustanovama od opšteg značaja.

POSLEDICE U POGLEDU POJEDINIHZAJEDNICA I CELOG DRUŠTVA

Odnosi između raznih kultura u organizacijama od opšteg značaja, u kojima rade pripadnici raznih naroda, dovode do toga da se skorašnji doseljenik, koji ne vlada odgovarajućim lokalnim jezikom, nedovoljno iskorišćuje. Takvo stanje ide na ruku razvoju privremene dvojezičnosti među pripadnicima prve generacije doseljenika; ta dvojezičnost se odražava u daljoj upotrebi maternjeg jezika u porodici i u odnosima sa prijateljima i u istovremenom usvajanju drugog jezika za održavanje veza na radnom mestu. Na taj način se maternji jezik čuva kao pod staklenim zvonom, jer se teško može da koristi u široj urbanoj zajednici, a i u školama se ne predaje; međutim, on se ipak menja u dodiru sa drugim jezikom, koji se koristi u svim društvenim delatnostima, — u administraciji, proizvodnji, distribuciji proizvoda i usluga. Samo zahvaljujući seoskoj izolovanosti i dolasku novih doseljenika istog etničkog porekla i obavljanju poziva u sopstvenoj etničkoj sredini, jezik jedne etničke grupe može da preživi u društvu koje dopušta njegovo korišćenje, ali mu ne pomaže da se održi, niti ga upotrebljava. Nije nikakvo čudo što već treće pokolenje doseljenika ostaje bez svog najvećeg kulturnog blaga, zaboravlja svoj jezik. Jer, jezik se može održati i razvijati samo ako se upotrebljava.

Nije lako rešiti pitanje održavanja kulture etničkih grupa, kad su male i rasejane u urbanoj sredini, usred stanovništva koje pretežno govori drugim jezikom i drugačije se ponaša. Možemo se, ipak, nadati da će pripadnici glavne kulture potpomagati ustanove drugih etničkih grupa i davati im mogućnost da njihova deca uče svoj maternji jezik u školi. Na taj način bi taj jezik bio korisniji u periodu njegovog očuvanja, a u izvesnim slučajevima produžio bi se i pe-

riod dvojezičnosti. Ne bi bilo nemoguće ni to da se ljudima na rukovodećim položajima, a naročito učiteljima, pruži mogućnost da nauče jezik odgovarajuće etničke grupe i da se njime služe u dodiru sa mesnim stanovništvom koje je taj jezik zadržalo.

Drugi je slučaj sa mnogoljudnim etničkim grupama koje imaju svoju mrežu ustanova. Na prostoru na kome su gusto naseljene ove se za kratko vreme ne mogu pretopiti. Stepenn njihovog učešća u životu šire zajednice i stepenn njihovog razvoja od velikog je značaja za celokupno društvo, s obzirom na njihovu brojnost. Potrebno je da društvo, kad su ovakve grupe u pitanju, pronade takve načine interakcije koji neće primoravati čitava pokolenja da masovno usvajaju strani jezik, kako bi mogli učestvovati u delatnostima od opšteg značaja. Stanovništvo koje govori francuski u Kvibeku i nekim delovima susednih pokrajina toliko je brojno da bi se moralo postaviti pitanje: koja strana treba da govori dva jezika da bi se korisno razvijali odnosi sa industrijskim društvom severnog dela Sjedinjenih Država. Neosporno je da dosadašnja neravnopravnost ne sme i dalje da traje. Već je očigledno da će teret dvojezičnosti nositi verovatno oni kojima će on lakše pasti: obrazovane klase među pripadnicima engleske i francuske jezičke grupe. To bi značilo da bi francuski postao glavni jezik u oblastima naseljenim pretežno življem čiji je maternji jezik francuski, kao i to da bi ovaj jezik bio uveden i u privatne i javne ustanove od opšteg značaja. U Kvibeku bi se francuski upotrebljavao kao glavni jezik interakcije, a pripadnici i engleske i francuske jezičke grupe upotrebljavali bi engleski više za opštenje sa spoljnim svetom nego u ustanovama. Uvođenjem ove duboke društvene promene, — do koje bi došlo vremenom, ako bi stanovnici Kvibeka kojima francuski nije maternji jezik dobijali u školi dvojezično obrazovanje, — ne bi dovelo do asimilacije ili do opadanja broja onih čiji je maternji jezik engleski. Oni bi i dalje povećavali svoje anglosaksonsko kulturno nasleđe koristeći celokupnu civilizaciju Severne Amerike. U saradnji i u konkurenciji sa onima kojima je maternji jezik francuski, u sredini u kojoj bi francuski bio sve više upotrebljavan u ustanovama, oni bi doprineli da kvibečka industrijska civilizacija, zasnovana na francuskom jeziku, postigne još veći uspeh. Sa zahtevima za usvajanje francuskog jezika bile bi upoznate i druge jezičke grupe. Odnosi između raznih kultura u kvibečkoj sredini bili bi na izvestan način pandan odnosima koji su se razvili u onim kanadskim sredinama u kojima preovlađuje engleski jezik. Bili bi izvršeni pokušaji da se razni vidovi dvojezičnosti koriste u skladu sa razlikama koje

postoje u pojedinim oblastima u pogledu sastava stanovništva.

Budućnost će pokazati da li će doći do usvajanja odgovarajućih dopunskih oblika dvojezičnosti i u industrijskim oblastima kao što su područja Toronta i Montreala. Biće svakako mnogo buke oko uvođenja i sprečavanja ove novine, koja bi se sastojala u ravnopravnoj upotrebi oba jezika, i engleskog i francuskog, u svim delatnostima i na svim stručnim nivoima. S druge strane, oni bi bili upotrebljavani i neravnopravno, zavisno od pojedinih oblasti i od stanovništva koje u njima živi. Došlo bi verovatno do toga da zajednička dostignuća koja se zajednički i koriste, postanu brojnija, a ove dve glavne kulturne zajednice — međusobno sličnije. Nestale bi neke razlike koje su više rezultat neravnopravnosti u odnosima nego posledica osobenosti zasnovanih na različitoj prošlosti. Ove dve kulturne grupe bi tada sa više uspeha vodile računa o sličnostima u pogledu svojih mogućnosti, kao što sada vode računa o međusobnim jezičkim razlikama. Ovakav razvoj stvari nesumnjivo bi doveo do obogaćenja kulturne baštine pripadnika francuske jezičke grupe, bez osiromašivanja kulturnog nasleđa onih čiji je maternji jezik engleski. Imperativi optimalnog razvoja velikih kulturnih zajednica prihvaćeni su u mnogim društvima u kojima žive razni narodi. Ovo pitanje je postavljeno i u Kanadi, i ne treba sumnjati da će i ovo društvo, posle pažljivog ispitivanja, umnogome poboljšati uslove interakcije između kulturnih grupa.

(Razgovori o razlikama u jeziku i kulturi, održani u Otavi pod pokroviteljstvom UNESCO-a od 25—30. septembra 1972. godine).

(Prevela s francuskog
ZORICA HADŽI-VIDOJKOVIĆ)

JUGOSLOVENSKO- -MAĐARSKA KNJIŽEVNE VEZE*

Institut za nauku o književnosti Mađarske akademije nauka organizovao je naučno savetovanje „Jugoslovensko-mađarske književne veze” povodom 150-godišnjice rođenja Jakova Ignjatovića i 200-godišnjice rođenja Joakima Vujića u Budimpešti i Sentandreji, 31. oktobra i 1. novembra ove godine. Ispitivanje međusobnih veza jugoslovenskih i mađarske književnosti predstavlja dugoročni projekat na kome će zajednički raditi Mađarska akademija nauka, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Srpska akademija nauka i umetnosti. Komparativna istraživanja, u kojima su već ostvareni značajni rezultati, objavljena su na mađarskom jeziku u veoma obimnom zborniku radova „Susedstvo i zajedništvo” (na žalost još uvek neobjavljena na srpskohrvatskom jeziku), nastavljaju se obuhvatajući mnogobrojna zajednička pitanja koja je gotovo nemoguće proučiti samo iz aspekta jedne nacionalne kulture ili literature. Posebno bismo istakli istorijsku povezanost tih literatura, pitanje dvojezičnosti, kao i čvrstu povezanost tih literatura, njihova opšta, teorijska i estetička pitanja koja su podjednako važeća za mapu nacionalnih i nadnacionalnih zbivanja, kao i izvesno savremeno prožimanje najnovijih naučnih i teorijskih saznanja nauke o književnosti, potom i u drugim naučnim i umetničkim disciplinama.

Veoma dobro organizovano naučno savetovanje otvorio je direktor Instituta za nauku o književnosti Mađarske akademije nauka dr Ištvan Šeter. On je govorio o značaju zajedničkog rada i rezultatima koji se tim ekipnim radom postižu. U ime Srpske akademije nauka i umetnosti govorio je dr Vojislav Đurić. On je naznačio mo-

*) U Budimpešti i Sentandreji je 31. oktobra i 1. novembra ove godine održano naučno savetovanje povodom 150-godišnjice rođenja Jakova Ignjatovića i 200-godišnjice rođenja Joakima Vujića.

guće pravce istraživanja, opseg zadatka, kao i potrebu pravovremenog istraživanja nužnih predradnji i programskog opredeljivanja na najvažnije, a time i najteže probleme ispitivanja međusobnih književnih i kulturnih veza. Na svečanom otvaranju savetovanja govorio je još dr Davor Kapetanić, u ime Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, dr Nikša Stipčević, u ime Instituta za književnost i umetnost iz Beograda, Živojin Bošković, u ime Matice srpske iz Novog Sada, i dr.

Radni deo svečanog savetovanja u Budimpešti, koji se odvijao u Mađarskoj akademiji nauka, otvorio je izuzetno zanimljivim i sadržajnim predavanjem dr Tibor Klanica, dopisni član Mađarske akademije nauka, koji je govorio o temi „Nacionalna pripadnost pisaca”. Dr Klanica je opsežno govorio o piscima koji istovremeno pripadaju dvema, ili višenacionalnim književnostima, te ih prema tome ne treba svojatati i sužavati značaj njihova dela i usvajanje toga dela („Jer ni jezik djela ni nacionalno porijeklo pisaca, ni državni teritorij koji služi za mjesto njihova djelovanja, ni duhovnu, kulturnu okolinu njihove djelatnosti, ne možemo smatrati jednim i posve sigurnim odlučnim faktorom” — kaže na samom početku autor ovoga referata, navodeći kao primer delo Janusa Pannoniusa, bratće Zrinjskih, i drugih.) Stoga je veoma prihvatljiv završni stav izlaganja u kome se rezimiraju ideje iznete u ovom radu: „Na osnovu ovih nekoliko primera mislim da se može izvući pouka da prije nastanka građanskih nacionalnih pokreta nije dopušteno naturati književnostima norme nacionalnih književnosti. Pisci i djela često su podjednako činioци razvoja više književnosti. Zato je opasno približavati se naučnom proučavanju nacionalne književnosti na osnovu nacionalne pristrasnosti i apologetike. Pitanje pisaca koji se podjednako mogu svrstati u povijest više književnosti bilo je u prošlosti izvor diskusija među nacijama. Treba se nadati da će buduća istraživanja bez predrasuda biti podrška suradnje i zajedničkog rada.”

Dr Laslo Siklai referisao je o književnom delu Mihaila Vitkovića (Dvojezičnost u književnosti), govoreći o piscu kao „važnom činiocu dve literature, ovaploćenju onoga što je jedan slovački naučnik, Rudolf Hmel, nazvao „biliterarnošću”. Dr Magdalena Andelić — Veselinović ukazala je na paralelu između Verešmartijeve pesme o pticama i Jakšičevih pesama „Na Liparu” i „Veče”, pokazujući da postoje mnoga neistražena polja pesničkih doticaja, podsticaja i inspirativnih srodnosti. Dr Laslo Gadi („Petefijev prvenac, napisan u desetercu”) govori o prvinama istaknutog mađarskog pesnika koji je birao versifikaci-

one forme „za razne pesničke motive i teme”. Dr Seli Ištvan, saradnik Instituta za hungarologiju iz Novog Sada, govorio je „O poeziji Mite Popovića na mađarskom jeziku” naglašavajući dualizam pesnikova i mnoge nesporazume koji su trajali u vremenu kada je stvarao, kao i u ocena toga pesničkog opusa.

U popodnevnom radu najpre je uzeo reč Laslo Hadrovič, tvorac rečnika mađarsko-srpskohrvatskog. On je govorio o „Književnim spomenicima Hrvata u Zapadnoj Mađarskoj (XVII — XVIII vek)”, o novootkrivenim spomenicima gradišćanskih Hrvata. Dr Danijel Đerd je analizirao prvu hrvatsku pesmaricu Grgura Mekinića Piteriusa izdatu 1609. godine, postavljajući mnogobrojna pitanja, od kojih bismo izdvojili centralno: je li pesmarica delo jednog ili više autora, s obzirom na to da su pesme pisane čakavskim, štokavskim (ekavskim i ikavskim) i kajkavskim dijalektom? Jedan od najpoznatijih proučavalaca baroka, dr Endel Andre iz Pečuja, govorio je o temi „Proučavanje jugoslovenskog baroka — iz mađarskog aspekta”. Imponovala je široka obaveštenost dr Endela o proučavanju baroka u slovenačkoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti. Dr Frid Ištvan je informisao prisutne o počecima mađarske jugoslavistike, zaključujući da mađarska jugoslavistika nije obogatila jugoslavistiku novim pronalascima na polju etnografije, ali da je prihvatila rezultate i uključila se u nju (u vremenu od kraja XVIII do polovine XIX veka).

Sednica u Budimpešti završena je analizom novele Miroslava Krleže „Sprovod u Terezienburgu” u kojoj se govori o paralelama koje se mogu ustanoviti između sveta Krležine novele i Krležinog boravka u Pečuju (vreme koje je on proveo u Ludoviceumu).

Drugi deo naučnog savetovanja odvijao se u rodnom mestu Jakova Ignjatovića — Sentandreji. Sednica je započeta svečanošću u kojoj su učestvovali i učenici budimpeštanske gimnazije. Na rodnu kuću Jakova Ignjatovića položeni su veneci u ime Mađarske akademije nauka; u ime Srpske akademije nauka i umetnosti govorio je dr Vojislav Đurić, a u ime Udruženja književnika Srbije dr Dragan Jeremić. Venac je položio i ambasador SFRJ u Mađarskoj drug Žiga Vodusek, koji je dan ranije primio sve učesnike savetovanja. U toku dana učesnici savetovanja posetili su biblioteku Budimske eparhije, izložbu „Sentandreja i srpska književnost”, posvećenu Ignjatoviću i Vujiću, i još nekoliko kulturnih institucija.

Prepodnevnu sednicu otvorio je generalni sekretar Demokratskog saveza Južnih Slovena Milan Ognjenović, a potom je u opsežnom i veoma

uspelom predavanju („Sentandreja i srpska književnost”) iscrpno i znalački govorio dr Stojan D. Vujičić, ukazujući na značaj tog ambijenta u delima mnogobrojnih umetnika poniklih u ovoj sredini, značajnoj i za srpsku i za mađarsku književnost. Dr Milorad Pavić je nadahnuto govorio o delu Gavriela Stefanovića Venclovića, posebno se zadržavajući na njegovom dramskom delu. Dr Imre Bori, rukovodilac Katedre za mađarski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, govorio je o proučavanjima dela Jakova Ignjatovića, a dr Jovan Jerković o „Specifičnostima govora rodnoga kraja u jeziku Jakova Ignjatovića” (uskoro će se u izdanju Matice srpske pojaviti knjiga dr Jerkovića *Jezik Jakova Ignjatovića*). Podnet je još i referat „Neki vidovi pripovedačke zrelosti Jakova Ignjatovića.”

Popodnevna sednica bila je posvećena Joakimu Vujiću, odnosno teatrološkim istraživanjima i vezama koje su ostvarivane tokom prošlog i ovog veka u pozorišnom radu. Kalman Bor je obavestio slušaoce o Joakimu Vujiću i počecima srpskog pozorišta, Luka Dotlić o pozorišnim vezama Srba i Mađara, dr Ištvan Pot o mađarskim „komadima iz narodnog života” na srpskoj sceni, a Ksenija Orešković o delima Jakova Ignjatovića na pozorišnoj sceni.

Time je znatno obogaćen sadržaj ovog naučnog savetovanja (— svi materijali će naredne godine biti objavljeni), koje i po koncepciji, i po organizaciji i rezultatima rada predstavlja neophodan oblik zajedničke naučne i kulturne saradnje, te treba poželeti da takvih naučnih savetovanja bude što više.

IV DEO

PRIKAZI

NOAM ČOMSKI: GRAMATIKA I UM*

Lingvistika je prva među naukama koje se bave čovekom uspela da svoj objekt učini dostupnim strogo naučnom ispitivanju, da u toj ogromnoj materiji što je za čoveka njegov jezik i govor napravi tačno omeđen deo, da ga izoluje i da ga artikuliše u određen sistem odnosa koje proučava precizno formulisanim pravilima i metodima. Jezik postaje objekt podoban za primenu matematičkih metoda, što je davnašnji cilj svih nauka. Razvijajući se u tom pravcu lingvistika postaje uzor drugim društvenim naukama (antropologiji, sociologiji, psihologiji, i dr.), pre svega po metodu u svojoj strukturalističkoj varijanti.

Tvorac strukturalne antropologije Klod Levi-Stros inspirišući se metodama strukturalne lingvistike, a pre svega fonologije, gde su ti najkonsekventnije primenjeni, otvorio je nove vidike u oblasti proučavanja tzv. primitivnih ljudskih zajednica, onih »bez istorije« i van istorije, tako da bi se na njegovim rezultatima mogle proveriti mogućnosti ali i granice primene lingvističke metode i u ostalim oblastima.

Ako se vratimo izvorima na kojima je lingvistika počela da se uspešno razvija kao nauka, put nas neizbežno vodi do poznatog švajcarskog lingviste Ferdinanda de Sosira i njegovog jedinog sistematskog dela: *Kurs opšte lingvistike*. On se istovremeno smatra prvim predstavnikom i tvorcem strukturalne lingvistike, mada sam nije upotrebljavao termin struktura, već sistem. Njegova je zasluga što je u toj šarolikoj i mnogoobličnoj masi otkrio jedan uži predmet koji je koherentan i strukturiran, podlozan egzaktnim operacijama analize i formalizacijama. Granice koje je de Sosir povukao postale su granice i ograničenja moderne lingvistike. Tako je, na primer, oštro povučena razlika između onoga što de Sosir naziva jezik i govor, što je uvek pred-

*) Noam Comski: *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1972. (Izbor i redakcija R. Bugarski, prevod: R. Bugarski i Gordana B. Todorović).

stavljalo sporno pitanje. Za de Sosira su to dva sasvim različita pojma koje ništa ne povezuje. Jezik je kolektivna, nadindividualna stvar, ona ne podleže stvaralačkim proizvoljnostima subjekta, ona stoga nije nigde konkretno ostvarena.

Govor se konkretno ostvaruje i ispoljava, raspada se i teško može da se konstituiše kao objekt jedne posebne discipline i podvrgne egzaktnim metodima ispitivanja. Zato je za de Sosira lingvistika isključivo nauka o jeziku onakvom kako ga je on odredio. Moglo bi se reći da u ograničenja strukturalne lingvistike spada i pravljenje oštre razlike između stanja sistema, ili sinhronične lingvistike, i nauke o promenama jezika u vremenu, ili dijahronične lingvistike. Gotovo svi strukturalisti daju u skladu sa svojim osnovnim teorijskim polazištem primat sinhroniji nad dijahronijom, što onda ima za posledicu zanemarivanje činilaca koji utiču na promenu i razvoj jezičkog sistema, na jednoj strani, i preuveličavanje značaja strukture i načina povezivanja i kombinovanja njenih elemenata, na drugoj.

U novije vreme javljaju se stremljenja i teorijski zasnovana stanovišta da se prevladaju ograničenja i slabosti strukturalne lingvistike, koja je suvereno vladala na ovom području naročito u prvoj polovini našega veka. Među misliocima koji su uspeali da pokrenu već gotovo sklerotičnu misao o jeziku, spada Noam Čomski. Našoj široj intelektualnoj javnosti je malo prezentirano iz bogatog stvaralačkog opusa ovoga pisca i poznavanje njegovih istraživanja uglavnom je svedeno na fragmentarne prevode u časopisima. Stoga je pojava knjige: *Gramatika i um* znatno olakšala upoznavanje sa osnovnim i ključnim idejama Noama Čomskog, naročito za one čitaoce kojima lingvistika nije isključivo područje interesovanja. Napor koji su uložili redaktor i prevodilac ove knjige vredan je svake pažnje i zahvalnosti, jer su uspeali da pruže zaokrugljenu misao ovoga pisca koja čini novinu u lingvističkim istraživanjima. Već sam naslov knjige upućuje na osnovne koordinate u kojima se kreću pokušaji jednog osobitog i bez sumnje originalnog naučnog proučavanja. Izbor u pomenutoj knjizi obuhvata poglavlja iz najvažnijih knjiga Čomskog: „*Syntactic structures*”, 1957. god. (*Sintaksičke strukture*), „*Aspects of the theory of syntax*”, 1965. god. (*Aspekti teorije sintakse*) i „*Language and Mind*”,¹⁾ 1968. god. (*Jezik i um*).

¹⁾ Glavna dela Noama Čomskog, data po vremenu izlaženja, su sledeća: *Syntactic Structures*, 1957; *Current Issues in Linguistic Theory*, 1964; *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965; *Topics in the Theory of Generative Grammar*, 1966; *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*, 1966; *Language and Mind*, 1968; i sa Morrisom Haleom — *The Sound Pattern of English*, 1968.

Ovome su dodati i posebni članci i studije kao i odlomci iz drugih dela, koje je redaktor tako komponovao da čine celinu.

Utisak o ovom piscu bio bi pogrešan ako se ne kaže da on nije kabinetski intelektualac koji nema sluha za zbivanja koja se odvijaju van okvira jezičkih problema. On je jedan od poznatih protivnika primene represivnih mera u savremenim društvima, a posebno protiv rata u Vijetnamu. Kao rezultat takvih odnošenja prema društvu i vremenu u kome živi nastala je knjiga: pod naslovom: „*American Power and the New Mandarins*” (*Američka moć i novi mandarin*).

Čomski spada u mladu grupu mislilaca (rođen je 1928. godine u Filadelfiji), a doživeo je već značajna priznanja u svetu nauke — počasni doktorat Londonskog i Čikaškog univerziteta, a gostovao je kao predavač na većem broju uglednih univerziteta u SAD, Velikoj Britaniji i drugim zemljama. Studirao je matematiku, filozofiju i lingvistiku na Harvardu i na Pensilvanijskom univerzitetu — gde je i doktorirao sa disertacijom iz oblasti transformacione analize. Od 1955. godine predaje na M. I. T. sada kao redovni profesor lingvistike.

Ono što je Čomskog proslavilo, ali mu donelo i niz primedbi i osporavanja, kao da potvrđuje već staro pravilo da nova i originalna otkrića u bilo kojem području ljudske misli, prate upravo ova dva pola reakcija. U čemu se sastoji doprinos Noama Čomskog lingvističkoj teoriji i kakav je njegov odnos prema tradiciji na ovom polju?

Čomski se, može se slobodno kazati, proslavio kao tvorac transformativno-generativne gramatike, koja je u odnosu na dve postojeće teorije u lingvistici zaista predstavljala nešto sasvim novo.

U knjizi *Gramatika i um* autorova razmatranja grupisana su u četiri dela. Prvi deo raspravlja opšte pretpostavke, principe i preokupacije generativne gramatike; drugi deo nas uvodi u specifičnije područje, tj. osobenosti — formalizaciju transformaciono-generativne gramatike; treći deo odnosi se na autorovo originalno raspravljanje o još uvek spornom pitanju usvajanja jezika i sticanja znanja; četvrti deo sadrži filozofsko-psihološke implikacije proučavanja jezika, te nam otkriva Čomskog i kao mislioca koji se ne zadržava samo na lingvističkim analizama nego postavlja pitanje kakav značaj ima jezik za razumevanje ljudske prirode i izučavanje ljudskog uma. Težište nije stavljeno na gramatičku teoriju, nego na njene šire filozofsko-psihološke implikacije.

Čomski počinje svoj pregled izdvajanjem dveju glavnih tradicija u novijoj lingvističkoj teoriji, sa osnovnom namerom da se prevladavanjem njihovih slabosti zasnue nova teorija jezika, koju on naziva transformaciona-generativna gramatika. Filozofska ili univerzalna gramatika izrasla iz krila racionalističke filozofije uma dala je značajne doprinose, upućujući na to da gramatika ne treba da bude samo registar podataka o upotrebi, već treba da nudi objašnjenje takvih podataka, što je zanemarivala strukturalna lingvistika. Ona je, pored toga, povlačila jasnu razliku između površinske i dubinske strukture jezika „... i dala vredne nagoveštaje i uvide u vezi sa pravilima koja apstraktne osnovne mentalne strukture povezuju sa površinskom formom, pravilima koja bismo danas nazvali 'gramatičkim transformacijama'." (str. 45).

Strukturalna lingvistika, kao druga tradicija koju analizira Čomski iznikla je iz indoevropskih komparativnih proučavanja jezika, pre svega jezika kao sistema fonoloških jedinica podložnih sistematskom modifikovanju u fonetski determinisanim kontekstima. Njena osnovna postavka jeste, da procedure segmentacije i klasifikacije, ako se sistematično primene na podatke, mogu da izdvoje i identifikuju sve tipove elemenata koji funkcionišu u jednom jeziku. Doprinose ove tradicije Čomski vidi više u metodološkom nego sadržinskom pogledu. Naime, njeni predstavnici su skrenuli pažnju na to da se jezik može izučavati kao formalni sistem i stvorili su činjeničku podlogu, koja bi, ako se primenjuju principi filozofske gramatike, mogla da zadovoljavajuća rešenja.

Misao koja čini temelj Čomskovog shvatanja jezika jeste tvrdnja da je najkarakterističnije svojstvo jezika i normalnog jezičkog ponašanja inovativnost i nezavisnost jezika od svih spoljnih nadražaja, što se u daljoj upotrebi javlja pod nazivom „stvaralački vid upotrebe jezika”. Neophodan korak u pristupanju ovom problemu predstavlja razlikovanje pojmova „idealnog govornika — slušaoca” koji je internalizovao jednu generativnu gramatiku — sistem pravila koji može da koristi i upotrebljava u stvaranju novih i još neisprobanih rečenica, kojima se potom daju semantičke interpretacije. Kreativnost u jeziku se ipak podvrgava izvesnim pravilima koja važe za dati jezik i za jezik uopšte.

Problem koji stoji pred svakim lingvistom sastoji se, po Čomskom, u tome da otkrije šta sačinjava nesvesno, latentno znanje, te „da se iznese na videlo ono što se nekad naziva suštinskom jezičkom sposobnošću”. Stoga generativnu gramatiku određuje kao „teoriju jezičke sposobnosti govornog predstavnika” (str. 38). Ako je

ta teorija ispravna, ona treba da izražava principe koji određuju suštinsku unutrašnju korelaciju između zvuka i značenja u tom jeziku.

Od pojma jezičke sposobnosti, Čomski strogo od-
vaja pojam govorne delatnosti, pod ko-
jom podrazumeva stvarnu upotrebu jezika u kon-
kretnim uslovima. Zadatak je lingviste: „... da
iz podataka delatnosti odredi osnovni sistem pra-
vila kojim je govornik-slušalac ovladao i koji on
aktivira kad stvarno deluje. Otuda je lingvistika
teorija mentalistička u stručnom smislu ove re-
či, jer se bavi otkrivanjem jedne mentalne re-
alnosti što leži u temelju stvarnog ponašanja.”
— (str. 62). Distinkcija koju Čomski ovde pravi
podseća na razlikovanje koje je uveo de Sosir iz-
među pojmova jezik i govor. On odbacuje de So-
sirovo shvatanje jezika kao prostog sistema je-
dinica i smatra da jezik mora obuhvatati i sis-
tem pravila i kaže: „...mi ovde razmatramo
samo takve lingvističke gramatike koje nastoje
da razotkriju principe — u celini nesumnjivo
nesvesne, a možda i potpuno van domašaja sve-
sti — koji određuju kako se interpretiraju iska-
zi u datom jeziku i kakvu im strukturu pripisu-
je govornik-slušalac, apstrahujući jednu ideali-
zaciju iz mase činilaca irelevantnih za sistem
gramatike (kao što je popuštanje pažnje i sl.),
koji se prepliću sa njegovim znanjem da bi od-
redili stvarnu delatnost.” — (str. 173).

Pojmu jedne ovakve teorije Čomski dodaje i raz-
liku između površinske i dubinske strukture jed-
nog jezika koji se javlja već u filozofskih ili uni-
verzalnih gramatičara. Pojam dubinske strukture
jedne rečenice podrazumeva apstraktnu formu
koja joj leži u osnovi i koja određuje njeno zna-
čenje, ona je prisutna u umu, ali nije direktno
predstavljena u fizičkom signalu. Površinska
struktura jedne rečenice je stvarna organizacija
fizičkog signala u razne kategorije i izraze. Pret-
postavlja se da se jezici gotovo uopšte ne razli-
kuju na nivou dubinske strukture, i pored svih
razlika koje se mogu javiti u njihovim manife-
stacijama. Novost koju uvodi Čomski je otkri-
vanje načina na koji se ove dve strukture pove-
zuju. Dubinska struktura povezana je sa povr-
šinskom određenim mentalnim operacijama koje
dobijaju naziv gramatičke transformacije.

Svaka gramatika mora da sadrži sistem pravila
koji karakteriše dubinske i površinske struktu-
re i transformacioni odnos između njih. Struk-
turalistička lingvistika je ovaj aspekt proučava-
nja jezika potpuno zanemarivala.

Na ovaj problem logično se nastavlja pitanje o
jezičkim univerzalijama: Čomski ih deli na for-
malne univerzalije jezičke strukture — u koje

ulaze organizacioni principi što važe za sve jezike, i tradicionalno postulirane jedinice supstantivne prirode. Ako je tačno da se principima koji leže u osnovi generativnih gramatika ne može ovladati putem iskustva i uvežbavanja, onda su oni neosporno deo intelektualne organizacije koja je neophodna pretpostavka sticanja jezika. Čomski ovu pretpostavku razvija i dokazuje u drugom delu svog razmatranja, koji se čini i najspornijim — sticanju jezičkog znanja. On tvrdi da jezik nije nešto što se uči, već je to urođena struktura koja se aktivira samim dolaskom deteta na svet. Dete je, dakle, po Čomskom, na neki način genetski „programirano“ da usvoji jezik od mogućih ljudskih jezika. Ovo dalje pretpostavlja da dete ne bi moglo da usvoji nijedan drugi sistem koji bi se razlikovao od prirodnih jezika. Autor se vraća problemu na način kako je on postavljen u racionalističkoj filozofiji, koja povlači jasnu granicu između čoveka i svih drugih živih bića ističući izuzetnost *homo sapiens-a*.

Čomski se suprotstavlja empirističkom stavu koje dominira u modernom dobu, po kome je jezik u suštini naknadno pridodata pojava, nešto što se stiče vežbom, navikavanjem i sl., i što je u svojoj strukturi relativno nezavisno od bilo kakvih urođenih mentalnih moći.

U okviru problema sticanja jezika autor analizira i modele, gde se tri grubo razgraničena cilja predlažu kao okvir usvajanja jezika. Prvo, da gramatika treba da odgovara nivou operacionalne adekvatnosti (ako tačno opisuje podatke na kojima se zasniva); drugo, gramatika odgovara nivou deskriptivne adekvatnosti u meri u kojoj ispravno obrazlaže „prećutno znanje“ govornika, i treće, kažemo da jedna lingvistička teorija (ne gramatika) odgovara nivou eksplanatorne adekvatnosti u meri u kojoj pruža principijelnu osnovu za selekciju deskriptivno adekvatnih gramatika. Šema modela izgleda ovako:

primarni jezički podaci → SM²) → gramatika.

Zanemarivanje i odbijanje da se objašnjenje za sticanje jezika traži pre svega u organizaciji intelekta, znatno je, po Čomskom, unazadilo lingvističku teoriju, te se u svim njegovim analizama lingvističkih tradicija oseća gotovo nostalgija za racionalističkom filozofijom uma.

Poslednji deo knjige *Gramatika i um* sadrži gotovo dve trećine njegovog posebnog dela »*Language and Mind*« i ulazi u područje koje je daleko opštije i za čitaoca razumljivije od razmatranja u prethodnim poglavljima.

²) SM — Sticajni model naprava za primanje podataka, tj. dete koje prima određene podatke iz jezika sredine u kojoj živi.

Osnovni cilj autora je da pokaže kako se mogu vrednovati prilozi proučavanju uma koji su u prošlosti bili zasnovani na istraživanju i spekulaciji u vezi sa *prirodom i jezikom*. Na samom početku on lingvistiku određuje kao granu saznanje psihologije, što se može protumačiti kao logičan nastavak njegovih širih teorijskih stanovišta, ali i kao reakcija protiv shvatanja koja su lingvistici u drugoj trećini ovoga veka pripisivala apsolutnu autonomiju. Znatno deo ovog poglavlja obuhvata raspravu o dvema orijentacijama koje su u modernoj lingvistici dominirale, izostavljajući prave probleme jezika: biheviorizma — koji je skućavao istraživačke postupke, na jednoj strani, i modernu primenu sredstava elektronike u izučavanju jezika, na drugoj. Čomski se zalaže za temeljno preispitivanje jezičke tradicije XVII i XVIII veka, u kojoj se lingvistika još nije odvojila od filozofije i psihologije, te u osnovnim crtama izlaže doprinose kartezijanske lingvistike.

Čomski nastoji da pokaže da proučavanje jezika može dati povoljnu perspektivu za izučavanje ljudskih mentalnih procesa. Empirijsko proučavanje o postojanju jezičkih univerzalija dovelo je do formulisanja određenog broja hipoteza o mogućnoj raznovrsnosti ljudskih jezika, ali i hipoteza koje doprinose pokušaju da se razvije jedna teorija o sticanju znanja koja daje pravo mesto suštinskoj mentalnoj aktivnosti. Stoga je razumljivo insistiranje Čomskog na tome da proučavanje jezika treba da zauzme centralno mesto u opštoj psihologiji.

Da bismo saznali šta je jezik prvo se moramo pitati šta je on, a ne u koju se svrhu upotrebljava. Ako hoćemo da odgovorimo na to pitanje, mora se odbaciti svaka analogija sa načinom opštenja među drugim živim bićima. Po Čomskom je bespredmetno razmišljati o evoluciji ljudskog jezika od prostih sistema ka složenijim, jer postojanje ljudskog jezika vezano je za osobitu mentalnu organizaciju, a ne samo za viši stepen inteligencije. Nema sumnje da se ovakvo stanovište može braniti, ali je još uvek sporno pitanje kako je ljudski jezik nastao. Čini nam se da teza Čomskog o urođenim idejama kao pretpostavci za sticanje jezičkog znanja koja je data nezavisno od bilo kakvih uslova u kojima čovek nastaje, ne može da se održi. To su isto vremeo i prigovori koji se stavljaju Čomskom, naime da previše pažnje poklanja teoriji jezika i ispitivanju sintaksičke strukture a malo upotrebi jezika, pri čemu se javljaju teškoće u primenivanju jednog krajnje apstraktnog teorijskog sistema na takvo područje kao što je ljudski svet.

TRAGIČNO I NEDOSLEDNOSTI DUHOVNE TVOREVINE*

Svaka duhovna tvorevina podrazumeva dejstvo-
vanje više činilaca. Na osnovu analize jednog
istinitog slučaja iz inače veoma poučne rimske
istorije — pravničkog opravdanja bizarne Kali-
guline želje da se oženi rođenom sestrom —
Nikola Milošević konstatuje delovanje četiri fak-
tora u okviru nastajanja duhovne tvorevine:
prvo, faktor Kaligulinog psihološkog portreta
(ovaj rimski vlastodržac jednostavno je zaželeo
da ostvari nešto čemu, kako i sam zna, stoje na
putu mnoge prepreke zakonske i ljudske prirode);
drugo, faktor Kaligulinog socijalnog položaja (u
pitanju je neko kome stoje na raspolaganju moć-
na sredstva kojima svoju želju može da ostvari);
treće, faktor vrednosti (intelektualni domet prav-
ničkog rešenja problema), i, četvrto, faktor stva-
ralaštva (pravnici su morali uložiti intelektualni
napor). Problem koji Milošević postavlja glasi:
kakav je međusobni odnos pobrojanih faktora pri
uobličavanju jedne duhovne tvorevine, pre svega
filosofske i književne? Da li pravci kretanja ovih
faktora teku paralelno ili se negde seku? Da li
faktor vrednosti, koji je *sine qua non* svake filo-
sofske i književne tvorevine, predstavlja uzrok
neizbežne kolizije između navedenih faktora i
kako se egzistencija te kolizije odražava na kraj-
nji umetnički i intelektualni domet književne i
filosofske tvorevine? Sve su to pitanja kojima
se veoma suptilno bavi pisac studije *Ideologija,
psihologija i stvaralaštvo*.

*) Nikola Milošević, *Ideologija, psihologija i stvara-
laštvo*, Biblioteka XX vek. Urednik Ivan Colović, Duga,
Beograd, 1972.

Miloševićev odgovor je sasvim određen. I psihički i ideološki faktor u strukturi filozofskog i književnog dela mogu biti samo faktori inkoherencije. Oba ova faktora on naziva, sasvim opravdano, vanumetničkim. »Bez obzira na prirodu vanumetničkih tendencija, njihove posledice su, u krajnjoj instanci, iste. I kada je reč o ideološkim, i kada je reč o psihičkim faktorima, njihovim delovanjem biva manje ili više narušena imanentna logika umetničke strukture« — kaže Milošević, da bi povodom filozofskih tvorevina istakao: »... ideološki faktor ne deluje kauzalno na pozitivne saznavne rezultate jedne filozofije, ali deluje kauzalno na radikalne unutrašnje nesaglasnosti u strukturi filozofskog sistema. Preciznije rečeno, ideološki činilac u najbolju ruku koincidira sa izvesnim saznavnim rezultatom, time što ne »zatvara« određeni duhovni horizont, ali nikada nije konstitutivni, sastavni »deo« tog rezultata«.

Kao primer za delovanje psihičkih i ideoloških faktora u strukturi umetničkog književnog dela Milošević uzima Bibliju i Mankijevičev film »Iznenada prošlog leta«, rađen prema istoimenoj drami Tenesija Vilijemsa.

Analizom, kojoj najbolje pristaju kvalifikativi minuciozna i superiorna, Milošević lepo pokazuje, nasuprot piscu znamenite (i kod nas nedavno prevedene) knjige Mimesis« — Erihu Auerbahu, da »raspon klatna« u psihološkom profilu biblijskog poslušnika Avrama ne samo da nije velik nego da je ravan nuli, zbog toga što je lik Avrama, u konstrukciji biblijske priče, goli i nustumnat ideološke ideje tvorca Biblije. Ovo odsustvo amplitude u psihološkom profilu starozavetnog lika Avrama može se tumačiti samo u okviru ideoloških pretpostavki na kojima počiva biblijska koncepcija Boga. Bog u Starom zavetu nije skriveni bog nego svemoćni vladar sveta. Avram u priči koju nalazimo u Bibliji nije samostalan lik: on je u funkciji potrebe biblijskog pripovedača da pokaže svemoć i milost tog strašnog i na milost i gnev jednako spremnog Boga. Drugi primer iz Biblije takođe je rečit: u »Knjizi o Jestini« predstavljen je lik biblijskog ideološkog protivnika. O takvom protivniku ne priča se mnogo, već jednostavno carica Jestira kaže: »Onaj zlikovac Aman«. Milošević, navodeći ovaj primer, kaže: »To je gotovo sve što saznajemo o psihološkoj dimenziji lika tog žestokog protivnika Judejaca. Amanova figura sazdana je od jedne jedine etički negativno ocenjene linije značenja, bez ikakvih naprsina i senki«. Takođe, vrlo škrtu, ali sa suprotnim etičkim kvalifikativom, ocrtavaju se likovi Jestire i Mardoheja. Prema tome, kada to nalaže ideološki faktor u strukturi duhovne tvorevine, pisac ne nalazi za potrebno da se pobrine za psihološku reljefnost likova,

naime, zanemaruje osnovne činioce literarne tvorevine — individualizaciju i motivaciju. Milošević ukazuje na činjenicu da ovaj biblijski način prikazivanja likova ideoloških protivnika ima pristalica i u književnim delima modernih epoha: »...i u modernim ideologijama — kaže on — prisutna je težnja da se likovi sopstvenih pristalica slikaju istim ružičastim bojama kojima je starozavetni autor naslikao Jestiru i Mardoheja. Otuda i u izvesnim književnim delima novijeg vremena — književnim delima koja su to, uzgred rečeno, samo po imenu — literarni heroji nemaju gotovo nikakvu »psihološku amplitudu«, pa borba između »idejnih oponentata« u literarnom ruhu često liči na borbu Ormuzda i Animana.«

U pomenutom filmu Džozefa Mankijevića, završnom sekvencom u kojoj lekar uzima pod ruku Katarinu i odvođi je nekud van vidika gledalaca, takođe je narušena unutrašnja koherencija strukture ovog umetničkog dela. Reditelj se, tako završavajući svoj film, opredelio za jednu vrstu umerenog hepienda. Makar i diskretno nagovešten, hepiend ne pristaje prirodni umetničke strukture, a osim toga, ovakvim rešenjem autor osamostaljuje likove lekara i Katarine u odnosu na dominantan lik Sebastijana i njegovu tragediju. Tako se u tragični tok drame upliće jedna melodramska nit, što umanjuje umetničku vrednost Mankijevićevog filma. Miloševića interesuje poreklo Mankijevićevog postupka i on ga nalazi u delovanju psihičkog faktora. »Razlozi za ovakvo odstupanje od koherencije filmske strukture mogu biti različiti. Međutim, sigurno je da hepiend odgovara jednoj u svakom čoveku duboko usadenoj, neispunjenoj želji za nekim srećnim bitisanjem, kao što je sigurno da je Mankijević, završavajući svoj film, na izvestan način izišao u susret toj želji. U tom smislu se može tvrditi da je faktor nekoherencije u strukturi ovog filma bio psihičkog, a ne ideološkog karaktera.«

Slično je i sa filozofskim delima. U najvećem broju slučajeva, kad je reč o nesaglasnostima u izvodenju zaključaka, razlog ne treba tražiti u intelektualnoj nemoći filozofa da bude koherentan, već u jednom od dva dobro poznata faktora inkoherencije — faktoru ideologije, ili faktoru psihologije. Milošević je za to naveo primere Aristotela, Ničea, Kasirera, mislioce za koje se ne može reći da ne raspolažu najvišim intelektualnim svojstvima.

Tako postavljajući problem u uvodnom poglavlju svoje knjige, Nikola Milošević ulazi u minuciozno raspravljanje veoma složenih problema umetničke strukture. Moglo bi se, naime, malo paradoksalno reći da autor ove knjige, postavljajući problem uzajamnog delovanja vanumetničkih

faktora u strukturi književnog dela, zapravo na uspešan način rešava pitanje onoga što je *differentia specifica* književnosti. Paradoks bi se sastojao u tome da je Milošević, stavljajući u prvi plan ono što je inkohherentno umetničkoj strukturi, u stvari pokazao ono što čini njenu prirodu i njen pravi domen. Zato može pogrešiti onaj čitalac koji obrati pažnju na taj »deo« ove bogate knjige a ne zapazi prioničljiva Miloševićeva uviđanja o suštinskim momentima književnog dela. Doduše na taj, delimično krivi, put navodi čitaoca sam autor kad, — u zaključku uvodnog poglavlja u kome je u stvari raščistio problem uzajamnog delovanja naznačenih faktora u filozofskim i književnim tvorevinama, kaže sledeće: »Predmet naše analize predstavljaće, dakle, one duhovne tvorevine u čijoj strukturi se pojavljuju izvesna manja ili veća ogrešenja o njihovu imanentnu logiku, ogrešenja koja nisu posledica nedovoljne obdarenosti jednog mislioca, odnosno jednog pisca, već posledica delovanja ideoloških i psihičkih činilaca.«

Uzimajući za predmet svoje analize dela kao što su *Zločin i kazna*, *Braća Karamazovi* i *Stranac*, kao i književnoteorijsko delo Rolana Barta — Milošević je, u stvari, pokazao duboku ukorenjenost takozvanih vanumetničkih faktora i njihovu neodstranljivost iz stvaralačkog procesa čiji je rezultat delo najviših ostvarenih vrednosti, delo koje, međutim, nije lišeno neusklađenosti u motivaciji i individualizaciji, kao i u koherenciji izvođenja — kad je reč o filozofskim tvorevinama. Uostalom, u svojim ranije objavljenim radovima o Unamunu i Lavu Šestovu sam Nikola Milošević je ubedljivo pokazao kako je, do dana današnjeg, napor mislilaca da izjednače dva toka svoje misli — podzemni i javni, ostao samo daleki ideal.

Ta činjenica upućuje nas na nešto drugo u strukturi Miloševićeve knjige, na ono što je takođe vidljivo u njoj, na njegov dragocen doprinos rešavanju najtežih i najsuptilnijih problema teorije književnosti.

U stvari, ova knjiga Nikole Miloševića nastavlja rezultate njegovih prethodnih studija i u njoj se na veoma ubedljiv način postavlja i rešava pitanje šta je *differentia specifica* književnog dela. Na tom putu Milošević je najpre morao da kritički razmotri najznačajnija moderna gledišta o literaturi, u prvom redu gledišta formalista i strukturalista. Formalisti su, naime, sa svom potrebnom ozbiljnošću postavili problem autonomnosti duhovnog stvaralaštva i literature, sledeći u tome poznato Kantovo ukazivanje. Načelo imanencije, tako, postalo je od formalista opšteusvojeno načelo na kome počiva svako razmatranje specifičnosti književnosti. Međutim, formalisti su

istakli i pojam deformacije: to je, kako o ovome govori Milošević, »ključni pojam za razumevanje prirode književnog stvaralaštva«, jer sve što postaje sastavni deo literarne tvorevine mora da se saobrazi njenim imanentnim zakonima, pa tako u odnosu na sebi adekvatnu sadržinu u stvarnosti, postaje nešto što je deformisano. Iz toga su formalisti izvlačili zaključak o tome da literarno delo ne može imati nikakvo relevantno značenje. Prisustvo značenja ugrozilo bi načelo imanencije i aksiom autonomnosti književnog dela, jer se ono, po formalistima, konstituiše van literarnog dela.

Strukturalisti, opet, uviđaju da književno delo ne predstavlja nešto što se iscrpljuje u formalnoj dimenziji svoje strukture; oni, s jedne strane, usvajaju stav formalista da je književno delo autonomna pojava i da njegova *differentia specifica* predstavlja ono što je u njemu formalno, ali, s druge strane, priznaju da je ono složena tvorevina i da se mora voditi računa o značenju kao nečemu što predstavlja realnost književnog dela. Mukaržovski, češki strukturalist, rešavajući očekivnu protivrečnost u nastojanju strukturalista da ostvare izvesnu sintezu između učenja formalista i priznavanja egzistencije značenja u književnom delu, dopušta mogućnost da značenje, iako je ono po njemu vanestetska vrednost, ipak ima specifičnu umetničku funkciju.

Tako su formalizam i strukturalizam, dve moderne i široko rasprostranjene književne teorije, koje inače pripadaju istoj porodici mišljenja, u stvari postavili problem ali ga nisu rešili, jer je ostalo pitanje: »kako je moguće da specifičnom kontekstu poezije odgovara jedan specifični referencijalni odnos? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, koje nesumnjivo proističe iz celokupnog sklopa inače podsticajnog dela češkog strukturaliste Mukaržovskog, treba rasvetliti bit onoga što bismo nazvali referencijalnim činom. U tom smislu Milošević primećuje da svaki referencijalni čin: »... ili bolje rečeno, svaki referencijalni sistem, znači izvesnu deformaciju predmeta saznanja, deformaciju koja otkriva određeni ugao gledanja. Upravo usled ove osobenosti svake interpretativne celine načelno je moguće da neka duhovna tvorevina vrši referencijalnu funkciju, a da pri tom ne bude podređena logici svog »referenta«. »Ističući interpretivnu i stoga na izvestan način deformantnu karakteristiku samog referencijalnog čina, Milošević s puno prava govori o specifičnosti deformacije osobene za književno delo.

Specifičnost ove deformacije osobene za književno delo jeste pre svega u karakteru međusobne veze između pojedinih vidova književne strukture, s jedne, i međusobnih odnosa između knji-

ževnog dela i ideološke, socijalne i psihičke stvarnosti autora i vremena u kome autor živi, s druge strane. Taj odnos i ta veza nije ni u kakvoj kauzalnoj vezi sa činionicima koje možemo označiti kao neliterarne, odnosno one koji ne proizlaze iz načela imanencije. Uopšte, kako je to sugerirao još Valcel, struktura umetničkih tvorevina ne može biti ustrojena po principu uzročno-posledičnih relacija. Ona je uređena po jednom drugom principu, po principu razlistavanja ili grananja na slojeve i mnogobrojne likove i strukturalne kombinacije. Pri tom, što prirodno proizlazi iz odsutnosti kauzalnih veza, slojevi u strukturi umetničkih književnih tvorevina ne smeju biti podređeni jedni drugima, već teći paralelno. U tom smislu Milošević primećuje da »...u autentičnom pesničkom stvaralaštvu sloj zvuka nije nikad puki odjek smisla, a ipak doprinosi, upravo svojom unutrašnjom logikom, realizovanju jedne samo poeziji svojstvene semantičke funkcije. Odnosi u sklopu pesničkih tvorevina uređeni su po principu Lajbnicove prestabilizovane harmonije. Svaki sloj sledi svoju sopstvenu, imanentnu logiku, a ipak upravo zato sudeluje u realizovanju istog umetničkog cilja«. Tako, dođe Milošević, »umetnički uspelo uobličena literarna tvorevina potpuno odgovara shemi prestabilizovane harmonije — svi njeni vidovi žive sopstvenom logikom, a ipak svi zajedno realizuju jedno jedinstveno značenje«. Svako ogrešenje o logiku prestabilizovane harmonije uzrokuje pojavu inkoherencije u literarnom delu a samim tim ugrožava, u zavisnosti od stepena i karaktera ogrešenja, i vrednost umetničke tvorevine. Međutim, kao bitni faktor i osnovni preduslov za realizovanje prestabilizovane harmonije, javljaju se individualizacija i motivacija. To su umetnički najprimerenija sredstva koja stoje na raspolaganju umetniku.

Shemu prestabilizovane harmonije Milošević upoređuje sa strukturom uspešnih romana »kod kojih se složenost strukture ogleda, po pravilu, u velikom broju likova, njihovih odnosa i položaja«. Milošević odbacuje, kao i u knjizi o Crnjanskom, i ekstremno pluralističko tumačenje i radikalni monizam. Pominjući primer Bahtinove pluralističke jednostranosti, Milošević s pravom naglašava da »...ono što Bahtin naziva »glasovima« fenomen je koji se javlja u delu svakog pisca dostojnog tog imena. Reč je, naime, o dobro poznatoj odlici umetnički uspelo oblikovanih književnih junaka da deluju potpuno samosvojno i samostalno, rukovođeni sopstvenom logikom, što je opet svojevrsan vid u kome se realizuje načelo imanencije.« Milošević ispravlja Bahtina utoliko što ističe bitnu stvar da u strukturi književnog dela i u odnosima između književnih junaka postoji hijerarhijski odnos. Milošević dodaje da »odsustvo bilo kakve hijerarhije u lite-

rarnim tvorevinama, pretpostavlja ili potpunu ravnodušnost, ili potpunu međusobnu odbojnost različitih vidova literarne celine«. Pisac u strukturi svoga dela uspostavlja hijerarhiju odnosa između junaka i motivacijskih sistema, izbegavajući pri tom da ih dovede u kauzalni odnos, na taj način što svakom junaku određuje povoljniji ili manje povoljan položaj u strukturi svog dela i trudeći se da shodno poruci svog dela odredi prioritet motivacijskog sistema. U studiji *Negativan junak* Milošević je lepo pokazao kako autor upravo strukturalnim pomeranjima postiže bitne i umetničkoj tvorevini primerene efekte. Tako se ne povređuje načelo imanencije a menja značenje junaka i poruka u sklopu jedne književne tvorevine. Raspoređujući likove i slojeve svoje literarne tvorevine, pisac postupa po shemi prestabilizovane harmonije— svi vidovi književne strukture postoje na osnovu sopstvene logike ali svi zajedno doprinose konstituisanju jednog jedinstvenog značenja.

Na taj način vraćamo se pitanju koje lebdi od samog početka: da li je značenje konstitutivni moment književnog dela? Da li, u vezi s tim, književno delo vrši nekakvu gnoseološku funkciju? I kako razumeti njenu specifičnost u odnosu na gnoseološku funkciju filozofske tvorevine?

Na pitanje o gnoseološkoj funkciji literature Milošević je, po našem mišljenju, dao sasvim zadovoljavajući odgovor još u svojoj prethodnoj knjizi *Roman Miloša Crnjanskog*. Zato se možemo odmah pozabaviti prvim od postavljenih pitanja — o kvalitetu značenja u književnoj tvorevini.

Iz dosadašnjeg izlaganja moglo se zaključiti da Milošević ne smatra, poput formalista, da je značenje vanliterarni element književnog dela. Naprotiv, Milošević smatra da je značenje *differentia specifica* literarne tvorevine. Doduše, ne svako značenje, i u tome je specifičnost ne samo Miloševićevog rešenja osnovnog književnoteorijskog problema nego i njegovo dopunsko objašnjenje fenomena gnoseološke funkcije književnosti.

Dakle, Milošević smatra da se u književnom delu konstituiše ono što, preuzimajući termin od Ingardena ali dajući mu sasvim drugi smisao, naziva metafizičkim kvalitetom tragičnog. Milošević kaže da optimistički intonirano delo po pravilu ne predstavlja delo izuzetnog umetničkog dometa. Svaki hepiend, drugim rečima, narušava shemu prestabilizovane harmonije time što se ogrešuje o načela individualizacije i motivacije. „Drukčije rečeno — kaže Milošević — samo jedan pesimistički rasplet obezbeđuje takav odnos likova i „semantičkog pravca“ umetničkog dela u kome ovaj pravac biva realizovan isključivo pomoću imanentne logike samih književnih junaka.“ Knji-

ževno delo, dodaje Milošević, nije ilustracija neke pesimističke filosofije, već samo tragična vizija položaja književnih junaka u jednoj književnoj tvorevini. Kao ilustraciju ove svoje misli Milošević još jednom navodi primer Vilijemsovog junaka iz drame *Iznenada jednog leta*: „Sebastijanov lik nije nosilac poruke svojom specifičnom dramom, već onim mestom koje zauzima njegova drama u literarnoj strukturi.” Tako su u jednom književnom delu povezani značenje i oblik: značenje se konstituše u literarnom obliku postajući tragično samo zahvaljujući svom položaju koji mu omogućuje taj umetnički oblik. Jedno bez drugoga i jedno van drugoga, to značenje i taj oblik, ne postoje.

Ovde je neophodno ukazati na jedno Miloševićevo uviđanje od dalekosežnog metodološkog i principijelnog karaktera. Reč je o uviđanju granice između doživljaja stvarnosti i doživljaja specifičnog za književno delo, ili, što je u principu isto, o razlici između čoveka koji doživljuje prolaznost i smrt, patnju i bol, i pesnika koji tumači osećanje i doživljava prolaznost i smrti, patnje i bola. Milošević, naime, podvlači da „... izvan književnosti čovekov doživljava prolaznost i smrtnosti, patnje i bola, protiče ili u znaku grčevitih odbrambenih reakcija ili u znaku apstraktnih, „kabinetskih” razmatranja. U oba slučaja nije moguće stvarno konstituisanje metafizičkih kvaliteta. Tek pesniku to polazi za rukom, ali, razume se, ne u njegovom privatnom životu već u delu koje je stvorio, a koje ne može biti autentično ako nije realizovano u duhu prestabilizovane harmonije.” Prilikom konstituisanja metafizičkih kvaliteta uočljiva je, i neophodna, izvesna deformacija stvarnosti karakteristična, kako smo već imali prilike da vidimo, za takozvano umetničko viđenje sveta. Iz ovoga sledi da se problem odnosa književnosti prema stvarnosti mora sagledati u posebnom svetlu, i to kao referencijalni odnos deformacije u saglasnosti sa logikom umetničke prestabilizovane harmonije. Ne postoje kauzalni odnosi niti se mogu dopustiti merila koja važe pri ispitivanju stvarnosti; postoji samo logika umetničke prestabilizovane harmonije po kojoj se realizuje jedna krajnje sumorna umetnička poruka konstituisanjem metafizičkih kvaliteta u strukturi književne tvorevine, i to preko motivacije i individualizacije položaja književnih likova.

Milošević se nije zadovoljio samo teorijskim aspektom problema kojima se bavio. Na primeru romana Dostojevskog i Kamija on je pokazao na koji način „funkcioniše” shema prestabilizovane harmonije u delima koja se mogu pohvaliti složenošću svoje strukture, obiljem likova i zanimljivim ukrštanjem motivacijskih sistema.

Mora se istaći da je svoje polazne pretpostavke Milošević u gotovo svim nijansama potvrdio analizom *Zločina i kazne*, *Braće Karamazovih* i *Stranca*. Ovim analizama Milošević je pokazao, recimo, da njegovo ukazivanje na problem dominante u strukturi književne tvorevine proizlazi iz realnosti strukture dela kao složene tvorevine. Doduše, može se postaviti pitanje, na primeru *Zločina i kazne*, da li motivacijski sistemi, kao što su na primer melodramski i religijski, egzistiraju u strukturi ovog romana samo kao posledica nekih psihičkih i ideoloških činilaca u svesti autora Dostojevskog, ili imaju i cilj da obezbede jednoj složenoj književnoj tvorevini i reljefnost grandiozne i „potpune” slike vizije sveta kakvu je imao Dostojevski? Drugim rečima, da li motivacijski sistemi, ukoliko su u svojim okvirima, koherentni a ne predstavljaju dominantu, mogu biti u skladu sa shemom prestabilizovane harmonije koja i pretpostavlja harmonično delovanje različitih slojeva u strukturi umetničkog dela? Doduše, Milošević je, svestranošću svog zaista dubokog uvida u problem, svuda pokazao kako se elementi melodramskog i religijskog motivacijskog sistema upliću u dominantni sistem i sekući se s njim postaju faktori inkoherencije, smanjujući na taj način umetničku vrednost dela. Ipak, izgleda nam donekle otvorenim pitanje o funkciji onih motivacijskih sistema koji egzistiraju u umetničkoj strukturi na jedan koherentan način ali, sami po sebi, ne tvore metafizički kvalitet. Dakle, problem je u tome da li bi lik Raskoljnikova mogao biti reljefan u meri u kojoj jeste da ne postoje u romanu i likovi Sonje, Marmeladova, Lužina, itd.?

Kad je reč o romanima Dostojevskog i Kamijsa, može se, između ostalog, govoriti i o filozofskim dimenzijama tih umetničkih dela. Kako razlučiti ono što spada u umetničku ravan od onoga što predstavlja ravan filozofske refleksije? Tim problemom na sasvim zadovoljavajući način pozabavio se Nikola Milošević i u svojoj prethodnoj knjizi, *Romanu Miloša Crnjanskog*. Ovde, međutim, na primerima *Zločina i kazne*, *Braće Karamazovih* i *Stranca*, autor uvodi dva pojma koji, po našem osećanju stvari, na izvanredno pronicljiv način upućuju na razgraničavanje dve pomenute ravni. Milošević, naime, govori o razlikovanju umetničke poruke *po pravcu i po kvalitetu*. Kad je reč o izvesnoj sličnosti i paralelizmu između poruke književnog dela i filozofije samog autora — može se govoriti o takozvanoj podudarnosti *po pravcu*: ono što predstavlja uverenje samog pisca može se izvesti i iz poruke njegovog dela. Međutim, kad želimo da opišemo izvesnu umetničku poruku s obzirom na način na koji je ona konstituisana u umetničkom delu — nailazimo na teškoće jer osećamo da ona sadrži specifičan kvalitet; mnogo je jednostavnije

opisati i pojmovno definisati neku misao sličnu po pravcu uzetu iz kakvog filozofskog dela. Ovde je reč o nečemu što je različito po kvalitetu. U tom smislu Milošević i kaže: „Stoga mi razlikujemo „pravac“ umetničke poruke od njenog „kvaliteta“. „Pravac“ možemo rekonstruisati sa približnom tačnošću i uz pomoć pojmovnog aparata; „kvalitet“, međutim, ostaje neponovljivo svojstvo samog književnog ostvarenja. Na jednom primeru može se, kako se nama čini, uverljivo pokazati razlika između ova dva „svojstva“ literarne tvorevine. Saznanje o dramatičnoj, fundamentalnoj nespojivosti različitih redova vrednosti moglo bi predstavljati jedan oblik onog što Roman Ingarden naziva „metafizičkim kvalitetom tragičnog“. Međutim, jedno takvo saznanje u okviru *Zločina i kazne* i u okviru neke filozofske rasprave može biti istovetno samo po pravcu. Sa gledišta kvaliteta nije uopšte reč o istom saznanju. Mogli bismo, štaviše, s pravom tvrditi da se metafizički kvalitet tragičnog u ravni kolizije vrednosti ne može konstituisati u strukturi jedne filozofske tvorevine.“ Na primeru čuvene „Legende o Velikom inkvizitoru“ Milošević izvrsno ilustruje svoju misao o razlici između poruke po pravcu i po kvalitetu. Nema sumnje da je ovaj deo *Braće Karamazovih*, koji je predstavljao veliku teškoću za sve proučavaoce dela velikog pisca, sada daleko jasniji u strukturi romana i s gledišta njegove poruke.

U poslednjem odeljku svoje studije Milošević najpre veoma oštro ističe problem vrednosti kao konstitutivnog elementa književne tvorevine, da bi ustvrdio: „Gradeći svoje sisteme motivacije prema načelu verovatnosti, Kami i Dostojevski, slično mnogim drugim velikim piscima, omogućavaju umetničkom kazivanju da obavlja jednu gnoseološku funkciju koja nije ni pojmovne ni intuitivne prirode. Ova funkcija izvire upravo iz vrednosti i strukture književnog dela. Vrednost, struktura i gnoseološka dimenzija samo su tri reči za istu stvar.“ Reklo bi se da ovo poslednje tvrđenje predstavlja na neki način književnu tvorevinu i stvaralački proces kao *perpetuum mobile*; krug se nekako zatvorio. Međutim, nije tako: ako se, naime, tvrdi da književna tvorevina vrši izvesnu specifičnu gnoseološku funkciju samo u slučaju kad ima visoku i izuzetnu umetničku vrednost koja isključivo zavisi od njene strukture — time se ne kazuje ništa drugo nego da je književno delo stvoreno prema načelu imanencije i organskog jedinstva. Time se, dakle, tvrdi da književno delo može zračiti na način primeren suštini umetnosti samo ukoliko vanliterarni faktori (u prvom redu ideološki i psihički) nisu razorili njegovu umetničku strukturu i tako narušili shemu prestabilizovane harmonije, onemogućujući konstituisanje metafizičkih kvaliteta.

Ovom prilikom ne možemo se baviti rezultatima Miloševićeve analize pomenutih romana Dostojevskog i Kamijsa; ona je izvedena briljantno i sjajno potvrđuje njegove pretpostavke iz uvodnog i drugog poglavlja studije. Treba još dodati da će buduće analize ovih romana morati da vode računa o Miloševićevim rezultatima.

Miloševićeva knjiga pokreće najsuptilnija i naj-složenija pitanja o tome na koji način postoji književna tvorevina (da se poslužimo srećnim izrazom Renea Veleka). Milošević daje i sasvim određene odgovore, nikada ne zaobilazeći potrebu da se uhvati ukoštac i sa onim problemima koji su izgledali nerešivi. Pred nama je sada studija koja je duboko pronikla u probleme *differentiae specificae* književnosti. Buduće Miloševićeve knjige upotpuniće dosadašnje njegove rezultate. Na osnovu onoga što je do sada ovaj značajni teoretičar književnosti ostvario — sasvim su jasne konture jedne originalne i nezaobilazne teorije književnosti.

DOBRINKA-HADŽI-SLAVKOVIĆ

KINEMATOGRAFIJA U SRBIJI*

U okviru svoje plodne izdavačke delatnosti Institut za film je nedavno izdao dva godišnjaka, za 1969. i 1970. godinu. Obe publikacije imaju široki dokumentacioni karakter, jer predstavljaju kinematografiju Srbije vrlo obuhvatnim statističkim, bio-bibliografskim i filmografskim podacima.

Institut za film je ovim dvema knjigama uspeo da ostvari svoju nameru: da obiljem raznovrsnih i razuđenih podataka omogući zainteresovanima sticanje detaljnog uvida u složenu problematiku kinematografije, posmatranu kroz brojke i konkretne podatke. Enciklopedijski prikazani, ovi podaci mogu da korisnika obaveste o mnogim vidovima naše kinematografije: o filmskom repertoaru, o svim proizvedenim, uvezenim i prikazanim filmovima u toku jedne godine ili šireg perioda; o društvenom ocenjivanju filmova; o bioskopskim filmovima prikazanim na malim ekranima RTB; o filmskoj publicistici posvećenoj filmovima i filmskim festivalima; o filmskim udruženjima i ustanovama, festivalima i nagradama, o društvenoj pomoći kinematografiji.

Kroz mnoge finansijske pokazatelje prikazan je rad radnih organizacija — proizvođača filmova, kao i distributerskih preduzeća.

Bioskopskoj mreži u Srbiji i opremljenosti bioskopa posvećeno je takođe mnogo prostora u ovim publikacijama koje registruju delatnost svakog bioskopa, u svakom naselju, u svakoj opštini.

Neophodnim podacima prikazani su proizvođači filmova kao i ustanove u kinematografiji: Akademija za pozorište, film, radio i televiziju, In-

*) *Kinematografija u Srbiji 1969, Kinematografija u Srbiji 1970.* Izd. Institut za film, Beograd, 1971. i 1972. Urednik Momčilo Ilić, Biblioteka Dokumentacije. Str. 359 i 335.

stitut za film, Jugoslovenska kinoteka, Jugoslovenski centar za nastavni i kulturno-prosvetni film, a dat je pregled aktivnosti u oblasti kinematografije i drugih institucija kao što su: radnički i narodni univerziteti, domovi kulture, kulturno-prosvetne zajednice i klubovi kinoamatera.

Uporedni podaci uža Srbija — SFRJ (1959—1969 i 1960—1970) dati su za proizvedene i prikazane dugometražne filmove.

Za iste periode i to za celu zemlju, dat je pregled uvezenih dugometražnih filmova prema poreklu, a isti ti filmovi su, za 1969. i 1970. godinu, prikazani prema godini proizvodnje i godini uvoza.

Filmografija prikazanih dugometražnih filmova u 1969. i 1970. godini u Srbiji, prema zemlji-proizvođaču, predstavlja nastavak filmografskog rada ovog Instituta¹⁾.

U poglavlju o filmskim knjigama i periodičnim publikacijama godišnjaci daju sadržaje jugoslovenskih stručnih filmskih časopisa, bibliografske podatke za filmske knjige izdate u Srbiji, kao i za one koje su tokom 1969—1970. prinovljene u fondu biblioteke Jugoslovenske kinoteke.

Poseban deo je posvećen kinematografiji nekih drugih zemalja.

Registar naziva filmova i registar imena realizatora filmova omogućuje lakše služenje ovom publikacijom.

Nesumnjivo je da je ovim poduhvatom Institut za film dao više no što bi se moglo nazvati »izvršenjem zadatka«. U uvodu je istaknuto da su ove dve dokumentacione publikacije delo svih koji rade u kinematografiji, ali mukotrpan posao na stizanju do podataka, sistematizovanju i pripremanju za publikovanje, ostaje ipak za sluga Instituta. Taj trud mogu sagledati i ceniti najviše oni koji poznaju sve teškoće, prepreke, pa i nerazumevanje na koja se, pri ovakvim poduhvatima, gotovo po pravilu nailazi.

Jedna od prednosti ovih godišnjaka su zbirni podaci: na prvih desetak strana korisnik može da nađe istaknute najzanimljivije podatke o našoj kinematografiji i tako o mnogim stvarima bude brzo obavešten. Navešćemo samo neke od ovih podataka radi ilustrovanja.

Oko 50 odsto bioskopa u užoj Srbiji i nisu pravi bioskopi, jer prikazuju filmove jedanput nedeljno ili tokom nedelje daju najviše jednu pred-

¹⁾ Filmografija jugoslovenskog filma 1945—1965. Institut za film, Beograd, 1970. Str. 446.

stavu dnevno. Od 5.250.000 stanovnika, koji žive u 4.000 naselja, 3 miliona živi u naseljima koja nemaju bioskope, a od ta tri miliona samo 74.000 su TV pretplatnici. U 187 naselja ima 307 bioskopa, ali je i broj TV pretplatnika tu najveći.

Može se pretpostaviti da jedan deo od ta tri miliona ljudi odlazi na bioskopske predstave u susedna naselja ili posmatra TV prenose kod suseda, ali je ovaj podatak ipak porazan. Ako se ne zaboravi kakvo je stanje pismenosti u Srbiji i čitanja uopšte — o čemu saznajemo iz drugih napisa i istraživanja — i ako prihvatimo gledište da je audio-vizuelni kontakt najprisniji za podizanje kulturnog nivoa publike iz seoskih naselja, nije teško zaključiti da do nje ne dopire gotovo ništa od onoga što kulturna akcija treba da obezbedi.

Dati su relativno iscrpni podaci za svaku opštinu posebno, kao i za svako naselje koje ima bioskop. Budući da opštini sada pripada doprinos od 20 odsto od svake ulaznice prodane na njenom terenu, može se pretpostaviti da će se ta sredstva korisno upotrebiti za modernizaciju bioskopa ili bioskopskih sala u domovima kulture. Ali, veliki broj opština — sa malim nacionalnim dohotkom — teško da će same moći mnogo da učine da se sadašnje nepovoljno stanje izmeni.

Podaci o tome koji se filmovi najviše gledaju mogu da ukažu na ukus publike i uticaj raznih kultura. Na primer: od 10 najgledanijih stranih filmova u 1970. godini 5 su vesterni, 3 su melodrame i filmovi tenzije, a svega 2 spadaju u izuzetnije filmove (»Doktor Živago« i »Bal vampira« Romana Polanskog). Od ukupnog broja gledalaca, 35% je gledalo američke filmove; s obzirom na američki filmski potencijal, ovi filmovi su, već po zakonu verovatnoće, u svetskim razmerama najbolji, ali bi bilo zanimljivo analizirati da li su najbolji američki filmovi i uvezeni, budući da oni čine 27 odsto od ukupnog broja uvezenih filmova.

Treba takode reći da se jugoslovenski filmovi, gledano u odnosu na produkciju, srazmerno dosta gledaju i to u istom procentu u kome i engleski (10%). Sudeći po tome što 14 odsto gledanih filmova čini francuski film, a 17 odsto italijanski, jugoslovenski se po gledanju svrstava među zemlje koje su vodeće u svetskoj kinematografiji. Broj gledalaca 10 najgledanijih domaćih filmova znatno premašuje broj gledalaca 10 najgledanijih stranih filmova.

Za uvezene filmove dati su svi osnovni filmografski podaci, praćeni i njihovim sadržajem, dok su, za sve filmove koji su prikazani u

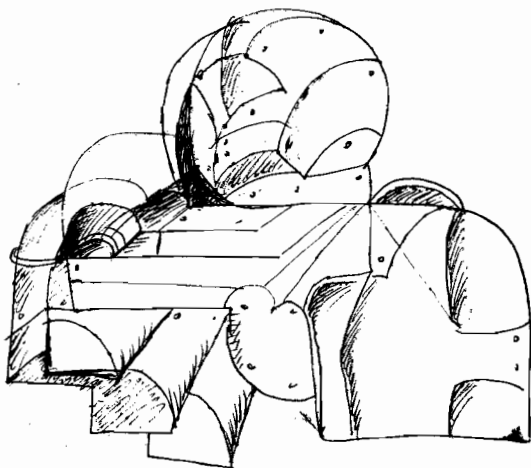
užoj Srbiji, dati svi filmografski podaci, broj predstava i broj posetilaca za svaki film. Svi činioци koji vode izvesnu politiku prikazivanja filmova — od uvoznika do bioskopa — mogu ovde da nađu dragocene podatke za svoju samostalnu aktivnost. Mogu da saznaju koliko je neki film star, kad je uvezen, koliko mu traje licenca za prikazivanje itd.; mogu da provere broj gledalaca, a i da — uz pomoć iscrpne bibliografije napisa o filmovima u domaćoj i stranoj štampi — saznaju šta je pisano o pojedinim filmovima.

Treba dodati i to da zbirni podaci pružaju sliku položaja Srbije u SFRJ, jer daju podatke za mnoge činioce u odnosu na celu zemlju.

Za analizu odnosa TV i filma korisna je filmografija koju godišnjaci daju za sve dugometražne bioskopske filmove prikazane na malom ekranu.

U publikacijama nalazimo i masu materijalnih podataka, koji, uz pretpostavku trajnog praćenja i analize, mogu da daju sliku kulturnog i finansijskog rentabiliteta naše kinematografije.

Naravno, svi prikupljeni i prikazani podaci nisu sami sebi dovoljni, što i sam izdavač ističe. Ali oni nesumnjivo mogu da budu sigurna osnova za mnoga dalja istraživanja.

O UKUSU SE MOŽE RASPRAVLJATI

A. TODOROVIĆ: *FILMSKI UKUS
KOD OMLADINE*, BEOGRAD,
INSTITUT ZA FILM, 1971.

Posle vrlo povoljno primljene knjige dr Milana Rankovića *Društvena kritika u savremenom jugoslovenskom igranom filmu*, koju je Institut za film objavio 1970. godine, evo i druge knjige iz serije „Filmoloških radova” koju je prepričalo Srpsko filmološko društvo: knjige poznatog sociologa dr Aleksandra Todorovića, o filmskom ukusu kod omladine. Dok prva analizira naš domaći film sa stanovišta njegovih poruka, — dole je ova druga okrenuta našoj bioskopskoj publici, prvenstveno onoj najmlađoj, onoj koja dolazi iz školskih klupa i koja po izjavama bioskopskih poslenika čini i 90% bioskopske publike uopšte.

Radi se, naime, o tome, kako nas autor obaveštava u svom predgovoru, da je Srpsko filmološko društvo planiralo jedno ambicioznije istraživanje o temi „Komponente filmskog ukusa i faktori koji utiču na posetu bioskopu”, što bi u stvari bio jedan „radni naslov bez kraja”, tj. takav istraživački poduhvat koji bi funkcionisao trajno i bio neka vrsta „Gajgerovog brojača” za testiranje ukusa naše bioskopske publike najrazličitijih slojeva i regiona, poput Galupovog i njemu sličnih instituta. Međutim, ovaj poduhvat je zahtevao znatno veća materijalna sredstva od onih koje ih Društvo dobilo od Republičkog fonda za unapređivanje kinematografije SR Srbije, pa su se tako i ambicije morale znatno ograničiti. Stoga je Todorović uradio ono što je najbolje mogao: znajući za činjenicu da omladina najmasovnije posećuje bioskope, da je prema tome njen ukus najpresudniji za sud o ukusu bioskopske publike uopšte, a da je, s druge strane, ispitivanje i vaspitavanje ukusa omladine upravo i prvostepena briga društva — on se obratio srednjoškolcima uzrasta između 15 i 19 godina, dakle baš onim godištimama koja najviše pune bioskopske dvorane) i sačinio „uzorak” od 400 ispitanika.

ka: 200 iz X beogradske gimnazije, i 200 iz dve industrijske škole (Elektrotehničke „Rade Končar” i Kožarskog školskog centra), i to po 100 devojaka i 100 mladića. Na ovaj način on je 'u malom' imao zastupljene u priličnoj meri različite slojeve i različite regione našeg stanovništva (i urbane i ruralne, što je inače želeo da obuhvati), jer daci gimnazije predstavljaju tipičnu urbanu sredinu, dok su učenici industrijskih škola došli iz raznih regiona i seoskih naselja.

Da bi utvrdio važnost svoga predmeta istraživanja, Todorović najpre razmatra brojnost i oblik bioskopskih poseta, činioce koji utiču na tu posetu, a onda definiše filmski ukus „iskazom gledaoca koji se reflektuje u prihvatanju ili neprihvatanju određenih elemenata filmskih sadržaja”. Polazeći zatim od pretpostavke da filmski ukus zavisi od dvostrukog reda činjenica: (1) socio-demografskih obeležja ispitanika (pola, starosti, vrste škole) koja impliciraju određeni kulturnometrički i vaspitnoobrazovni nivo, i (2) od komponenata filma, tj. elemenata filmskog sadržaja, Todorović je svojim ispitanicima postavio takva pitanja da bi se iz njihovih odgovora obavestio upravo o ta dva činioca. Na osnovu tih odgovora mogla se načiniti jedna rang-lista stranih i domaćih filmova koji se učenicima najviše dopadaju (strani su: „Gospodinu s ljubavlju” i „Gran pri”, a domaći: „Biće skoro propast sveta” i „Višnja na Tašmajdanu”). Na osnovu svega ovoga, uz gomilu pokazatelja, šema, grafikona i lista, Todorović izvodi zaključke o činiocima koji utiču na posetu bioskopu i o vrstama predilekcija za određene filmove. Kao sociolog koji se prevashodno brine o moralnom liku mladog naraštaja — on ne propušta da podvuče činjenicu da su „visoke humane vrednosti razvijene kod đaka industrijskih škola i gimnazije, odnosno kod naše omladine”.

Ovakva ocena nesumnjivo je od fundamentalnog značaja za sve faktore koji treba da brinu o moralnom vaspitanju mladog naraštaja, a to je problem koji na određeni način tangira svakog od nas. Ona može da zvuči sasvim prazno parolaški i politikantski, njome se zaista često i mitingaški manipuliše (kao, uostalom, i sa suprotnom ocenom, da nam je omladina iskvarena i moralno degradirana), ali kada se pročita u ovoj knjizi, onda ona sledi kao logičan zaključak iz dobro postavljenih premisa. Ali pored ovog zaključka, tako reći od opštedruštvenog značaja, u knjizi nalazimo i mnogobrojne izvedene konstatacije od izuzetnog značaja za pojedine sfere našeg društvenog života i određenih delatnosti, prvenstveno u oblasti kinematografije. Kada, na primer, Todorović u VII glavi ispituje opredeljivanje ispitanika za određene vrste filmova i filmske scene, i konstatuje da su kriminalni filmovi i ves-

terni najpopularniji kod đaka do 16 godina starosti, dok interesovanje za njih opada kod starijih godišta (— s. 79), i kada se to uporedi sa tabelama i grafikonom (na strani 28 i 29), gde se vidi frekvencija bioskopskih poseta ovih godišta, — onda nad ovim podacima mogu da se zamisle i razredne starešine, i upravnici bioskopa, i filmski stvaraoci, i filmski saveti koji brinu o uvozu i proizvodnji filmova, i još mnogi drugi.

Mnogi zaključci će nekome izgledati veoma banalni, opštepoznati, „otkriće Amerike” — ali oni ovde nisu više neka intuicija ili plod nekog zdravorazumskog i „odoka” posmatranja i uverenja kako to oni obično jesu, već su to sada izvedene i dokazane činjenice. Možda ne iznenađuje, na primer, podatak da učenici industrijskih škola pokazuju znatno više simpatija za filmove iz NOB-a nego učenici gimnazije (— s. 67), ali kada se ovo uporedi sa podatkom da prvi znatno više uživaju u scenama „obračuna i tuče u podzemlju” nego gimnazijalci (— s. 83), onda je to već materijal za razmišljanje, upoređivanje i donošenje novih zaključaka. Mnoge zaključke Todorović nije izveo iako ih je lako mogao izvesti; on to nije učinio verovatno zbog toga što bi time znatno produžio rad na knjizi i povećao njen obim, a onda svakako i zbog predostrožnosti i skrupuloznosti, ne želeći da obuhvatnije opservacije izvodi na ovako stešnjenom modelu istraživanja. No on je zauzvrat dao dovoljno materijala da ovo mogu drugi da čine. Naročito je to olakšao time što je svoje istraživanje postavio u jedan horizontalni i vertikalni kontekst drugih sličnih istraživanja: dok je jednim okom pratio svoje podatke, drugim okom je konsultovao rezultate istraživanja u svetu, kao i svojih prethodnika kod nas. Tako u knjizi, pre svakog poglavlja, nalazimo i jedno teorijsko fundiranje problema koji će da se analizira, teorijske opservacije i konstatacije ljudi koji su se ranije tim istim problemom zanimali, sociologa, psihologa, estetičara (tu su: A. Ripert, G. Fridman, Z. Krakauer, I. Pondeliček, A. Frankini, E. Moren, P. Lazarsfeld, M. Roj, E. Surio, Ž. Koen-Seat, i drugi), kao i naših teoretičara i istraživača u ovom domenu (M. Ilić, M. Ranković, M. Vrabec, A. Kožemjakin, R. Popov). Uz to, Todoroviću nisu bile nepoznate ni dosadašnje ankete koje su kod nas tu i tamo organizovane i publikovane na temu „film i omladina” (anketa Saveta društva za staranje o deci i omladini Jugoslavije, publikovana u knjizi „Film i omladina”, anketa Srpskog filmološkog društva o temi „Heroj filma”, interni materijal rađen za UNESCO). Na taj način, iako mu je uzorak bio dosta mali, moguće je donošenje i sasvim validnih zaključaka, jer poređenje sa ranijim istraživanjima jasno ukazuje na to da ukus omladine pokazuje sasvim uočljive konstante.

Na kraju, da ponovimo: o ukusu, očigledno, itekako može da se raspravlja. (Da je potrebno i nužno, u tome se lako svi mogu složiti!) Poznati francuski estetičar Etjen Surio, u svojoj knjizi „Filmski univerzum”, izveo je zaključak o „veoma naglašenoj saglasnosti mentalnih reakcija” na osnovu jednog eksperimenta sa 14 studenata vrlo izražene individualnosti, ispitujući njihov subjektivni doživljaj filmskog ritma. Ako i ukus uvrstimo u oblast „mentalnih reakcija”, a on svakako tu spada, onda se sasvim sigurno može govoriti i o saglasnosti ukusa. Todorović je to u svom Zaključku konstatovao i za našu omladinu: „kod varijabli: više slavni glumaca u jednom filmu, masovne scene i filmovi koji su ostavili najdublji utisak... pokazuje se kod mladih *homogenost ukusa*”, a naročito ističe „činjenicu da se mladi opredeljuju za humanističku problematiku, kako u vezi sa idealima i uzorima filmskih junaka koje vole da vide na filmu, tako i sa karakteristikama junaka koje bi voleli da igraju na filmu” (— s. 113). Ali, postoje i znatne teškoće ovakvog istraživanja kod nas: „Heterogenost našeg stanovništva, odsutnost uniformnosti u kulturnometničkom pogledu kod raznih društvenih grupa i slojeva zahteva velike uzorke na kojima će se vršiti istraživanje”. Ovo mu, na reč iza koje stoji delo, lako možemo poverovati. Ali kako prevladati teškoću? Iz autorovog predgovora vidimo da je publikaciju knjige pomogao i „Inex-film” iz Beograda. To je svakako za pohvalu. Ali bilo bi još poželjnije da sva filmska preduzeća kod nas, i za proizvodnju, i za uvoz i za prikazivanje filmova, shvate značaj ovakvog istraživanja i pomognu ga u daleko većoj meri: na njihovu korist pre svega, ali, u isto vreme, i opštedruštvenu. Možda će se posle pojave ove dragocene knjige tako nešto i dogoditi.

V DEO

INFORMACIJE

DAVID ŠEREŠ

INSTITUT ZA HUNGAROLOGIJU

OSNIVANJE INSTITUTA

Na inicijativu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, posle veoma temeljitih priprema, osnovan je Institut za hungarologiju, koji je otpočeo rad 1. februara 1969. sa tri stalna i dva honorarna saradnika. Institucija je osnovana sa zadatkom da istražuje jezik, književnost, folklor i kulturnu istoriju Mađara u Jugoslaviji, zatim probleme dvojezičnosti i višejezičnosti, koji su posebno aktuelni u mnogonacionalnoj Vojvodini. Predviđeno je i izučavanje međusobnih uticaja kultura i književnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji, posebno međuticaji jugoslovenske i mađarske književnosti, kulture i jezika. Ideja o osnivanju takvog instituta nije nova. Đerđ B. Sabo je još 1954. godine pisao da se mnogostruki, komplikovani, važni i često delikatni zadaci mogu najuspešnije rešavati institutskim radom, uz aktivno učešće većeg broja spoljnih i stalnih saradnika. S obzirom na složenost i obimnost problema, u aktu o osnivanju predviđena je mogućnost saradnje sa drugim institucijama koje vrše slična istraživanja. Težnja za saradnjom veoma je prisutna u vođenju i oblikovanju programa Instituta. Tako su vršena zajednička istraživanja sa Institutom za izučavanje istorije Vojvodine, Institutom za lingvistiku, Maticom srpskom, Pokrajinskim zavodom za izdavanje udžbenika, Pokrajinskim zavodom za unapređenje opšteg i stručnog obrazovanja i drugim ustanovama iz Novoga Sada. Međutim, saradnja se ne ograničava samo na Novi Sad. Od institucija iz Pokrajine najaktivniji su kontakti sa Gradskom bibliotekom u Subotici i Gradskim muzejom u Senti. Od vanpokrajinskih ustanova sa kojima Institut za hungarologiju saraduje na projektima od zajedničkog interesa, pomenućemo Lingvistički institut Filozofskog fakulteta zagrebačkog sveučilišta, Bibliografski zavod, Leksikografski zavod iz Zagreba, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka SR Srbije, Srpsku akademiju nauka i umetnosti iz Beograda, Alba-

nološki institut iz Prištine. Od inostranih naučnih instituta najintenzivnija je saradnja sa Mađarskom akademijom nauka iz Budimpešte (posebno sa njenim institutima za lingvistiku, književnost i folklor), Etnografskim muzejom i Sečenjijevom bibliotekom, takođe iz Budimpešte.

PROJEKTI

U programu rada Instituta za hungarologiju ima više projekata, koji su dalje podeljeni na teme. Ovde će se ukratko prikazati projekti i neke od tema za koje smatramo da su posebno značajne.

U projektu *Mađarski književnici u Jugoslaviji* posebno je mesto dato istraživanju životnog dela književnika revolucionara Ervina Šinka, koji je do svoje smrti bio šef Katedre za mađarski jezik i književnost u Novom Sadu. Nosilac ove teme je Ištvan Bošnjak. Druga značajna tema iz ovog projekta je život i delo Kornela Sentelekija. Temu obrađuje rukovodilac celog projekta Imre Bori.

Projektom *Komparativno izučavanje mađarsko-južnoslovenskih književnih veza* rukovodi Magdalena Veselinović-Andelić. Iz te oblasti objavljeno je više studija i održano jedno vrlo značajno savetovanje. Od studija dovoljno je ovde ukazati na članak rukovodioca projekta *Južnoslovensko-mađarske književne veze* (Kultura, 1972/18).

Projekat *Govorni tipovi mađarskog jezika u Jugoslaviji*, kojim rukovodi Olga Penavin, obuhvata, pre svega, dijalektološka istraživanja. Posebno značajno delo iz te oblasti je Rečnik Mađara u Slavoniji od Olge Penavin. Rečnik će imati tri toma. Dosad je objavljen samo prvi tom a završen je i rukopis drugog toma.

Psiholingvistička proučavanja dvojezičnosti u Vojvodini već su završena pod rukovodstvom Melanije Mikeš, naravno u obimu koji je predviđen trogodišnjim planom Instituta. Rezultati su objavljeni u Naučnim saopštenjima Instituta za hungarologiju. Sada su u toku pripremni radovi za interdisciplinarni projekat iz ove oblasti, u čijoj realizaciji bi učestvovalo više srodnih institucija.

Veoma su opsežni radovi u projektu *Kontrastivna gramatika srpskohrvatskog i mađarskog jezika*, kojim takođe rukovodi Melanija Mikeš. Projektom je predviđeno objavljivanje kontrastivne gramatike u šest svezaka, od kojih je prva objavljena 1971. godine, druga 1972. a rukopis treće je u pripremi. Na tom projektu rade i

istraživači iz Mađarske akademije nauka u Budimpešti i istraživači iz Instituta za lingvistiku u Novom Sadu. U teorijskim pitanjima vrše se konsultacije i sa naučnicima iz drugih institucija u zemlji i inostranstvu

Projektom *Folklor Mađara u Jugoslaviji* rukovodi Imre Katona. Pošto je to rad koji zahteva, pre svega, sakupljanje materijala na terenu, tu je važno učešće i spoljnih saradnika. I pored velikih teškoća zbog nedostatka materijalnih sredstava i kvalifikovanih kadrova, postignuti su izvesni rezultati, koji su objavljeni u Naučnim saopštenjima Instituta za hungarologiju. Rečnik Mađara u Slavoniji, koji je već pomenut u projektu *Govorni tipovi mađarskog jezika u Jugoslaviji*, takođe sadrži obilje folklorne građe.

U Institutu postoji Leksikografska redakcija za pripremanje raznih rečnika. Od njih je, svakako najznačajniji i najpotrebniji veliki, opšti *Srpsko-hrvatsko-mađarski rečnik*, koji je planiran u tri toma, od kojih su dva objavljena. Rečnik će, verovatno, imati oko 120.000 odrednica na blizu 3.000 štampanih strana velikog formata. U trenutku izlaženja iz štampe ovo je najveći srpskohrvatsko-inojezični rečnik. Redakcija je nastojala da pruži, pored opšte i periferne leksike, najsavremeniji jezički materijal. Zato su ispisivane reči iz beletristike, udžbenika, stručnih knjiga, dnevnih listova, časopisa itd. Za razliku od mnogih drugih srpskohrvatsko-inojezičnih, a pre svega srpskohrvatsko-mađarskih rečnika, Rečnik Instituta za hungarologiju se ne ograničava na uspostavljanje semantičkih jednačina, već — shodno principima savremene leksikografije — želi da da i druga obaveštenja o rečima, tako da korisnik nađe odgovor na sva pitanja koja mu prčinjavaju teškoće. U Rečniku se mogu naći informacije o pravopisu, akcentuaciji, morfologiji, sintaksi, semantici, frazeologiji i stilistici srpskohrvatskog jezika.

Pored opšteg rečnika Leksikografska redakcija radi i na stručnim rečnicima koji obuhvataju leksiku i terminologiju pojedinih struka, naučnih disciplina itd. Od tih je najpotrebniji *Pravno-administrativni rečnik*, jer u dvojezičnoj administraciji službenici svakoga dana nailaze na srpskohrvatske termine čije mađarske ekvivalente ne poznaju.

Najnoviji projekt Instituta je *Istorija kulture Mađara u Jugoslaviji*, koji obuhvata i kulturne veze sa drugim narodima i narodnostima. Iako je, tako reći, tek u nastajanju, već mu je posvećeno i jedno savetovanje. Posebnu pažnju zaslužuje *Kulturni atlas SR Srbije*, koji priprema

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, a u čijoj izradi učestvuje i Institut za hungarologiju. Rukovodilac projekta Istorija kulture Mađara u Jugoslaviji jeste Ištvan Seli, vršilac dužnosti direktora Instituta.

PUBLIKACIJE

O rezultatima tekućih istraživanja saradnici Instituta obavestavaju javnost člancima u *Naučnim saopštenjima Instituta za hungarologiju*. Dosad je objavljeno 12 brojeva, 13. je u štampi. Pokrenuta je i serija *Bibliografskih svezaka* kao povremeni prilog časopisu. Te sveske objavljuju bibliografske podatke članaka iz oblasti istorije književnosti štampanih u mađarskim časopisima i listovima u Jugoslaviji. Prva obuhvata 1968. godinu, druga 1969. Autor im je Laslo Pašćik, koji planira sukcesivnu obradu ostalih godina. U prvoj seriji posebna sveska je posvećena Mađarskom ansamblu Narodnog pozorišta u Subotici.

U izdanju Instituta 1971. godine štampana je prva knjiga *Kontrastivne gramatike srpskohrvatskog i mađarskog jezika* Lasla Dežea. Druga knjiga, čiji su autori Melanija Mikeš, Laslo Deže i Gordana Vuković, objavljena je 1972. godine. Obe knjige su objavljene u dve verzije, srpskohrvatskoj i mađarskoj.

U izdanju Pokrajinskog zavoda za izdavanje udžbenika, 1968. objavljena je prva knjiga *Srpskohrvatsko-mađarskog rečnika*, koja sadrži slova A—M. Druga knjiga (N—R) pojavila se 1971. godine. Sada se priprema treća, poslednja knjiga (S—Ž).

Saradnici Instituta učestvovali su i u izradi *Bio-bibliografskog leksikona jugoslovenskih pisaca*, čiji je izdavač Matica srpska.

Pored pomenutih dela u pripremi je i repertorij časopisa *Hid* u razdoblju 1934—1941. Takođe se priprema i bibliografija mađarskog folklora.

SAVETOVANJA

Saradnici Instituta učestvuju na brojnim savetovanjima, kongresima i konferencijama u vezi sa svojim temama. Ovde će se govoriti samo o onim skupovima čiji je organizator Institut.

Prvo savetovanje u organizaciji Instituta održano je 3. septembra 1969. godine. Ono je bilo posvećeno pitanjima kontrastivne gramatike srpskohrvatskog i mađarskog jezika. Drugo savetovanje o istoj temi održano je 9. juna 1970.

Institut za hungarologiju, uz saradnju Gradskog muzeja u Senti, organizovao je tri seminara o problemima folkloru. Seminari su imali funkciju kratkog kursa za sakupljače folklorne grane. Među predavačima bili su i saradnici Instituta za folklor Mađarske akademije nauka. Sva tri seminara su održana u Senti, prvi 19—21. juna 1970, drugi 27—30. jula 1971, treći 22—24. juna 1972.

Na veoma velik odziv u javnosti naišao je naučni skup posvećen komparativnom izučavanju mađarsko-južnoslovenskih književnih veza, uz učešće većeg broja domaćih i stranih stručnjaka. Zbog velikog značaja i posebne vrednosti predavanja ona su objavljena u dvobroju 5—6 *Naučnih saopštenja*. Odlučeno je da se takva savetovanja redovno održavaju svake druge godine, naizmenično u Novom Sadu, Budimpešti i Zagrebu. Prvo savetovanje je održano krajem novembra 1970. u Novom Sadu.

U saradnji sa Institutom za lingvistiku, između 16. i 18. juna 1971. u Novom Sadu je održano savetovanje o problemima izučavanja dečjeg jezika i teorijskim modelima jezika.

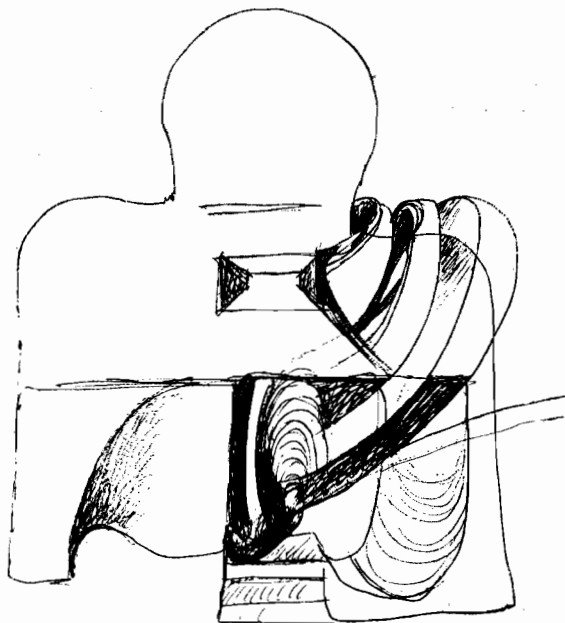
Skup posvećen istoriji kulture Mađara u Jugoslaviji održan je 17. i 18. decembra 1971. u Novom Sadu. Materijal sa tog skupa objavljen je u 10. broju *Naučnih saopštenja* Instituta za hungarologiju.

KADROVSKA PITANJA

U Institutu su trenutno zaposlena dva naučna saradnika, četiri asistenta, jedan pripravnik, jedan administrativni službenik i jedna spremačica sa pola radnog vremena. Vršilac dužnosti direktora i naučni sekretar su honorarni saradnici. Pored stalnih, u radu Instituta učestvuju i pedesetak spoljnih saradnika.

VI DEO

DOKUMENTI

191

NERAZVIJENA PODRUČJA I KULTURNE AKTIVNOSTI

DEFINICIJA I OSNOVNE ČINJENICE

Nedovoljno razvijena područja Socijalističke Republike Srbije, bez autonomnih pokrajina, definisana su zakonom i čine ih 62 opštine¹⁾ čija je površina 31.400 km², što iznosi 56% teritorije uže Srbije. Prema popisu iz 1971. godine na tom prostoru živi 1.959.000 ili 37,5% stanovnika SR Srbije, bez autonomnih pokrajina.

U odnosu na rezultate popisa iz 1961. godine na ovim područjima broj stanovnika je smanjen za 2%. (Međutim, u isto vreme na ostalom području uže Srbije registrovan je porast stanovništva za 8,7%). Do ovog smanjenja došlo je usled znatne migracije, jer je prirodni priraštaj u ovom području 9,1% (a to je za 2% više nego u SR Srbiji bez autonomnih pokrajina). Samo u 14 opština registrovano je povećanje broja stanovnika u odnosu na 1961. godinu. U nekim opštinama broj stanovnika smanjen je za 10—20%. Tako je opština Crna Trava za deset

¹⁾ Zakon o nedovoljno razvijenim područjima SR Srbije, „Službeni glasnik SRS”, br. 45/70.
To su opštine: Vranje, Bujanovac, Preševo, Trgovište, Vladičin Han, Surdulica, Crna Trava, Bosilegrad, Raška, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prokuplje, Kuršumlja, Blace, Zitorađa, Petrovac, Žagubica, Požega, Arilje, Ivanjica, Kosjerić, Čičevac, Varvarin, Ražanj, Babušnica, Piroć, B. Palanka, Dimitrovgrad, Leskovac, Bojnik, Lebane, Medveđa, Vlasotince, Loznica, Mali Zvornik, Krupanj, Ljubovija, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Valjevo, Mionica, Osečina, Aleksandrovac, Bajina Bašta, Bogatić, Boljevac, Brus, Vladimirci, Gađin Han, Doljevac, Zabari, Koceljevo, Kučevo, Lajkovac, Ljig, Merošina, Svrljig, Sokobanja, Ub i Cajetina.

godina izgubila 22% stanovnika, Babušnica 16%, Bela Palanka i Medveđa 15%, Kuršumlija 14%, Ljubovija i Blace 13%, itd.

U gradovima na ovim područjima živi svega 20,2% stanovnika, odnosno tek svaki peti.

U društvenom sektoru bilo je 1969. godine zaposleno 193.164 lica, a to je 21% od ukupnog broja zaposlenih u društvenom sektoru uže Srbije. Na sto stanovnika užeg područja bilo je prosečno zaposleno 18 lica, a na nerazvijenim područjima dva puta manje — 9,6.

Nacionalni dohodak ovih područja čini 21% nacionalnog dohotka SR Srbije (bez autonomnih pokrajina). Indeks porasta nacionalnog dohotka u razdoblju 1960—1968. iznosio je 40,2% ili 6 procentnih poena više od područja uže Srbije. Ako se nacionalni dohodak prihvata kao najkompleksniji pokazatelj razvijenosti, onda se u istim relacijama izražava i ukupna nerazvijenost ovih područja prema Republici (bez pokrajina). Te razlike su još uočljivije kad se upoređi nacionalni dohodak po stanovniku. Godine 1968. u SR Srbiji (bez pokrajina) nacionalni dohodak po stanovniku iznosio je 5.193 dinara, a na nerazvijenim područjima 2.773 dinara, tj. 53% od proseka.

Na nedovoljno razvijenim područjima elektrificirano je 73,5% domaćinstava, a na ostaloj teritoriji 87%.

U SR Srbiji (bez pokrajina) na jednog lekara dolazi prosečno 880 stanovnika, a na nerazvijenim područjima 2.156 stanovnika.

Nerazvijene opštine ostvaruju 32,2% budžetskih prihoda, računajući tu i dopunska sredstva koja dobijaju od Republike. Ali, neke od tih opština najveći deo budžetskih sredstava dobijaju baš od Republike kao dopunska sredstva (Trgovište 72,4%, Babušnica 59,8%, Gadžin Han 64,8%, itd.).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, pedeset osam opština nedovoljno razvijenih područja (— podaci nedostaju za četiri opštine) odvojile su 1970. godine za kulturu iz svojih budžeta 14.105 hiljada dinara. To čini 11% od ukupnih sredstava koja su iste godine izdvojile za kulturu sve opštine uže Srbije. Ako se posmatraju davanja za kulturu po stanovniku, dobijaju se sledeći podaci:

Do 3 dinara po stanovniku izdvaja	17 opština,
od 3—6 " " "	18 " "
od 6—10 " " "	15 " "
preko 10 dinara " "	8 " "

Osnovnih škola na ovim područjima ima 1.938, a to je 58% od ukupnog broja osnovnih škola na užem području. One obuhvataju 252.553 učenika ili, u odnosu na područje Republike bez pokrajina — 41%. Nastavnika ima 10.642, a to je 48% u odnosu na ostalo područje. Prosečan broj učenika po jednoj osnovnoj školi iznosi na užem području 222, a na nedovoljno razvijenom području 130 učenika. Jedan nastavnik u školi na nedovoljno razvijenom području treba da obrazuje prosečno 23, a na užem području 22 učenika.

U kulturnim i socijalnim delatnostima SR Srbije (bez pokrajina) ima zaposlenih 131.300 lica, a na nedovoljno nerazvijenim područjima 28.000 ili 21%. Pet godina ranije, tj. 1966, taj odnos bio je nešto povoljniji za nedovoljno razvijene i iznosio je 22%.

Pošta na užem području ima 663, a na nedovoljno razvijenim područjima 268 (to je 41%). I u ovom slučaju situacija kod nedovoljno razvijenih bila je nešto povoljnija 1966. godine, jer se tada od ukupnog broja pošta 57% nalazilo na nedovoljno razvijenim područjima. Verovatno da je na nastalu promenu uticala i činjenica da se i pošte otvaraju tamo gde imaju veći ekonomski interes ili gde mogu da se samofinansiraju.

Putničkih automobila na nedovoljno razvijenim područjima ima 28.844, a to je 12% u odnosu na uže područje, koje ima 232.124 putnička automobila. Nedovoljno razvijena područja u odnosu na Socijalističku Republiku Srbiju bez pokrajina, učestvuju:

— u površini teritorije sa	56,0%
— u broju stanovnika sa	37,5%
— u broju zaposlenih sa	21,0%
— u nacionalnom dohotku sa	21,0%
— u budžetskim primanjima sa	32,6%
— u izdvajanjima za kulturu sa	11,0%

Svi ovi podaci izneti su prvenstveno radi sagledanja opšteg stanja na nedovoljno razvijenim područjima, ali isto tako i da bi se imali u vidu uslovi u kojima se razvijaju kulturne delatnosti.

KULTURNE DELATNOSTI

Podaci koji se odnose na kulturne delatnosti dobijeni su anketom kojom su obuhvaćene sve nedovoljno razvijene opštine, ali su odgovori stigli samo od 52 opštine²⁾, što čini 84% od ukup-

²⁾ Nedostaju odgovori sledećih deset opština: Trgovište, Surdulica, Crna Trava, Bosilegrad, Novi Pazar, Dimitrovgrad, Valjevo, Osečina, Gadžin Han i Doljevac.

nog broja ovih opština.

(I) Pedeset dve anketirane opštine imaju 204 dvorane sa 46.000 sedišta — za bioskopske i pozorišne predstave, priredbe i razne skupove. S obzirom na broj stanovnika u tim opštinama, na jedno sedište dolazi 35 lica. Pored dvorana postoji još i 587 prostorija (u ukupnoj površini od 26.000 m²) koje su namenjene delatnostima biblioteka, klubova, domova kulture, čitaonica i raznih amaterskih društava i sekcija. Izvestan deo tih prostorija koristi se i za kancelarije. Iz upoređenja ovih podataka sa brojem stanovnika i brojem naselja, dobijaju se sledeći odnosi:

a) Na jednu prostoriju dolaze skoro četiri naselja, odnosno 2.750 stanovnika.

b) Po jednom naselju ima nepunih 12 m² površine za kulturne delatnosti, odnosno — po metru kvadratnom oko 62 stanovnika³⁾.

c) U 1.234 mesta sa oko 600.000 stanovnika, nema ni jedne prostorije za kulturne i društvene aktivnosti.

Treba napomenuti da su i postojeće prostorije u većini slučajeva u lošem stanju, mnoga kulturnometrička društva, domovi kulture, bioskopi, rade u veoma nepovoljnim higijenskim uslovima. Više od 2/3 objekata i prostorija nema odgovarajuće sanitarne uređaje, ne raspolaže vodovodnim instalacijama i kanalizacijom, a zimi se loše zagrevaju. Istina, ti objekti uglavnom dele sudbinu mesta u kojima se nalaze, jer ni sama naselja nemaju rešene komunalne probleme.

(II) Kadrovi u kulturnim delatnostima u ovim opštinama čine poseban problem, i to pre svega:

a) zbog veoma malog broja zaposlenih osoba u ovim delatnostima, i b) zbog nepovoljne kvalifikacione strukture zaposlenih. U kulturnim delatnostima u ove 52 opštine ima ukupno 512 zaposlenih. Oni treba da organizuju kulturni život i aktiviraju 1,619.000 stanovnika koji žive u 2.110 naselja. Otuda se pred kulturnog radnika postavlja gotovo nerešiv zadatak: da bude organizator i nosilac svih poslova u kulturi — za prosečno četiri naselja. U stvari, realne potrebe za kadrovima u ovim opštinama zadovoljene su samo sa 14,2% — 20,5%.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih je veoma nepovoljna: visoku školsku spremu ima samo 30

³⁾ Naši urbanistički standardi (*Preporuke za programiranje i planiranje gradova i naselja*, Savezni zavod za urbanizam, Beograd 1968) predviđaju 6—9 stanovnika po m², a stanje kod nerazvijenih je 7—10 puta gore od tih normi.

lica (5,8%), višu 57 (11,1%), srednju 189 (36,9%), nižu 138 (26,9%), a nepoznata je školska sprema za 98 lica.

Struktura radnih mesta zaposlenih otkriva veliki broj pomoćnog i administrativnog osoblja. Tako na poslovima administracije i računovodstva radi 71 lice ili 13,7% od ukupnog broja zaposlenih u kulturi ovih opština, pomoćnog osoblja ima 147, tj. 28,7%, direktora i upravnika 72 (14,1%), bibliotekara i knjižničara 98 (19,1%) i ostalih radnika u kulturi (uglavnom funkcionera opštinskih zajednica kulture i kulturnoprosvetnih zajednica) 62 (12,3%).

(III) Osnovne i najrasprostranjenije aktivnosti u ovim opštinama su prikazivanje filmova, razne priredbe, amaterske delatnosti, rad biblioteka i čitaonica i dopunsko, odnosno vanškolsko obrazovanje.

a.) Aktivnost bioskopa gotovo u svim mestima zauzima prvo mesto, i to kako po broju predstava tako i po obimu repertoara i poseti.

Donja tabela pokazuje aktivnost bioskopa u 1971. godini:

Broj opština	Broj prikazanih filmova	Broj predstava	Broj gledalaca
52	9.680	22.749	2,749.000

Upoređujući broj stanovnika sa brojem gledalaca dobijamo podatak da je, u toku protekle godine, jedan stanovnik ovih područja bio u bioskopu prosečno manje od dva puta (1,7). U isto vreme na celokupnom užem području Srbije (uključujući i nerazvijene) ostvarene su prosečno četiri posete po stanovniku, na području Beograda 8 poseta. To je 2,3, odnosno 4,6 puta više nego na nedovoljno razvijenim područjima.

b.) U isto vreme na ovim područjima priređene su i 3.134 priredbe, kojima je prisustvovalo oko 900.000 stanovnika. U 1.400 naselja sa oko 700.000 stanovnika međutim, nije bilo ni jedne filmske predstave niti priredbe.

c.) U anketiranim opštinama postoje 82 kulturnoumetnička društva, sa oko 7.000 članova. U petnaest opština nema kulturnoumetničkih društava niti je razvijen bilo koji vid amaterskog rada. To su opštine: Vranje, Vladičin Han, Raška, Požega, Bojnik, Lebane, Medveđa, Mali Zvornik, Ljubovija, Mionica, Bajina Bašta, Zabari, Sokobanja, Svrlijig i Čajetina. Od ukupno 7.000 članova, 3.000 radi u seoskim kulturnoumetničkim društvima i sekcijama.

d.) Prošle godine na nedovoljno razvijenim područjima održano je 2.800 predavanja, kojima je prisustvovalo 190.000 posetilaca. Organizovano je i 316 seminara, sa 15.000 slušalaca, i 250 kurseva, sa oko 11.000 polaznika. Ukupno je ovom delatnošću bilo obuhvaćeno 216.500 lica. To je 13% od ukupnog broja stanovnika koji žive na ovim područjima.

(IV) U opštinama koje imaju status nedovoljno razvijenih, radi 61 opštinska matična biblioteka (25 su samostalne, a 36 u sastavu), 235 bibliotečkih ogranaka i punktova, 41 samostalna knjižnica i 13 knjižnica u sastavu organizacija van matičnih biblioteka. U fondovima narodnih biblioteka nalazi se 857.000 knjiga, a to je 0,44 knjige po stanovniku. Najgora situacija je u opštinama Ub — 0,09 knjiga po stanovniku, Koceljevo — 0,11, Svrlijig i Medveđa — 0,14, Lajkovac — 0,16, Vladimirci — 0,17, Brus i Kuršumljija — 0,18.

(V) Broj radio-pretplatnika na ovim područjima iznosi oko 170.000, ili 95 na 1.000 stanovnika, a to je 22,6% od ukupnog broja radio-pretplatnika u Republici (bez autonomnih pokrajina). Najmanje radio-aparata imaju opštine Trgovište — 173, Preševo — 361, Tutin — 384, Bosilegrad — 454 i Crna Trava — 646.

Broj televizijskih pretplatnika iznosi 81.291, a to je za 51% više nego 1968. godine. U ukupnom broju TV—pretplatnika SR Srbije (bez pokrajina) nerazvijena područja učestvuju sa oko 16%. Na 1.000 stanovnika sa ovog područja dolazi 41,3 pretplatnika, a na užem području 97. Najmanje TV—prijemnika imaju opštine Ljubovija — 12,8 na 1.000 stanovnika, Gadžin Han — 13,9, Osečina — 10,7, Preševo — 8,0, Trgovište — 1,1, Tutin — 8,9, i Bosilegrad — 10,6.

Ostale vrste kulturnih aktivnosti, npr. profesionalne dramske, operске i baletske predstave, umetničke izložbe, koncerti ozbiljne muzike i dr. veoma su retke na ovim područjima, i razvijene su uglavnom u nekoliko većih gradova: Leskovcu, Valjevu, Pirotu, Vranju, Prokuplju...

RAZVIJENI I NERAZVIJENI

Opšti bilansi naše Republike — a to je poznato svima koji se bave kulturnom problematikom — nisu, u stvari, toliko nezadovoljavajući kada se posmatraju razvijena područja i Beograd, odnosno teritorija na kojoj živi skoro dve trećine (62,5%) stanovništva Socijalističke Republike Srbije (bez autonomnih pokrajina). Naša nezavidna pozicija prouzrokovana je pre svega nezado-

voljavajućim stanjem na nedovoljno razvijenim područjima. Zato smo pokušali da izvršimo neka poređenja između nedovoljno razvijenih, Beograda i ostalih razvijenih područja — i drugih zemalja, i da utvrdimo još neke odnose između razvijenih i nerazvijenih u Srbiji.

Usled nedostatka dovoljno verodostojne dokumentacije za sve oblasti, iznećemo samo neke parcijalne podatke, koji ipak dovoljno ilustruju odnose i pokazuju koliko nedovoljno razvijena područja učestvuju u formiranju globalnih statističkih pokazatelja, i proseka, o stanjima pojedinih kulturnih delatnosti u Socijalističkoj Republici Srbiji (bez autonomnih pokrajina).

Profesionalnih pozorišta na užem području ima 13, i to: u Beogradu 6, na razvijenom području 5 (Niš, Kragujevac, Šabac, Titovo Užice i Zaječar) i na nedovoljno razvijenom području 2 (Leskovac i Pirot).

Iskazano kroz procenete i distribuciju stanovništva, to izgleda ovako:

Područje	Broj pozorišta	% od ukupnog broja pozorišta	Broj stanovnika u 000	% od ukupnog broja stanovnika
— Beograd	6	46,1%	1.209	23,0%
— Ostali razvijeni	5	38,5%	2.087	39,5%
— Nerazvijeni	2	15,4%	1.959	37,5%
— SR Srbija (bez pokrajina)	13	100,0%	5.255	100,0%

Evidentne su znatne disproporcije između broja pozorišta i broja stanovnika na pojedinim područjima. To, svakako, nije odraz potreba ili interesovanja meštana, već, pre svega, ekonomskih mogućnosti i razvijenosti tri navedena područja.

Muzeja, prema podacima matične službe, ima u SR Srbiji (bez pokrajina) 48. Od toga broja gotovo polovina se nalazi u Beogradu — 21, što čini 43,7% svih muzeja užeg područja. Na razvijenim područjima nalazi se 20 muzeja, ili 41,6%, a na nerazvijenim područjima 7, odnosno 14,7%.

Bioskopi su već bili tema našeg razmatranja u prethodnom poglavlju. Međutim, izneti podaci odnosili su se isključivo na anketirane opštine. Sada ćemo prikazati neke odnose između tri posmatrana područja uže Srbije, zavisno od broja stanovnika koji na tim područjima žive.

U Republici — bez autonomnih pokrajina, bilo je 1971. godine 320 bioskopa, — od toga: u Beogradu 69 (21,5%), u ostalim razvijenim područ-

jima 131 (40,9%) i na nedovoljno razvijenim područjima 120 (37,6%). Kada se ti podaci uporede sa brojem stanovnika, vidimo da je raspored ravnomeran. (U Beogradu živi 23% stanovnika užeg područja, na razvijenim područjima 39,5% i na nerazvijenim područjima 37,5%). Ali rezultati koje su ovi bioskopi postigli, znatno se razlikuju. Jedan bioskop u Beogradu je za godinu dana imao prosečno dva do tri puta više predstava i posetilaca nego bioskop na ostalim, razvijenim ili nedovoljno razvijenim područjima.

To može da se vidi iz sledeće tabele:

Područje	Broj predstava po 1 bioskopu	Broj posetilaca po 1 bioskopu
— Beograd	715,4	111.000
— Ostali razvijeni	333,5	46.800
— Nerazvijeni	234,1	31.500

Radio i TV. Prema podacima UNESKO-a Jugoslavija je 1968. godine imala 163 aparata na 1.000 stanovnika. Iste godine uže područje Srbije imalo je 139. Međutim, Beograd je imao 191, a ostala razvijena područja 157. Na nedovoljno razvijenim područjima bilo je 95 aparata na 1.000 stanovnika.

Prema tabeli UNESKO-a za 24 zemlje Evrope, uže područje Srbije nalazilo bi se na 23-ćem mestu (iza nas je samo Gibraltar — 130), dok bi Beograd zauzeo 19-to mesto (iza Beograda su Albanija — 177, Gibraltar — 130, Poljska — 174, Portugalija — 147, i Rumunija — 152), a ostala razvijena područja 22-go mesto. Naša nedovoljno razvijena područja su ubedljivo poslednja.

Godine 1971. uže područje je sa 97 televizijskih aparata na hiljadu stanovnika bilo, u odnosu na stanje u 29 zemalja Evrope, na 24-tom mestu. (Iza nas su Albanija — 1,2, Andora — 89, Grčka — 10, Portugalija — 37, i Rumunija — 64.) Ali, Beograd je sa 190 aparata na hiljadu stanovnika, već bio na 12-tom mestu. (Iza Beograda je 17 zemalja, a ispred Beograda su: Belgija — 207, Čehoslovačka — 208, Danska — 250, Finska — 210, Francuska 201, SR Nemačka — 260, DR Nemačka — 249, Gibraltar — 217, Holandija — 229, Norveška — 207, Švedska — 303, i Velika Britanija — 284.) Ostala razvijena područja se, sa 99 aparata, nalaze na 24-tom mestu.

Nerazvijeni su zauzimali 26-to mesto i iza njih se nalaze samo Albanija, Grčka i Portugalija. Međutim, dinamika porasta broja televizijskih aparata na nedovoljno razvijenom području je izuzetno velika. Samo u razdoblju 1968—1971. godina broj TV-prijemnika na ovom području je porastao za 51%.

Narodne biblioteke u SR Srbiji — bez autonomnih pokrajina, imale su, u 1971. godini 3,160.300 knjiga, ili 0,61 po stanovniku. To je gotovo dvostruko manje nego što se očekuje da imaju zemlje u razvoju (jedna knjiga po stanovniku), ali na nedovoljno razvijenim područjima ima samo 857.000 knjiga, odnosno 0,44 knjige po stanovniku. Razvijeni, zajedno sa Beogradom, imaju 0,71 po stanovniku. Inače, biblioteke Beogradu imaju 1,139.000 knjiga, a to je već 0,91 po stanovniku, i znatne izgleda da u 1972. godini bude dostignut standard predviđen za zemlje u razvoju. (Normativi UNESKO-a preciziraju za evropske zemlje dve knjige po stanovniku u fondovima narodnih biblioteka. Prema broju knjiga u fondovima narodnih biblioteka, u Bugarskoj ima 3,35 knjige po stanovniku, u Danskoj 2,76, Rumuniji 2,28, DRN 1,45.)

Podaci koje smo izneli o kulturnim aktivnostima na nedovoljno razvijenim područjima Socijalističke Republike Srbije (bez autonomnih pokrajina), treba pre svega da budu neka vrsta dokumentacije za one koje ova problematika može da interesuje. Međutim, iznete činjenice su istovremeno i ilustracija neravnopravnosti u zadovoljavanju osnovnih kulturnih potreba nastale usled različitih ekonomskih mogućnosti pojedinih mesta i opština. Taj, u osnovi nasleđen, ali nedemokratski odnos, opterećuje celokupnu kulturnu politiku našeg društva.

Veće angažovanje u rešavanju osnovnih problema kulturnog razvoja nedovoljno razvijenih područja kroz neposrednu i stalnu praktičnu akciju, dopineće ne samo poboljšavanju opštih bilansa naše Republike, nego i izjednačavanju uslova neophodnih za sadržajni kulturni život svih stanovnika Republike, nezavisno od njihovog socijalnog, geografskog ili ekonomskog položaja.

UČESĆE NEDOVOLJNO RAZVIJENIH
PODRUČJA U ODNOSU NA SR SRBIJU
(BEZ AUTONOMNIH POKRAJINA) 1971.

SR Srbija = 100%

STANOVNIŠTVO		
57,5%		STANOVNIŠTVO
	55%	POVRŠINA TERITORIJE
21%		NAC. DOHODAK PO STANOVNIKU
	32%	BUDŽETSKA POTROŠNJA
41%		IZDVAJANJA ZA KULTURU
21%	21%	ZAPOSLENOST UKUPNO
	27%	ZAPOSLANI U KULTUR. SOC. - DELATNOSTI
	24,7%	KNJIGE U NARODNIM BIBLIOTEKAMA
	59%	RADIO PRETPLATNICI
	59%	TV. PRETPLATNICI
	41%	BROJ ŠKOLA OSMOVNE ŠKOLE
	40%	UČENIKA
	40%	NASTAVNIKA
	33%	BROJ ŠKOLA SREDNJE ŠKOLE
	23%	UČENIKA
	57%	BR. BIOSKOPA
	21%	POSETILACA
	27%	PREDSTAVA
	44%	POŠTE
	42%	PUTNIČKI AUTOMOBILI
	35%	OBJEKATA
	49%	PROMET

IN MEMORIAM

**KOSARA
PAVLOVIĆ**

U godinama kada se daje najviše od sebe, iznenađeno, kao što biva u svim nesrećama, ugasio se život Kosare Pavlović, stručnog saradnika Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka. Za njom je ostao put neumornog, plodnog i predanog rada: omladinski rukovodilac, član Gradskog komiteta Narodne omladine Beograda, urednik „Srednjoškolca“, član međunarodnog odeljenja Narodne omladine Jugoslavije, pomoćnik republičkog sekretarijata za kulturu, najzad, još uvek student — poslednje dve godine, iako je završila Filološki fakultet i Visoku školu političkih nauka, postdiplomac na Fakultetu političkih nauka — uvek je bila savesna, požrtvovana, predana idealima svoje socijalističke zajednice, puna energije i radnog elana.

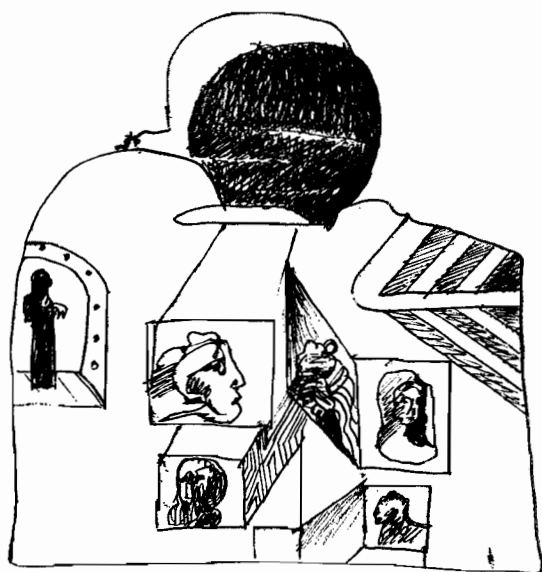
Za jedan život, i to je bilo mnogo, to je bila puna mera realizacije, ostvarenih planova, postignutih ciljeva. Međutim, to je bila samo jedna svetla, bogata etapa. Pred njom je bio put na kome su čekali novi zadaci, vreme ispunjeno novim planovima, ambicijama, željom za novim dostignućima. Uključena u naučnoistraživački rad Zavoda, želela je da stekne najvišu kvalifikaciju, da bi kao stručni saradnik mogla da daje još više od sebe. Pisala je, proučavala probleme iz teorije i sociologije kulture, objavljivala napise u mnogim listovima i časopisima, uključujući i časopis „Kultura“ za koji je najviše bila vezana.

Na žalost, ova druga etapa je prekinuta, put je ostao nedovršen, život je zaustavljen u jednom trenutku kada je još mnogo obećavao.

S druge strane, uz ova profesionalna i intelektualna pregnuća, stoji lik čoveka, žene i majke, drugarice na poslu. Volela je svoju decu, svoje prijatelje, svoje drugove na poslu — volela je, ukratko, život, bila mu predana, osmišljavala ga, trudila se da bude lepši nego što on u svojim pojavnim oblicima uvek ume da bude.

Ostaje zato praznina za njom u svakom pogledu.

SUMMARY

Dr Ljubica Škara

**ILLITERACY — AN
ACCOMPANYING FACTOR IN
THE SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE
REPUBLIC OF SERBIA**

Starting from the fact that literacy is the initial form of education for each individual and an expression of the cultural level of the population of a country, the above article offers an analysis of the negative component in this category, i. e. illiteracy, which in the opinion of the author seriously hampers organizing the life of the individual and social community on a new and modern basis.

In setting out to study the problem of illiteracy, the author endeavours to bring out the dimensions, structure, tendencies and relationship of illiteracy in the Serbian population in the course of the past five decades. Here the author indicates those facts and effects which give cause for serious concern, given the level recorded by illiteracy and its territorial distribution, the inherent traits it bears and especially the rate at which it is decreasing.

Dwelling on each of these points, the author concludes among other things:

- that the present-day situation with respect to illiteracy among the Serbian population is far more favourable than that of half a century ago;
- that the process of eliminating illiteracy from the Serbian population has lasted too long;
- that there are large differences in the rate at which literacy is spreading through the territory of Serbia with respect to particular regions, social and ethnic groups of the population;
- that with its 1, 231, 966 illiteracy figure, or over 48 per cent of all illiterate Yugoslavs, Serbia stands far ahead of all the other Yugoslav republics;
- that in Serbia every sixth person over 10 years of age is illiterate;
- that the current level of participation among the illiterate in the population of Serbia is

SUMMARY

somewhere equivalent to that recorded by the Fench population at the beginning of this century;

— that the largest number of illiterates can be found in Serbia proper (which accounts for two-thirds of all illiterates in Serbia) and that the Province of Kosovo has the highest rate of illiteracy;

— that to every 100 citizens in Serbian towns there are eight who are illiterate, and that among the village population, almost one fourth is illiterate;

That there are broad differences in the scope of illiteracy with respect to the male and female population (to the detriment of the female population) and that illiteracy among the children and youth of Serbia is still relatively high.

In addition to these manifestations of illiteracy in the Serbian population, the author points out a series of other traits, such as illiteracy among the employed, total and functional illiteracy and others, which when added together bear within them tremendous but untapped intellectual reserves.

Mentioning at the end of this discussion many factors which will provide an answer to the question why did illiteracy exist and why will it, by all appearances, continue to accompany the socio-economic development of Serbia, the author points out only one: the educational factor, which she analyses as one of the most influential for success in defeating and eliminating illiteracy in the population of the Republic of Serbia.

CONTENTS

Themes

Raymonde Moulin
ART AND ECONOMY IN MODERN SOCIETIES
10

René Barbier
THE ANTISOCIOLOGICAL POSITION OF WRITERS
AND ARTISTS
28

Velimir Filipović
CREATIVITY AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM
43

Michel de Coster
THE PROCESS OF ACULTURES
52

Sergej Flere
NEW TECHNOLOGY IN EDUCATION
67

Studies

Ljubica Skara
ILLITERACY, AN ACCOMPANYING FACTOR IN
THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE
REPUBLIC OF SERBIA
84

Discussion

Stevan Majstorović
CULTURAL AND LINGUISTIC DIFFERENCES
122

Jacques Brazeau
CERTAIN GUIDELINES FOR STUDYING
RELATIONS BETWEEN VARIOUS CULTURES
IN CANADA
146

Radomir Ivanović
YUGOSLAV-HUNGARIAN LITERARY TIES
153

Reviews

Anka Bjelobaba
NOAM CHOMSKY: GRAMMAR AND REASON

Nikolaj Timčenko
THE TRAGIC AND INCONSISTENT IN
INTELLECTUAL CREATIONS

165

Dobrinka Hadži-Slavković
CINEMATOGRAPHY IN SERBIA

176

Mihailo Vidaković
TASTE IS A MATTER OF DEBATE

180

Information

David Sereš
THE INSTITUTE FOR HUNGARIAN STUDIES

186

Documents

Milivoje Ivanišević
UNDERDEVELOPED REGIONS AND CULTURAL
ACTIVITIES

192

IN MEMORIAM: KOSARA PAVLOVIĆ

202

Summary

203

1970
1972

ČASOPIS ZA TEORIJU I SOCIOLOGIJU
KULTURE I KULTURNU POLITIKU

IZ SADRŽAJA

Dr Ljubica Škara

NEPISMENOST
DUG PRATILAC
DRUŠTVENO EKONOMSKOG
RAZVOJA SR SRBIJE

Remond Mullen

UMETNOST I EKONOMIKA
U SAVREMENIM DRUŠTVIMA

Sergej Flere

NOVA TEHNOLOGIJA
U OBRAZOVANJU

Rene Barbje

ANTISOCIOLOŠKI STAV
KNJIŽEVNIKA I UMETNIKA

Stevan Majstorović

KULTURNE I JEZIČKE
RAZLIČITOSTI
